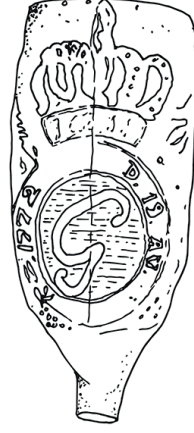

HISTORISKARKEOLOGISK TIDSKRIFT

META
H
2024

HISTORISKARKEOLOGISK TIDSKRIFT

**META
H
2024**

META Historiskarkeologisk tidskrifts redaktion 2024

Redaktör: Joakim Kjellberg, Upplandsmuseet/Medeltidsmuseet

Bitr. redaktör: Mirja Arnshav, Statens maritima och transporthistoriska museer

I redaktionen ingår också föreningens ordförande och vice ordförande.

Layout och redigering: Joakim Kjellberg & Markus Fjellström

Historiskarkeologiska föreningsens styrelse 2023/2024

Ordförande: Markus Fjellström, Lunds universitet/Stockholms universitet/
Silvermuseet/INSARC

Vice ordförande: Johan Runer, Statens maritima och transporthistoriska museers
arkeologiska verksamhet

Ledamot: Lars Ersgård, Lunds universitet

Ledamot: Mathias Bäck, Arkeologerna SHM

Ledamot: Veronica Forsblom Ljungdahl, Arkeologerna SHM

META Historiskarkeologisk tidskrift är en open-access och peer-review-granskad tidskrift med inriktning mot framförallt nordisk och nordeuropeisk historisk arkeologi. Tidskriften ges ut av Historiskarkeologisk förening som har sitt säte i Sverige och utkommer en gång per år i samband med föreningens årsmöten. På <http://histark.se> hittar du mer information om föreningen, evenemang, pdf-arkiv av tidskriften från 1979–2019 etc.

Tidskriften finansieras helt genom medlemsavgifter och stöd från enskilda institutioner. Bli medlem i föreningen genom att anmäla dig på <http://histark.se>. Som medlem erhåller du ett exemplar av tidskriften META per år, kostnadsfri medverkan vid eventuella årsmötessymposier samt rösträtt vid årsmötet. Medlemskap gäller per kalenderår. Institutioner och bibliotek kan prenumerera på tidskriften eller stödja verksamheten genom sponsormedlemskap, mer information finns på <http://histark.se>. Enstaka lösnummer av tidigare årgångar 2015–2022 kan beställas via vår hemsida eller från distributören via <http://meta.bokorder.se>.

Manusstopp för tryckfärdiga manus till nästa nummer av META är den 1 februari varje år. Artikelförslag och intresseförfrågningar kan skickas året runt till redaktionen via redaktion@histark.se eller <https://publicera.kb.se/meta/about/submissions>. Tidskriften tillämpar peer-review granskning av samtliga artiklar (se vidare Granskning längst bak i tidskriften och på <http://histark.se/pages/forfattaranvisningar>). Författarna ansvarar själva för innehållet i sina artiklar.

Tidskriften distribueras av eddy.se ab

Tryckt av The Faculty TF AB, Visby 2024

ISSN 2002-0406

ISSN (Online) 2002-388X

Innehåll 2024

9	Sigrid Samset Mygland	Material Culture on Display. Archaeological Accessory or Science-Based Medieval Mediator?
29	Åsa Berger	Bokningsstenar – betydande spår av de obetydliga
35	Robert Bergman Carter	Nya rön om kritpipor tillverkade i Alingsås
51	Malin Nilsson	Spinnkäpp, längdmått eller völvestav?
61	Joakim Kjellberg, Torbjörn Brorsson & Erik Johansson	Äldre rödgods från Studentholmen i Uppsala – en undersökning av proveniensen genom pXRF- och ICP-analys
79	Jonas Monié Nordin	Mellan artefakt och geofakt. Glättstenar i samiska kontexter från 1700- och 1800-talen
85	Vibeke Vandrup Martens & Michael Derrick	Chinese Echoes
92	Morten Steineke	«Elle, melle, deg fortelle, skipet går ut i år, rygg i rann, to i spann, snipp, snapp, snute, du er ute!» Om København som utskipningshavn for leidangen i det 11. og 12. århundre
116	Sophie Flensburg	Sprickor i fasaden. Stenbyggnaderna väster om Dalby kyrka och en diskussion om paradigm

132 Regin Meyer

En angelsaksisk steinkirke på opphavsstedet til Norges tidligste helgenkult? Nye spor funnet på Selja – St Sunnivas og Seljemennenes helligdom

162 Elias Engdahl

Spår av förändrande materialitet i en sockenkyrka under senmedeltiden. En fallstudie av Åseda kyrka

168 Jes Wienberg

Städer, begrepp och perspektiv – ett ordnat kaos

182 Recensioner

190 Minnesord

Arne Åkerhagen – den sista kritpipsmakaren i Sverige

Redaktionellt

Det nummer av META som du nu har i handen eller på skärmen framför dig är ett temanummer om materiell kultur. Oavsett om vi väljer att kalla dem ting, föremål eller materiell kultur så har utforskandet av objekt som materiella manifestationer av funktion, teknologi, stilideal och deras kulturella kontexter under senare år åter tagit mer plats inom arkeologin och dess angränsande historiska vetenskaper. Efter några år i skymundan, delvis dolt bakom stora teoretiska narrativ fokuserade på ideologiska och symboliska landskap och samhällsstrukturer, har de ofta små och mer vardagliga föremålen åter hamnat i berättelsens fokus i både utställningar och forskning. De stora berättelserna om nationella och globala sammanhang finns fortfarande kvar men allt oftare exemplifierade, berättade och förklarade utifrån ett eller flera föremål i kontext. Det kan gälla allt från koloniala koppartrådar från Falun och deras roll i den transatlantiska slavhandeln till valfångstens betydelse för utvecklingen av 1700-talets kvinnomode i London och Paris. Den grävande arkeologin har genom den kontextuella dokumentationen också givit föremålen en ny och mer framträdande roll i tolkningen av de undersökta lämningarna och deras sociala sammanhang. Genom den allt större tillgången på digitala tryck finns idag också ett mångt större jämförelsematerial att fascineras av och lära sig ifrån. Sidor som *Beneath the Surface*, metall-detektorentusiasters medlemsforum och en uppsjö av arkeologiska rapporter på pdf finns bara ett knapptryck bort. Kanske kan det större föremålsfokuset i forskningen ha ett samband med den allt ökande och ständigt närvarande digitaliseringen och en längtan efter något riktigt, ett materiellt föremål, att hålla i? Detta kan vi kanske inte få svar på i årets META, men vi vill från redaktionens sida uppmärksamma den nya och vitala föremålskunskapen som kommer fram i årets temanummer.

De inledande artiklarna i årets META framhåller ny kunskap om materiell kultur från det historiskarkeologiska fältet. Föremålets föränderliga betydelse för utställningar fångas i den inledande artikeln av Sigrid Samset Mygland, medan de övriga artiklarna i temat speglar nya kunskaper från den grävande arkeologin eller i pågående forskningsprojekt. Därutöver finns som vanligt även aktuella artiklar som fångar bredden inom det historiskarkeologiska området.

Föremålets förmåga att knyta an till de större berättelserna slutar aldrig fascinera, oavsett om de är exklusiva för de rikaste eller mer enkla och massproducerade vardagliga föremål. Föremål är ett chiffer som behöver uttydas och tolkas. Somligt kan ses med blotta ögat och annat utforskas med hjälp av nya tekniker. Ibland är de just vad de utgör sig för att vara, ett funktionellt redskap med ett särskilt avsett syfte, ibland utgör de symboler och ibland är de den oavsiktliga utkomsten av ett helt annat syfte. Exempel på detta utgörs i årets nummer av Åsa Bergers och Jonas Monie Nordins artiklar om geoartefakter från bruk och samiska boplatser, av Nilssons artikel om spinnkäppar som textilredskap och magiska symboler och av Joakim Kjellberg, Torbjörn Brorssons och Erik Johanssons artikel om äldre rödgods i Uppsala samt av Vibeke Vandrup Martens och Michael Derricks artikel om kinesiska influenser i europeisk keramikproduktion. Ett exempel på föremål med ett tydligt budskap, avsett att uppfattas av sin omvärld, pryder också omslaget till årets nummer – en ring och en kritpipa. Båda högtidlighåller minnet av kung Gustav III:s statskupp och är märkta med den 19 aug 1772. Den ena är mer exklusiv och avsedd för de mer välbärgade och ofta adliga medhjälparna medan den andra tillverkades i större antal och sägs ofta ha varit tänkt som gåvor till de soldater som bistod kungen och hans ”revolution”. Åtminstone kritpipan blev ett framgångsrikt propagandamedel som fortsatte att tillverkas långt därefter. Just kritpipan som emblematiser för ett temanummer om materiell kultur i historisk arkeologi kan inte heller underskattas. Redan i James Deetz inflytelserika *Small things forgotten* hade den en framträdande roll och har därefter fått symbolisera den historiska arkeologin på många bokomslag. Därför är det passande att vi i detta nummer även får nya rön om hur jämförelser mellan arkivuppgifter och materiell kultur kan ge mer precisa dateringar för kritpipor i en artikel av Robert Bergman Carter. Samme författare ger oss också ett minnesord över kritpipsforskningens nestor Arne Åkerhagen som gick bort i december 2023 vid 96 års ålder. Arne Åkerhagens betydelse för den svenska kritpipsforskningen kan inte överskattas och vi är många som med värme minns hans stora forskargärning.

Det har alltid varit METAs ambition att vara ett nordiskt forum med bredd och dialog och det är med stor glädje att vi noterar att intresset för att skriva och publicera sig i META växer, inte minst utanför de svenska gränserna. Bland de artiklar som inkommit till redaktionen under året finns såväl

danska ledungshamnar som norska pilgrimskyrkor. I en artikel av Morten Steinekke tas vi med till det äldsta Köpenhamn och i Regin Meyers artikel till den norska Sunnavikyrkan på Selja. Kyrkor, och kyrkobyggnadens utveckling, är också föremål för Sophie Flensburgs artikel om det äldsta Dalby i Skåne och Elias Engdahls artikel om Åseda kyrka i Småland. I Jes Wienbergs insiktsfulla artikel om stadsbegreppets utveckling och användning inom arkeologin är geografin måhända av mindre betydelse, men därmed inte platser och deras innehåll.

Det är vår förhoppning och övertygelse att årets META innehåller nya rön men kanske också sådant som läsarna ska finna både förvånande och inspirerande. Med det vill vi passa på att önska glad sommar och hälsa att vi redan ser fram emot nästa nummer.

Trevlig läsning!

Joakim Kjellberg & Mirja Arnshav

Arkeologgruppen AB ●

Utgivningen av META-historiskarkeologisk tidskrift 2024 har möjliggjorts genom bidrag från: Arkeologikonsult, Arkeologgruppen, Stiftelsen Upplandsmuseet, Bohusläns museum, Kulturmiljö Halland och Stiftelsen Kulturmiljövård.

Material Culture on Display. Archaeological Accessory or Science-Based Medieval Mediator?

Sigrid Samset Myglund

The artefact plays a central role in modern medieval archaeology. “Things” have increasingly set the agenda within Scandinavian urban research, for instance throughout the discussion in the 1980s and 90s regarding research on the abundant find material that had been collected up until that point in time. Not least was the relatively small and limited use of the artefact as a source category discussed, among other things in light of the influence the subject of history has traditionally had on medieval archaeology.

The nature of the use of material culture as an exhibition object within that same period can also be questioned. This article engages with the first two permanent exhibitions at Bryggens museum in Bergen, from 1976 and 1986, respectively, Norway’s first and only museum dedicated to medieval history. Despite the primarily archaeological expression, a large number of artefacts on exhibit, and the seminal Bryggen excavation, these exhibitions can be read as historical portrayals of the Middle Ages, where written sources form the theoretical framework and the archaeological artefact to a larger degree plays the role of illustration. Rather than being a conscious devaluation of the archaeological artefact as a source category, it is argued that this illustrative role first and foremost reflects an early phase of mediaeval archaeology in general – with a short research history and a substantial inheritance from the subject of history.

As a key source material within modern medieval archaeology, the artefact has recurrently been at the centre of attention in Scandinavia. As a museological object, on the other hand, it has rarely made the headlines – perhaps because of the efforts that have been put into establishing medieval archaeological museums and producing medieval archaeological exhibitions. Among the former institutions is Bryggens museum in Bergen, which in 2020 introduced its third permanent exhibition since the opening of the museum in 1976: *“Below Ground. Medieval Finds from Bergen and Western Norway”*. As might be expected of a medieval archaeological museum today, and within an academic and curated environment increasingly focusing on human experience past and present, the exhibition eagerly and enthusiastically explores both the archaeological artefact and the men, women and children behind it. And for good reason. By the time of the renovation, its 32-year-old predecessor did no longer cater to the demands of its visitors, the facilities were worn, and the integration of new research was long overdue. Not least, however, a less pronounced reflection lingered – illustrated by a characterization of the exhibition as *“a historical presentation of the Middle Ages, with archaeological accessory”* (personal communication: Knut Høiaas).

This somewhat cheeky statement is thought-provoking, raising questions concerning the archaeologi-

cal artefact as medieval mediator at Bryggens museum prior to *“Below Ground”* (Figure 1). Has, as the quote indicates, the archaeological perspective played second fiddle to the historical one in the only Norwegian museum dedicated to medieval archaeology? Was the artefact – which may be said to represent the very essence of medieval archaeology – treated more as a prop and a means of illustration rather than an independent source material? And if so, how can this be explained? Approaching these questions, attention is drawn to a similar issue, also touching on the relationship between the disciplines of medieval archaeology and history. In the late 1980s and 1990s, a Scandinavian discussion on the use of material culture within medieval archaeological research took place, among other things in the historic archaeological journal *Meta*. At the centre of the debate was the use of the artefact and its seeming inability to generate new, preferably cultural historical knowledge. The utterance some decades later calling attention yet again to the unfulfilled potential of the artefact – but now within a museological context – calls for a closer examination and discussion of the role of “things” within medieval archaeological research and curation.

In the following, the medieval archaeological artefact on display at Bryggens museum is examined, represented by the closely related permanent exhibitions from 1976 and 1986. A brief – and far from exhaustive – backdrop on the use

Figure 1. From “Below Ground. Medieval Finds from Bergen and Western Norway” (2020). Photo: Bergen City Museum.

and role of the artefact within medieval archaeological research primarily from the 1970s and towards the new millennium initiates the presentation and discussion of the two exhibitions. The analysis of the exhibition from 1976 is mainly based on unpublished archive material – like photos, drawings and documents – and reservations are made that not all content and design elements have been captured. The documentation from the 1986 exhibition, on the other hand, also includes first-hand experiences from my own work at Bryggens museum as senior curator. An inclusion of activities that have taken place in or in relation the exhibitions, other public events, as well as temporary exhibitions may

contribute to a fuller understanding of the permanent exhibitions – as would the application of a pronounced museological perspective. However, this is beyond the frame of this article. Instead, the exhibitions are tentatively investigated in relation to and considering the development of modern medieval archaeology in Scandinavia. The relationship between the artefact as a showcased object and the development of modern medieval archaeology and its somewhat troubled relationship with history are stressed. The same applies to medieval material culture as an essential and independent source material and mediator between the present and the past.

The medieval archaeological artefact towards a new millennium. Between the devil and the blue sea

Since its beginnings in the eighteenth century, medieval archaeology in Scandinavia has undergone a major transformation. Rooted in a “diffuse research area with participants of diverse expertise ranging from architecture, history (history of art and churches in particular), ethnology and museology, as well as the occasional archaeologist” (Nøttveit 2010: p. 24), it initially displayed limited interest in cultural layers and material remains of everyday life. This, however, changed with the introduction of modern medieval archaeology in the middle of the 20th century, bringing about new field methods and prioritizations – including a great belief in the artefact. In the following decades, systematic collection left museum storerooms all over Scandinavia bursting with medieval material remains, ranging from leather fragments and pottery shards to warp weights, wooden spoons and bone combs.

Yet, as the wave of urban excavations in the 1970s and 1980s in Scandinavia and Northern Europe withdrew, the medieval artefact apparently found itself in a troubled position. Not least, this concerned research beyond basic artefact studies, classifications and chronologies. Throughout the 1980s and 1990s, when one increasingly began reflecting on the status quo, a relatively

limited use of the artefact as a source within urban medieval archaeological research was highlighted (e.g. Myrvoll *et al.* 1991). Swedish archaeologist Jan-Erik Augustsson (1994) claimed that material culture was a neglected research field within Swedish medieval archaeology. Both Augustsson and others also argued that so far, the artefact had been treated in a rather isolated manner, e.g. in relation to thematically limited issues like dating, descriptive artefact studies and classifications of large and complex artefact groups like pottery, combs and shoes (Nordeide 199, p. 117–118; Sigurdsson 1991, p. 156–157; Augustsson 1994, p. 34–35). Barely had the artefact been used as a source of general, historical knowledge, reflected in among other Norwegian archaeologist Britt Solli’s call for analyses, syntheses and publications (Solli 1989, p. 133). Similarly, Swedish archaeologist Hans Andersson (1991, p. 109) underlined the potential of the medieval artefact and the need to use it more broadly: “*What I envision for Swedish urban archaeology in the 1990s is a stronger emphasis on exploring the archaeological material and its possibilities*” (my translation). Indeed, as Norwegian archaeologist Axel Christophersen (2000, p. 9) concluded: “*The urban excavations from the 1970s onwards produced a considerable amount of archaeological source material which potential is yet to be unfolded*”.

The apparent shortcomings of medieval material culture studies

may, however, hardly be ascribed a conscious devaluation of the artefact. Instead, its relatively short history as an academic discipline needs consideration. Archaeological activity may be divided in stages, covering 1) excavation, 2) studies and analyses of the remains, and 3) reconstruction of past societies (Molaug 1992, p. 31–32). More specifically, where few or no previous archaeological examinations have taken place, basic investigations are called for – excavating and documenting the site, as well as collecting physical remains. The archaeological material may then be investigated more thoroughly in terms of material culture, like chronologies and typologies that may be used for dating. Only after the artefacts are organized in time and space may more complex issues be investigated (Schofield & Vince 1994, p. 204–214). At the time of the Bryggen excavation (1955–1968) – a pioneer excavation within modern medieval archaeology in Northern Europe – basic medieval archaeological knowledge was missing, concerning both cultural layers, artefacts and dating. The preceding orientation mainly towards ruins and other archaeological remains above ground also meant that there were hardly any comparable artefact studies to turn to (Schofield & Vince 1994, p. 204; Molaug 2002). The many urban excavations that took place in the decades following the Bryggen excavations further severely limited the time available to research, and one commonly lacked

necessary resources and plans on how to include it (Molaug 2002, p. 8–9). Scientific projects aiming at processing the excavated material were eventually initiated (e.g. Andersen et al. 1971, Mårtensson 1976; *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo; The Bryggen Papers*); however, they often turned out somewhat isolated artefact presentations rather than in-depth investigations of cultural historical issues (Christophersen 1980, p. 23–24, 1991: 86; Molaug 1991, p. 93–95; Schofield & Vince 1994, p. 204; Molaug 2002).

The absence of basic knowledge of material culture coupled with extensive excavation activity and a lack of resources were not the only challenges; general methodical and theoretical obstacles also played their part. Particularly, numerous issues of representativity complicated (and still complicate) research on medieval material culture – like its preservation conditions, possible re-use, diverging life-span, and degree of fragmentation – affecting particularly the feasibility of precise distributional and contextual analyses. The (in)availability of the extensive artefact material at the time due to incomplete post-excavation work, and digital data, documentation and tools, as well as few publications were other factors (Solli 1989, p. 133; Molaug 2001, p. 54, 2002, p. 9). The same applies to the low number of chairs in medieval archaeology throughout Scandinavia (Ekroll 1992). Adding a relative – yet, not complete (e.g. Christophersen & Nordeide 1994) –

absence of a theoretical framework, the vast artefact material may easily have been perceived as «*an unmanageable archive of unmanipulated or unsynthesised raw data*» (McLees et al. 1994, p. 3), effectively discouraging any large-scale research projects.

Last, but not least, medieval archaeology has traditionally been affected and heavily influenced by other academic disciplines. Long before archaeologists threw their eyes on this period, the Middle Ages were first and foremost considered the field of history in particular, but also of e.g. art history and architecture (Lunde 1991, p. 22–24). In these relationships, it was argued that modern medieval archaeological research had simply taken over traditional historical research issues and perspectives. These were related to what may be characterized as «*big history*» and «*big questions*» – like the emergence of towns and cities, trade and trading networks, and state formation – and based on written sources, the (male) social elite and a so-called “*perspective from above*” (Anglert & Lindeblad 2004, p. 8–9; Hansen 2015, p. 37; Hansen et al. 2015, p. 1–9). Archaeological sources, however, may tell other stories (Christophersen 1992), and, addressing the future role of urban medieval archaeological research, Christophersen claimed that:

«the insights that empirical archaeological evidence has contributed to works on urban history in recent years are (...) on the whole limited

to applying (...) to such areas that are at the outset defined by historians based on surviving texts. The remnants of the material culture of the past, and archaeologists’ interpretations of these remains, have not to any relevant degree expanded the boundaries of the themes, research issues and interpretations that have been at the fore in overview works on towns and cities in recent years (...). To the extent that the results from urban archaeological research in recent years have had an impact on the overview works of historians, this role has been heavily mediated by other actors than the archaeologists» (Christophersen 2000, p. 9, my translation).

Indeed, it was argued that a division had developed between physical and non-physical history, in which historians took care of social history and archaeologists dealt with the physical aspect of this period (Sigurdsson 1991, p. 156). Apparently, this situation came to affect also the curation of the archaeological record.

Bryggens museum and the permanent exhibition

A direct result of the excavation at Bryggen was Bryggens museum. Now a part of Bergen City Museum, the institution was established by the University Museum in Bergen to house and showcase the finds from this excavation as well as later medieval excavations in Bergen and Western Norway (i.e. the present

county Vestland and the Sunnmøre region) (Øye 1989). The aim was to «... *care for the scientific interests and obligations arising from the law on ancient monuments within the medieval archaeology of Vestlandet*» and to be a «...*cultural activity-centre where exhibitions and other types of cultural activities may be presented in an integrated totality*» (Herteig in Øye 1989, p. 39). A scientific staff, affiliated with the University Museum and including the leader of the Bryggen excavation, Asbjørn E. Herteig, oversaw both research, collection management and production of exhibitions. By the middle of the 1990s, the scientific profile had indirectly been enhanced by the physical localization also of other key medieval archaeological institutions in Bergen – the medieval section of Department of Archaeology (today Department of Archaeology, History, Cultural Studies and Religion) at the University of Bergen (including master- and PhD-students), Norwegian Institute for Cultural Heritage (NIKU), and the Directorate for Cultural Heritage (district office).

This unofficial medieval cluster enabled close bonds between the fields of excavation, research, management of cultural heritage, and curation. It has also contributed to many of the numerous temporary exhibitions that have been presented here – of which there were no less than 128 during the first decade (Lerheim 1986). Not before “*Below Ground*”, however, was it involved in the production of a permanent exhi-

bition. Nevertheless, the permanent exhibition has always been the very centre of attention, located on the basement floor and showcasing life in the approximately 500-year long medieval period in Western Norway based on the University Museum in Bergen’s large and heterogenous archaeological collection. As mentioned, three such exhibitions have been made so far, opening in 1976, 1986 and 2020, respectively. In the following, the former two are presented with special regard to the role of medieval archaeology and the archaeological artefact.

**“Bergen – Norway – Europe
c. 1300”. The permanent
exhibition of 1976**

The permanent exhibition is made up of two distinct parts, separated by a smaller, open area. The rear part – originally called the “*Building Historical Section*” – was (and still is) dedicated to a reconstructed part of the Bryggen excavation site. This gently sloping area both illustrates the archaeological site and presents the traditional urban tenement structure at Bryggen, comprising original remains of passages, eavesdrop gaps and buildings from the 12th century. It also relates to St. Mary’s and the ruins traditionally interpreted as St. Mary’s Guildhall and St. Lawrence’s immediately outside the museum, separated by glass windows. All remains lie *in situ* on the same spot as they did when they

Figure 2. The “Big Ship”. Parts of the “Building Historical Section” is seen in the background, as well as St. Mary’s outside the windows. Photo: University Museum of Bergen.

Figure 3. Diaroma: “The turner and the cooper” (workshop). Photo: University Museum of Bergen.

were found, horizontally and vertically. The site further illustrates the original topography of the town and the original beach, the latter situated c. 130–140 m distant from the present shoreline. What is today generally referred to as “*the excavation site*” cannot be removed, only modified. Thus, it is practically part of the museum building.

The second part – the “*Cultural Historical Section*” – lies in front of the excavation site and the open area in front of it, and originally lay characterized by a showcase-based presentation. Titled “*Bergen – Norway – Europe c. 1300*”, the exhibition focused on the Norwegian Middle Ages in general, based on Bergen and its national and international role. The aim was “*to present a cross-section of important aspects of life between c. 1270–1300*” (Herteig 1976a), and the main themes – including in all 48 “stations” – focused on seafaring and trade, the German Hansa, crafts and other activities in the town, local and national administration, the Church, and medieval culture, in addition to social aspects of medieval society. These themes were explored further in a handbook dedicated to the exhibition (Herteig 1976b). Where physical design and layout is concerned, a full-size, reconstructed cross-section of the so-called “*Big Ship*” – a locally built trading ship from the thirteenth century, which remains had been re-used in a passage at Bryggen (Hansen 2001) – had been raised in the part closest to the excavation site (Figure 2). Otherwise, the exhibition

was characterized by movable walls with showcases presenting numerous archaeological artefacts (exact number unknown) in addition to some copies. Archaeological artefacts – typically different types of tools, production waste and kitchen utensils – did to a varying degree also furnish the seven full size dioramas primarily found along the innermost walls – workshops, a latrine, a shed, a so-called Norw. “*eldhus*” (a kitchen) and a Norw. “*skytningsstove*” (a common room) (Figure 3). In the innermost, secluded area, a statue of St. Mary and an altar frontal were also exhibited (Figure 4). In addition, an exhaustive number of elaborating texts, photos, maps and other illustrations featured prominently.

The intent of the exhibition was not a purely archaeological presentation of the Middle Ages, very much in line with the somewhat interdisciplinary approach aimed at throughout the Bryggen excavation (Herteig 1969). The exhibition focused on including all medieval sources, to present a selection of themes from a temporally restricted part of the Middle Ages – which had hardly been done before (Herteig 1976b, p. 7). Nevertheless, the opening lines of the exhibition stated that “*Knowledge of the Middle Ages is increasingly produced by things from the ground*” (my translation) and stressed the importance of archaeology and natural sciences (Herteig 1976a). This was seemingly reflected in the many artefacts, copies, reconstructions, and dioramas presented in

Figure 4. The Church on display. Photo: University Museum of Bergen.

the exhibition. Artefacts and results from the Bryggen excavation were highlighted, as well as preliminary finds from the ongoing excavation of the small town Borgund outside Ålesund. Neither should the archaeological impact of the extensive excavation site and the impressive “*Big Ship*” be underestimated. In addition, the many colourful thematic stations filled with texts, drawings and other illustrations, as well as the in-depth handbook contributed to an overall impressively comprehensive and informative presentation of the Middle Ages and medieval material culture. Within this context, medieval archaeology and artefacts immediately strikes one as being a

focal point and an essential part of the exhibition.

A closer examination of the actual presentation and integration of the artefacts, however, reveals that neither medieval archaeology nor the many showcased artefacts were explored and elaborated on to any depth. Although archaeological artefacts, dioramas and pictures were evenly distributed throughout the exhibition, only about 15–16 of the 48 stations may be said to focus primarily on archaeology – addressing in particular Borgund and archaeological structures like the *Big Ship*, the wharf and the physical settlement at Bryggen. Of these, even fewer approached the archaeo-

logical artefact explicitly – neither in general nor as a source material. The “workshops”, for instance, exhibited numerous archaeological finds, but was primarily accompanied by excerpts from the Urban Law of 1276, regulating the physical localization of craftsmen in Bergen. Indeed, this part of the exhibition largely focused on the historically well-known, but archaeologically poorly investigated craftsman street “*Øvrestreter*” behind Bryggen.

Many of the other stations as well made little or no references to archaeology or the archaeological source material whatsoever. These were generally presented without archaeological artefacts on display and focused on topics like the Hansa, as well as urban, regional and national administration. Neither did the objects that were exhibited in relation to the remainder of stations receive much attention. Relatively many objects – like children’s toys, gaming pieces and gaming boards, remains of clothes, dress accessories, rune sticks etc – were showcased in relation to different aspects of medieval life and society in general. Yet, besides short labels identifying some – not all – of the artefacts, as well as translations of the runic inscriptions, the subject matters were consistently discussed within the context of written sources. The same applied to the stations related to law and order, the Church, and trade in general. Although showcasing archaeological photos and fascinating objects such as

weapons, rune sticks, coins, weights, seals, and pilgrim badges, the stations refrained from commenting on the artefacts as source material. The first of these stations, for instance, primarily focused on the historically known Norw. “*leidang*” and King Magnus the Lawmender’s *Laws of the Land*’s regulations of 1274 concerning military equipment, whereas the urban population was investigated in terms of social classes known from written sources. Indeed, unless relevant written sources were absent or incomplete on a subject matter, the 1976 exhibition remained silent of its archaeological additions.

Despite its overall archaeological design and interdisciplinary starting point, then, the exhibition apparently based on a historical perspective. It first and foremost revolved around written sources and so-called *big history*, with few explicit discussions on or references to the role and value of material culture, and indirectly reflecting the presumed division between physical and non-physical history. The overall historical bias is also evident in the handbook, which explicitly stresses the necessity of interpreting the archaeological material within a wider (presumably historical) context. Only then, it will “*make sense*” (my translation) (Her-teig 1976b, p. 7). Within this context, the archaeological artefact first and foremost fulfilled an illustrative role, coming across as a secondary source to and depending on the field of history.

“The medieval City. Bergen around 1300”. The permanent exhibition of 1986

Considering the frequent change of temporary exhibitions in general, it comes as no surprise that the 1976 exhibition was renovated after just ten years. The excavation site was left unchanged but got a new name: “*The oldest urban Tenements – Building Remains from the first Century as a Town*”. It was also tentatively joined to the “*Cultural Historical Section*” by a reconstructed quay in front of the now extended cross-section of the “*Big Ship*”. In addition to an enhanced focus on seafaring and trade in the quay area, this layout aimed at a more pronounced connection between the building remains in the excavation site, the symbolic shoreline in front of it, and the bay. The biggest change, however, was the exhibition replacing “*Bergen – Norway – Europe c. 1300*” (Figure 5). Both thematically and artefactually, “*The medieval City. Bergen around 1300*” may be described as a revision of its predecessor, focusing more explicitly on Bergen and its national and international role and importance, as well as its physical, economic, administrative and social structure. Generally, the main themes and many of the numerous sub-themes from 1976 were carried forward, now concentrating on seafaring and trade, the urban tenement, the street Øvrestretet, and Bergen as an ecclesiastical, royal and cultural centre. In addition, the orig-

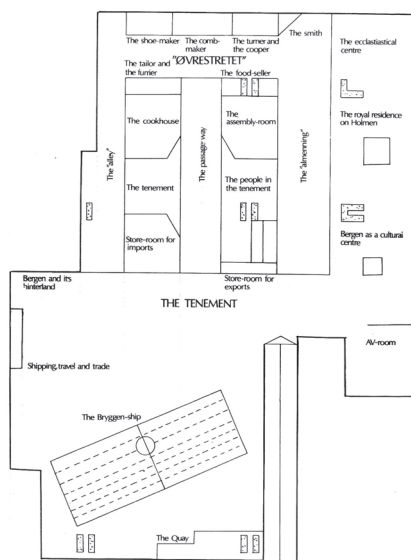

Figure 5. Plan of the 1986 exhibition (Øye 1986).

inal accompanying texts – alongside the new handbook (Øye 1986) – had been revised, compressed and incorporated into the new environment.

Physically, the 1986 exhibition as well was based on showcases and dioramas. Approximately 500 archaeological artefacts were exhibited, many of which had been presented also in the original exhibition. The overall layout and presentation were different, though. The concept of movable walls and stations had been replaced by an urban “tenement” with two parallel rows of houses joined by a passage in the middle, focusing on building structure and everyday life. The rooms in the “tenement” were more or less of the same types as earlier: a storeroom, a kitchen, a latrine and a common room, furnished with archaeological artefacts and copies, as

Figure 6. Showcased kitchen utensils. Photo: Sigrd Samset Myglnd.

well as a reconstructed interior, and now inhabited by plaster “mannequins” dressed in medieval clothes. The “tenement” also included built-in showcases with associated archaeological artefacts like toys, kitchen utensils, pottery, gaming pieces, tools, remains of clothes, jewellery and dress accessories (Figure 6). The rearmost part represented a revised and extended edition of “Øvrestretet” from 1976 including “workshops” presenting archaeological remains. Next to the “tenement”, there was a relatively open area dedicated to Bergen as a royal, ecclesiastical and cultural centre. This also included a few showcases, the statue of St. Mary and the altar frontal from the 1976 exhibition, and some remains of columns. All parts of the exhibition and their associated showcases were like in 1976 complemented by texts, maps, photos and other illustrations.

For some time, the exhibition also included a model of the royal area Holmen, next to Bryggen, as well as a digital installation where one could write runes. In addition, there was a film projection room and maps literally highlighting e.g. the historically known route of the town’s watchmen.

As a revised edition – in terms of both design, content, and artefacts – the 1986 exhibition bore many similarities to its predecessor. It did, however, display a visually more distinguished archaeological look, again represented by a variety of artefacts, as well as large archaeological reconstructions. To this, a reduced textual appearance in the form of shorter and more compressed texts and fewer non-archaeological illustrations contributed. The archaeological aspect was also underlined by more explicit discussions and references to archaeology and to the archaeological finds

on display in general – including a more extensive use of labels identifying artefacts – focusing in particular on Bergen as documented by archaeological investigations. As a whole, then, the 1986 exhibition as well seemingly stressed medieval material culture, as well as the Norwegian Middle Ages in general and medieval Bergen in particular.

However, also in 1986, archaeology and the exhibited archaeological artefacts were left somewhat unexplored – in the exhibition as such and in the handbook. Despite an increased visual focus on material culture, the exhibition did not in actuality consistently approach the artefacts as an independent and essential source material. The archaeological record was primarily addressed in relation to urban physical structures and development, and neither did a later addition of a few archaeologically oriented texts change the general undercommunication of the artefacts on display. Again, more often than not, they were explained and accompanied by references to written sources – or barely commented on at all. The part dedicated to the craftsman street Øvrestretet and the associated workshops, for instance, continued to revolve around the Urban Law in particular, with little textual attention paid to the numerous accompanying artefacts. The same applied to the social aspects of medieval society, e.g. in which the medieval population continued to be approached in terms of social classes as known from

written sources. Not least, archaeology and the archaeological artefact were more or less left out of the part of the exhibition dedicated to royal and ecclesiastical subject matters, focusing on organization, administration, defence, and ownership of land and other resources.

In short, the 1986 edition of the permanent exhibition offered more archaeology and correspondingly less history. Still, the historical perspective continued to be given precedence. Although also the 1986 exhibition must visually have been perceived as an archaeological presentation of the Middle Ages and medieval Bergen, the overall scientific framework still pointed in a historical direction. Indeed, both continued to be treated primarily as historical entities, approached in particular by means of laws, rules and regulations; thus at least partly leaving the interpretation and a more in depth understanding of the archaeological artefact to the imagination of its viewers.

Archaeological accessory or science-based medieval mediator?

Despite all good intentions, then, it may be argued that the archaeological material exhibited both in 1976 and 1986 to some degree played the part of illustrations – “*accessory*” – in a historical narrative of medieval Bergen and Norway. Both exhibitions were as a whole based on so-called

“big history”, commonly approaching the subject matters by means of written sources, and – at least in relation to the former – insinuating an inadequacy of material culture to operate independently as a medieval source. Whether this should be interpreted to the effect that archaeology and the archaeological artefact intentionally and consistently were singled out as a secondary source at Bryggens museum is another matter. Managing the legacy of the Bryggens excavation at the birthplace of modern medieval archaeology, so to speak, one was fully aware of the importance of the excavation and of medieval archaeology and material culture in general. To this, at least, the building of Bryggens museum itself bears witness, as well as the initial frequent change of both temporary and permanent exhibitions. Neither was there any lack of medieval archaeological expertise among the group curating the exhibitions, including archaeologists and researchers working with the collections on a daily basis. A conscious discrediting of material culture and/or an idea of visual quality being the most important trait of the archaeological artefact within a museal context thus seem unlikely.

Indeed, the historical perspective permeating and framing the medieval permanent exhibitions at Bryggens museum was apparently not restricted to a museum context, and the (limited) use and role of the medieval archaeological artefact both as a source material and

showcased museum object at Bryggens museum have been exposed to similar criticism – addressed at different times but referring to contemporary issues. Despite its obvious value, presence and centre position, the artefact was in the investigated period roughly treated as an instrument of basic artefact knowledge and/or as an illustrative, yet silent relic from a long gone past, respectively. In both cases, it was also more or less hiding in the shadows of the field of history and under-communicated as an independent and essential source material where a wider understanding of medieval life and society is concerned. Across the full range of context – and as every exhibition is the product of prior research as well as contemporary assessments and circumstances – this may not necessarily be ascribed to an intentional devaluation of material culture, rather a somewhat unconscious approach to it. Considering the state of affairs in the 1970s and 1980s, one may perhaps wonder to what degree a persistently extensive use of the artefact in terms of cultural historical research or exhibitions would have been possible. In this respect, the initial pair of permanent exhibitions at Bryggens museum should perhaps first and foremost be considered reflections of modern medieval archaeology at an early stage; being based on a relatively short and limited research history and carrying the legacy of mixed academic traditions and perspectives – the historical in particular.

The investigated exhibitions at Bryggens museum were made in a period in which reality had barely hit medieval archaeology. Completed before the discussion on the use of medieval material culture began in earnest, they did not capture the change of winds within urban medieval archaeology – nor what may be designated as a “rebirth” of the artefact as source material, and a gradual letting go of the parental hands of the field of history. Particularly after 2000, the call for an archaeological perspective in terms of cultural history was stressed, alongside the need of an alternative to the traditional historical issues associated with «*big history*» (e.g. Carelli 2001; Larsson 2006; Christophersen 2022). Now, the argument was made in favour of medieval archaeological research on its own terms, focusing on what these predominantly lost and discarded remains may truly be said to reflect: the people – or actors – who lived in the towns, the cities and the countryside, and their everyday life. Small histories and investigations from below increasingly entered the spotlight – analyzed based on cultural layers and material remains, and answering the call for a replacement of *longue duree* by an archaeology of the moment (Christophersen 2000, p. 13; Anglert & Lindeblad 2004, p. 8–9).

An archaeological Middle Ages

Today, there is a different awareness of medieval archaeology and of its distinct and unique source material. It has come to terms with what it is and grown confident as an academic discipline. Material culture increasingly sets the agenda, on its own terms and with a focus on issues that are particularly well investigated by means of an archaeological source material (Hansen et al. 2015, p. 2). This has enabled medieval archaeology to target new fields of research and less explored aspects of medieval society – like the social constructs of space, gender and ethnicity, illuminating among others “invisible” actors like women and children (e.g. Mygland 2007, 2023). Indeed, “things” have proved to be a unique source, offering glimpses of everyday life in a time and society that is long gone.

This development also is reflected at Bryggens museum. The permanent exhibition from 1986 stood almost unchanged for more than three decades. Yet, new perspectives and research were continuously incorporated into temporary exhibitions, and eventually also in the new permanent exhibition. “*Below Ground*” builds on years of cross-institutional and interdisciplinary research, collaboration and experience. Like its predecessors, it embraces the wide range of medieval sources (historical in particular); however, stressing an archaeological perspective, archaeo-

logical research, and an archaeological source material – in short, an archaeological Middle Ages. The more than 1,200 showcased artefacts – presented also between covers (Mygland 2024) – provide the framework for and the source of the stories about how Bergen became a town, life here and in Western Norway, medieval archaeology past and present, and how the medieval archaeological academic discipline transformed Bryggen from a blight on the city into an irreplaceable piece of world heritage. The exhibition

presents few dates and fact boxes. Instead, focus is directed towards the artefact itself – an intriguing, independent and science-based medieval mediator within the fields of both research and curated experiences – appealing to the senses as well as to the mind.

Sigrid Samset Mygland
Senior Curator in Medieval Archaeology/
Senior Curator NMF
Bergen City Museum.
E-mail: sigsam@bymuseet.no

Bibliography

- Andersen, H. Hellmuth, Crabb, P. J. & Madsen, H. J. 1971. *Århus Sønder vold: en byarkæologisk undersøgelse*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 9. København.
- Andersson, H. 1991. Reflexioner över svensk stadsarkeologi i ljuset av Projekt medeltidsstaden. *Norsk byarkeologi inn i 1990-årene*. S. Myrvoll, A. Christensson & Å. Bergset (eds.). Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen (N.U.B.) nr. 1. Riksantikvaren. Bergen. pp. 103–110.
- Anglert, M. & Lindeblad, K. 2004. *Nya Stadsarkeologiska horisonter*. RAÄ FoU-projekt 2003. UV Syd Rapport 2004:4. Riksantikvarieämbetet Avdelningen för arkeologiska undersökningar.
- Augustsson, J.-E. 1994. Medieval Artefacts – A Neglected Research Field. Thirteen Essays on Medieval Artefacts. Lars Ersgård (ed.). *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1993–1994*. New Series Vol. 10, pp. 33–42. Lund.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Almqvist & Wiksell International. Stockholm
- Christophersen, A. 1980. Publisering av store byarkeologiske undersøkelser. Problem og strategi. *Meta* 4, 18–30. Lund.
- Christophersen, A. 1991. «Noe om kunsten å beholde barnet i badevannet». Teoretiske og metodiske hovedpunkt i organisering og gjennomføring av forsknings- og publiseringsprosjektet «Trondheims fortid i bygrunnen. *Norsk byarkeologi inn i 1990-årene*. S. Myrvoll, A. Christensson & Å. Bergset (eds.). Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen (N.U.B.) nr. 1. Riksantikvaren. Bergen. pp. 85–90.
- Christophersen, A. 1992. Mellom tingenes tale og tekstenes tyranni. Om faglig identitet og selvforståelse i historisk arkeologi. *Meta* 4, Lund. pp. 70–87.
- Christophersen, A. 2000. Byen er død. Så hva gjør vi med historien? *Meta* 2, Lund. pp. 3–15.
- Christophersen, A. 2022. High-Definition Archaeology, Small-Scale Narratives and Monetary Practice in Medieval Scandinavian Urbanization. *Journal of Urban Archaeology* 6, pp. 15–30.
- Christophersen, A and Nordeide, S. W. 1994. *Kaupangen ved Nidelva. 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på folkebibliotekstomten i Trondheim 1973–1985*. Riksantikvaren.
- Ekroll, Ø. 1992. I ingenmannsland? Faget mellom arkeologi og historie. *Meta* 4, Lund. pp. 22–30.
- Hansen, G. 2001. The “Big Ship” and “the Second Big Ship”. Stratigraphical and Chronological Aspects. *Ships and Commodities. The Bryggen Papers. Supplementary Series No 7*, pp. 55–62. Fagbokforlaget. University of Bergen.
- Hansen, G. 2015. Sko, kammer og klær – en nedenfra-studie av bergensernes økonomiske evne på 1100-tallet. *Inn i fortida – ut i verden – i museet!* J.A. Risvag, R. Berge & T. Brattli (eds.). Museumsforlaget. pp. 37–51.

- Hansen, G., Ashby, S. P. and Baug, I. (eds.) 2015. *Everyday Products in the Middle Ages: Crafts, Consumption and the individual in Northern Europe c. AD 800–1600*. Oxbow Books. Oxford.
- Herteig, A. E. 1976a. Unpublished texts from the permanent exhibition “Bergen – Norway – Europe c. 1300”, Bryggens museum. Archives of Bryggens museum/Bergen City Museum.
- Herteig, A. E. 1976b. *Håndbok i middelaldersk kulturhistorie som supplement til utstillinger i Bryggens museum*. Erling Dekke Næss’ institutt for middelalderarkeologi. Bryggens museum. Bergen.
- Larsson, S. 2006. Den mänskliga staden? Nya stadsarkeologiska horisonter. S. Larsson (ed.). Riksantikvarieämbetet. pp. 29–87.
- Lerheim, M. 1986. Tale ved 10-årsjubileet for Bryggens museum fredag 25. april 1986. Unpublished document. Archives of Bryggens museum/Bergen City Museum.
- Lunde, Ø. 1991. Når var det egentlig det begynte? Norsk byarkeologi inn i 1990-årene. S. Myrvoll, A. Christensson, & Å. Bergset (eds.). Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen (N.U.B.) nr. 1. Riksantikvaren. Bergen. pp. 21–28.
- McLees, C., Nordeide, S. W. & Petersen, A. H. 1994. The production of archaeological knowledge: the theory and method of urban excavation. *Meta* 2, Lund. pp. 3–29.
- Molaug, P. B. 1991. Gamlebyprosjektet – forskningsfront eller repetisjonsøvelse? Norsk byarkeologi inn i 1990-årene. S. Myrvoll, A. Christensson, & Å. Bergset (eds.). Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen (N.U.B.) nr. 1. Riksantikvaren. Bergen. pp. 91–102.
- Molaug, P. B. 1992. Middelalderarkeologi eller arkeologi om middelalderen? *Meta* 4, Lund. pp. 31–37.
- Molaug, P. B. 2002. Norske middelalderbyer – fra restanseberg til kulturminneforskning. I *NIKU Strategisk instituttprogram 1996–2001. Norske middelalderbyer*, redigert av Petter B. Molaug, NIKU Publikasjoner 117. Oslo. pp. 7–10.
- Mygland, S. S. 2007. *Children in medieval towns. An archaeological analysis of child-related artefacts from Bergen*. The Bryggen Papers Main Series No 7. Bergen. Fagbokforlaget.
- Mygland, S. S. 2023. *Women in medieval Bergen. Gender and material Culture*. The Bryggen Papers Main Series No 9. University of Bergen.
- Mygland, S. S. (ed.) 2024. *Below Ground. Medieval Finds from Bergen and Western Norway*. Bergen City Museum. Bergen.
- Myrvoll, S., Christensson, A. & Bergset, Å (eds.) 1991. *Norsk byarkeologi inn i 1990-årene*. Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen (N.U.B.) nr.1. Riksantikvaren. Bergen.
- Mårtensson, A. W. 1976. *Uppgrävt förflutet för PK-banken. En investering i arkeologi*. Archaeologica Lundensia, 7.
- Nordeide, S. W. 1991. Gjenstandsmaterialet fra bygravninger: Fokus på mangfold og kompleksitet. S. Myrvoll, A. Christensson, & Å. Bergset (eds.). Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen (N.U.B.) nr. 1. Riksantikvaren. Bergen. pp.117–127.

- Nøttveit, O. M. 2010. *Sheaths and Scabbards from Medieval Bergen – In a Comparative Perspective*. The Bryggen Papers. Main Series No. 8. Bergen. Fagbokforlaget.
- Schofield, J. & Vince, A. 1994. *Medieval towns*. Leicester University Press. London.
- Sigurdsson, J. V. 1991. Arkeologi og historie, to sider av samme sak? S. Myrvoll, A. Christensson, & Å. Bergset (eds.). *Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen (N.U.B.)* nr. 1. Riksantikvaren. Bergen. pp.155–158.
- Solli, B. 1989. Norske middelalderbyer og bydannelse. Et arkeologisk utsyn. *Viking* 1989 (52), pp. 133–143.
- Øye, I. 1986. *Fører til de faste utstillinger i Bryggens museum*. Bryggens museum.
- Øye, I. 1989. Bryggens Museum. From idea to international recognition. Archaeology and the urban economy. *Festschrift to Asbjørn E. Herteig. Arkeologiske Skrifter Historisk Museum No. 5*, Universitetet i Bergen. pp. 34–40.

Personal communication

Knut Høiaas, Museum Educator, Bergen City Museum.

Bokningsstenar – betydande spår av de obetydliga

Åsa Berger

Ore grinding stones – A significant trace of the insignificants. In the summer of 2020, an archaeological excavation took place at Dammen's blast furnace in Askersund, central Sweden. The site, active between 1642 and 1844, was a miner's furnace periodically co-owned by Louis de Geer, a businessman who owned the nearby manor Godegård.

Even though Dammen's blast furnace was active for over 200 years, the traces of the iron production conducted here were sparse. Besides the large amount of slag and the foundations of two storage buildings, the main result of the excavation was the numerous ore grinding stones used in the process of refining the iron ore, identified by the smallish pits left on the stones' surface after manually striking the ore with a hammer. In Sweden, this is a relatively unknown find category; few blast furnaces have been investigated by archaeologists and when ore grinding stones have been identified, they have not received much attention.

At larger blast furnace sites, the process of refining ore was often conducted mechanically with water-powered equipment but at smaller sites this was carried out by hand, usually by women, children and what was referred to as "inferior workers". Thus, at Dammen's blast furnace, the lowest ranking workers had left the clearest traces; 141 stones with slowly worn pits.

Sensommaren 2020 undersöktes resterna av Dammens hytta i Mariedamm, i Askersunds kommun (Berger 2022). Hyttan var aktiv mellan 1651 och 1844 och uppges vara en bergsmanshytta men Louis De Geer som ägde Godegård bruk ett par mil bort verkar ha varit initiativtaga-

ren vid anläggandet. Bergsmännen betalade en avgift till De Geer fram tills att han på 1680-talet köpte en tredjedel av hyttan. Han ägde även den närliggande Trehörnings hytta och båda anläggningarna drevs av samma vattendrag. Under åren var det ständiga dispyter mellan bergs-

männen och godsägaren om när och hur masugnen skulle köras (Waldén 1947, s. 142 ff).

Trots att verksamheten pågått under så pass lång tid var spåren på platsen förvånansvärt få. Endast rester av ett par enkla skjul för förvaring av järnmalm hittades. Fyndmaterialet var mycket sparsamt och bestod av enstaka keramikskärvor, kritpipor och djurben. Däremot hittades en stor mängd så kallade bokningsstenar (bild 1). Själva masugnen förstördes helt då järnvägen drogs fram på 1870-talet och en kättingsmedja och en såg byggdes på platsen. Aktiviteterna vid hyttan företogs sannolikt bara i perioder när det fanns tillräckligt med vatten för att driva bälgarna vilket gjort att man inte varit i behov av några mer permanenta byggnader, förutom masugnen.

Bild 1. Fem av de bokningsstenar som påträffades vid undersökningen av Dammens hytta tillsammans med ett fyllfat som använts för att bära kol eller järnmalm. Foto: Arkeologikonsult.

Bokning – ett mödosamt arbete

Innan järnmalm kan lastas in i en masugn måste den finfördelas. Processen kallas bokning och vid större

hyttor och bruk utfördes den ofta med vattendrivna stampar. Vid mindre hyttor utfördes bokningen för hand genom att malmen lades på en sten och krossades till valnötsstora bitar med en hammare (Rinman 1788–89). Efter ett tag bildades en grop i stenen. När gropen blev för djup blev det svårt att komma åt med hammaren. Om stenen var tillräckligt bra kunde man då vända på den och börja på nytt. I många fall gick stenen i bitar innan groparna blivit särskilt djupa. Liknande stenar kan också förekomma vid gruvor där man utförde den första sorteringen och finfördelningen av malmen. Denna del i processen kallas för handskrädning.

Vid en hytta arbetade en rad olika människor med olika arbetsuppgifter. I mantalslängden från Dammen 1753 nämns till exempel masmästare, gruvskrivare, hyttdrängar, malmskjutare, gruvfolk, kolare, slaggskjutare, gruvpigor och huggkarlar (Mantalslängder 1642–1820, Örebro län, 1753). Alla hade sin del i att järnet kunde produceras och säljas vidare till bruken där det omvandlades till stångjärn för export. De som omnämns i mantalslängderna var de personer som var anställda vid Dammen av ägaren till Godegårds bruk. Bergsmännen och deras familjer har inte gått att spåra i längderna på samma vis.

Det stora antalet bokningsstenar som påträffades visar tydligt att sönderdelning av malm utförts vid Dammens hytta. Äldre källor uppger att denna arbetsuppgift i allmänhet

Bild 2. En av bokningsstenarna låg på hyttbacken, sannolikt på den plats där den använts.
Foto Arkeologikonsult.

sköttes av kvinnor, barn och ”sämre arbetare” (Rinman 1788–89, Florén 1995, s. 32). Arbetet ansågs alltså så enkel att vem som helst kunde utföra det. 1779 listas pigan Kajsa vid Dammens hytta i mantalslängden och hon uppges vara bokerska (Mantalslängder 1642–1820, Örebro län, 1779). Någon annan med denna titel har inte kunnat hittas vid Dammen. Detta beror sannolikt på att de som bokade malm oftast inte var specialiserade utan även utförde en rad andra mindre kvalificerade arbetsuppgifter vid hyttan. Vid bergsmanshyttorna stod förmodligen bergsmännens egna familjer för större delen av arbetet.

Bergmästare Bergenskiöld ansvarade för gruvnäringen i Sverige under 1700-talets slut. I sin beskrivning av Nora bergslag 1784 nämner han särskilt kvinnor som bokade malm.

”En som kommer uppå Masugnen, hvarest och handbokning förrättas, och icke sedt handlaget, kan icke annat än sällsamt förekomma se, huru Qvinfolken, unga och gamla med kjortlarne svepta om lären, sitta på Malmbunken och sönderslå ofta så stora stenar, som föranlåter dem till en nästan otrolig utspänning och sträckning af Benen, och ingen blygsamhet hindrar fortsättningen komma hvilken som hälst behagar” (Henriksson 1996 s. 176 ff).

Att sitta så bredbent så att alla kunde se in under kjolen ansågs så klart mycket anmärkningsvärt. Bergenskiöld uppger dock att kvinnorna genom sitt hårda arbete med att klättra på stegar i gruvan och malmbokning vid masugnen blev så starka att de sällan hade problem vid förlösningar. Hur det verkligen stod till med detta får vara osagt.

Bokningsstenar i arkeologiska sammanhang

Bokningsstenar är en relativt okänd fyndkategori. Få hyttplatser har undersökts arkeologiskt och om sådana stenar har påträffats har de inte uppmärksamrats särskilt mycket. Vid undersökningar vid Gladhammars gruvor i Västervik har fyra bokningsstenar noterats men diskuteras inte vidare (Sandberg et al. 2009). Vid en undersökning av fossil åkermark i Stigamo söder om Jönköping 2013 framkom vad som då tolkades som en del av en tvåsidig skålgropssten i ett av odlingsrösena (Berger 2014). Den har dock stora likheter med de bokningsstenar som hittades vid Dammens hytta. Platsen där den hittades ligger inom en mil från gruvorna i Taberg och cirka två kilometer från hyttan i Eckersholm och det är fullt möjligt att man har bearbetat malm i området. Inga spår av gruvbrytning eller järnframställning finns dock i fyndplatsens omedelbara närhet.

Vid Dammens hytta påträffades 22 hela bokningsstenar och 119 delar

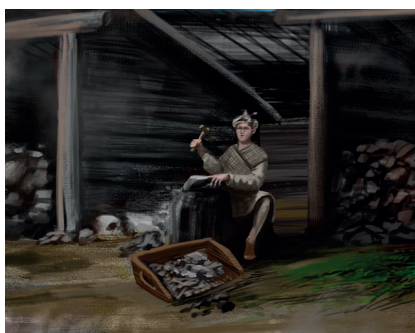

Bild 3. Det var ofta kvinnor och barn som fick i uppgift att boka malmen. Illustration: Sverker Holmqvist, Arkeologikonsult.

eller fragment. Samtliga stenar utom två låg i utjämnings- eller utfyllnads-lager med stora mängder slagg. En större sten låg direkt på en yta som tolkades som en del av hyttbacken (bild 2) medan en ingick i en gles syllstensrad vid malmskjulen. På tre ställen invid skjulen fanns tydliga, cirkelrunda nedgrävningar med raka sidor och plana bottnar. Sannolikt har dessa varit nedgrävningar för stubbar som fungerat som stöd för bokningsstenar. Man kan jämföra med så kallade städstabbar som man monterar städet på i en smedja.

Bokningsstenarna skiljde sig tydligt från övrigt stenmaterial på platsen genom att de var rundade och slitna efter att ha hanterats. Enstaka rundade naturstenar framkom också men till största delen utgjordes stenmaterialet i fyllnadsmassorna av skarpkantad, ofta kluven eller krossad sten. De stenar som togs in för analys visade sig alla vara av gnejs eller granit (muntlig uppgift Åke Johansson, Naturhistoriska riksmuseet). Stenarna förefaller främst

ha valts utifrån storlek och form, de flesta var platta och lagom stora för att en person skulle kunna lyfta dem.

De hela stenarna var i allmänhet mellan 22x14 och 39x34 centimeter stora. De flesta, både hela, delar och fragment, var mellan 7 och 10 centimeter tjocka. Bara enstaka stenar var mindre och tunnare eller större och tjockare. De rundade groparna var i allmänhet mellan 8 och 12 centimeter i diameter upp till 5 centimeter djupa. Stenarna hade en eller flera gropar, vissa hade också gropar på båda sidor då man hade vänt på stenen när gropen på ena sidan blev för djup. En sten hade ett genomgående hål där två gropar på var sin sida mötts. Vissa stenar hade gått sönder innan någon riktig grop hade hunnit bildas och hade bara grunda fördjupningar.

Ett urval av stenarna lämnades till Örebro läns museum och ett par andra stenar förvaras nu i utställningen vid den rekonstruerade Trehörnings masugn, bara ett par hundra meter från Dammen. De flesta stenarna kunde dock inte tas tillvara utan kasserades med övriga massor från platsen.

De obetydligas spår

Efter avslutad undersökning vid Dammens hytta kunde vi konstatera att tidigare generationers möda med att hugga ved, tillverka kol, bryta, finfördela och rosta malm, transportera material och bygga och sköta sin masugn med tillhörande anläggningar, hade reducerats till diffusa rester av ett par mycket enkla byggnader i form skjul för malmförvaring. Av den produkt som var verksamhetens kärna, nämligen järnet, fanns bara tjocka lager slagg kvar. I avfallslagren fanns dock spår av de som var lägst i rang vid hyttan. De minst betydande arbetarna hade lämnat tydliga avtryck i form av långsamt nedslitna gropar i 141 stenar. Några av dessa stenar har nu sparats för framtida generationer.

Åsa Berger
Arkeolog vid Arkeologikonsult
E-post: asa.berger@arkeologikonsult.se

Referenser

Litteratur

- Berger, Å. 2022. *Dammens hytta. En bergsmanshytta i Lerbäcks bergslag. L1981:4328, Mariedamm 1:14, Trehörning 1:8, Södra Björnfall 2:13 och Önnabo 2:2, Lerbäcks socken, Askersund kommun, Örebro län. Rapporter från Arkeologikonsult 2022:3349.*
- Berger, Å. 2014. *Fossil åker mellan Tjurshult och Södra Stigamo. Barnarp 605, Byarum 782, 787 och 825 Jönköpings och Vaggeryds kommuner, Jönköpings län. Arkeologisk utredning. Rapporter från Arkeologikonsult 2014:2645.*
- Florén, A. 1995. *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640–1840. Opuscula Historica Upsaliensia 7.*
- Henriksson, H. 1996. *Bland gruvpigor och gruvdrängar: svenskt gruvarbete under 1700- och 1800-talen. I: Dædalus (Stockholm). 1997(65).* <https://digitalamodeller.se/arsbocker/daedalus-1997/bland-gruvpigor-och-gruvdrangar-svenskt-gruvarbete-under-1700-och-1800-talen/>.
- Rinman, S. 1788–1789. *Bergwerks lexicon [Elektronisk resurs]*. Stockholm: Trycht hos Johan A. Carlböme. <https://www.jernkontoret.se/sv/om-oss/biblioteket/bergwerkslexicon/>.
- Sandberg, F., Palm, V., Carlsson, E. & Nilsson, N. 2009. *Gladhammars gruvor Arkeologisk förundersökning 2009 Gladhammars gruvområde, RAÄ 155 och 229, samt hyttområde, RAÄ 227 Gladhammar socken, Västerviks kommun, Kalmar län. Kalmar läns museum. Arkeologisk rapport 2009:52.*
- Waldén, B. 1947. *Skyllberg 1346, 1646, 1946. D I. Tiden intill 1775.* Stockholm.

Arkiv

Riksarkivet

- Mantalslängder 1642–1820 Örebro län,
SE/RA/55203/55203.19/III (1753), bildid: A0003233_00146, sida 136.
- Mantalslängder 1642–1820 Örebro län,
SE/RA/55203/55203.19/137 (1779), bildid:A0003259_00094.

Övriga källor

- Muntlig uppgift: Åke Johansson, Naturhistoriska museet.

Nya rön om kritpipor tillverkade i Alingsås

Robert Bergman Carter

New findings on clay tobacco pipes made in Alingsås. Comparisons of several archival sources resulted in a better understanding of the operational years of many Swedish clay tobacco pipe factories. This article accounts for the results of archival studies combined with deductive analyses of decorations and markings on clay tobacco pipes manufactured at the clay pipe factory in Alingsås. Findings in archives suggests that clay tobacco pipes manufactured at the factory can be dated between 1738 and 1826, while pipes with royal ciphers, with a high degree of certainty, can be dated to the reigns of the kings they represent. However, further research may result in more precise production date-spans for other pipes made at the factory.

Inledning

Kritpipor är vanligt förekommande i eftermedeltida kulturlager och kritpipsrapporter har under de senaste decennierna förekommit som appendix i utgrävningsrapporter från arkeologiska undersökningar av eftermedeltida fornlämningar runt om i Sverige. Många pipor går genom typologier och kataloger över mäs- tar- eller fabrikksspecifika märken att datera relativt snävt, vilket även varit deras primära funktion inom svensk uppdragsarkeologi.

Med få undantag härstammar de kritpipor som tillvaratas vid arkeologiska undersökningar i Sverige från tre länder: England, Nederländerna och Sverige. För datering av importerade pipor finns för pipor tillverkade i Nederländerna och England ett omfattande korpus bestående av typologier och listor över olika tillverkares märken och initialer hämtade från skräarkiv och andra arkivalier (för Nederländerna se ex. Duco 1980, 1981, 1987 & 2003; Oostveen & Stam 2011, för England se ex. Atkinson & Oswald 1969; Oswald

1975; *National Pipe Archive* med bibliografi). I England finns även *The Society for Clay Pipe Research* samt *The National Pipe Archive*, och i Nederländerna *Stichting Pijpologische Kring Nederland* samt pipmuséet i Amsterdam. Samtliga är forskningsorgan som tillgängliggör rön inom kritpipsforskning i sina respektive länder som även ligger till grund för dateringar av pipor som påträffas i Sverige.

För dateringar av pipor som tillverkats i Sverige finns ett antal publikationer av Arne Åkerhagen och hans sista större publikation *Den svenska kritpipan – pipor tillverkare och fynd* (2012) är en sammanläggning av tidigare publikationer (1981, 1982, 1985, 1993, 1994a, 1994b, 1994c, 1995a, 1995b, 1997, 2002, 2004, 2006, 2008). Utöver en publikation om pipmakare i Värmland och Dalsland (1994d) bygger Åkerhagens genomgång av svenska pipmakares och pipfabriksägares verksamhetsperioder på tidigare forskning (framförallt Bonds 1977 och Puktörne 1968), men även delvis på de årsberättelser som fabriker insände till hallrätter och som sedermera skickades till Kommerskollegium. I enstaka fall hänvisar Åkerhagen till de privilegiebrev som under 1700-talet krävdes för all typ av verksamhet som stod under Hallrätternas insyn.

Dessa årsrapporter till Kommerskollegiet förekommer med någorlunda regelbundenhet från och med det tidiga 1740-talet. Uppgifter gällande verksamhetsbegränsningar för manufakturer som grundades tidi-

gare än så får sökas i andra typer av handlingar. Såväl text som källförteckning visar att Bonds (1977) gjort nedslag i arkivalier från Stockholms hall- och manufakturrätt i form av privilegiebrev, årsberättelser till Kommerskollegiet, samt mantalslängder och fastighetsägarregistret från Stockholm har legat till grund för de dateringar av manufakturer som hon redovisar.

Mina egna studier av pipor och arkiv, som primärt syftat till att identifiera skillnader i pipornas produktionskvalitet och priser, har haft som ambition att till omfånget vara bredare och mer djupgående än tidigare forskares. I många fall har kombinationen av påträffade arkivuppgifter och jämförelser med pipor visat att dateringarna för svenska kritpipor som presenterats i tidigare publikationer bör revideras. Framför allt i de fall som gäller nyöppnade fabriker har privilegiebrev och årsberättelser visat sig vara missvisande i avseende till produktionsstart. Min genomgång visar att tillverkare och fabriksägare som saknade igångvarande fabriker ofta var tvungna att invänta bygglov, konstruktion av verkstäder, källare och brännugnar, tillverkning eller import av verktyg och ankomster av kunnig arbetskraft innan tillverkning kunde påbörjas.

Baserat på arkivuppgifter finns ett behov av revideringar av produktionsdatum för ett flertal svenska kritpipsfabriker. Nedan presenteras en kortfattad sammanfattning av daterande arkivuppgifter för kritpipsfabriken i Alingsås, vilka revi-

derar tidigare dateringar. Dessa uppgifter kopplas därefter till pipor vars märkningar kan knytas till densamma. Att jag här prioriterat dateringen av Alingsåsfabrikens tillverkning beror på att dess produktion tillhörde den mest omfattande och dess pipor är bland de mest frekvent förekommande i arkeologiska kontexter i stora delar av Sverige.

Tidigare forskning om Alingsåsfabriken och dess pipor

Jonas Alströmer, grundare och direktör i Alingsås manufakturverk och ägare av Nohaga gods, tilldelades år 1729 tillsammans med Carl Aspegren i Stockholm, exklusiva privilegier för tillverkning av tobakspipor. Aspegren hade då haft exklusiva privilegier och ensamrätt på pip-tillverkning i Sverige sedan år 1708 (SE/SSA/0099/E 3/1 1620–1753), men ett villkor för privilegiernas förlängning var att dessa delades med Alströmer (*ibid.*). På denna grund har tidigare publikationer påstått att samtliga pipor med märkningar eller dekorer som kan knytas till Jonas Alströmers ägande av Alingsåsfabriken varit tillverkade mellan åren 1729 och 1761, då Jonas Alströmer avled. Åkerhagen menade att fabriken övertogs av Ludvig von Norman och Jöran Wingenblxt år 1762 och dessa påstås ha drivit fabriken fram till 1788 då Volrat Mand [*sic*] ska ha tagit över verksamheten som ska ha upphört år 1828 (Åkerhagen 2012, s. 40, 44).

Med ett fåtal undantag har pipor som knutits till fabriken i Alingsås märkningar som vid en första anblick kan kopplas till Jonas Alströmer. Denna koppling har generellt gjorts baserat på förekomsten av de krönte initialerna J och A, eller de vanligare förekommande I och A, antingen i formgjuten relief på sidor av klackar, eller genom instämpladpräglad dekor i form av texten ALINGSÅS över tre kronor och initialerna I:A på piphuvudenas framsidor, eller båda (se exempelvis Åkerhagen 2004, s. 28 f). På sidan av klackarna förekommer ofta, utöver de krönte initialerna, en eller flera femuddiga stjärnor men det finns även kända exemplar som endast försetts med stjärnor utan initialer. Att märka pipor med initialer i formgjuten relief var vanligt förekommande vid pip-tillverkning i England under 1700-talet och förfarandet kopierades av många tillverkare i Sverige under 1700-talet.

Åkerhagen hävdade vid olika tillfällen att vissa pipor märkta med N och en siffra i formgjuten relief på klackarnas sidor möjligen kunde vara tillverkade i Alingsås (se exempelvis Åkerhagen 2012a, s. 76), något som även påpekats av Louise Olsson (2004, s. 178).

I Alingsås tillverkades även pipor med en formgjuten reliefdekor på huvudena föreställande det stora riksvapnet med en banderoll undertill med texten ALINGSÅS som vetter mot rökaren. Dessa pipor har en formgjuten märkning i form av en figur som ser ut att hålla i en stav eller ett svärd på den vänstra sidan

av klacken och en borg på den högra (Åkerhagen 2004, s. 29). Figuren med en stav kan möjligen kopplas till antingen Mercurius med en kaducé eller till Pan med en herdestav, vilka båda flankerar ätten Alströmers vapen. Vad borgen anspelar på är i nuläget okänt; möjligen kan det röra sig om godset Nolhaga till vilket pipfabriken tidvis hörde.

Vid många andra samtida svenska pipfabriker var förändringar i märkningar på pipor vanligt förekommande i samband med ägarbyten. Den nya fabriksägarens, eller i enstaka fall verkmästarens, namn eller initialer ersatte föregångarens. Namnet eller initialerna framställdes antingen i formgjuten relief eller instämplade på klackar, sporrar, huvuden och/eller runt pipornas skaft. Då inga pipor som hittills påträffats med säkerhet knutits till senare ägare tycks tidigare publikationer rörande pipor från Alingsås-fabriken ha utgått från att samtliga Alingsåspipor tillverkats under Jonas Alströmer samt att förändringar i ägarförhållanden även här skulle ha medfört förändrade märkningar på piporna.

Slående är att inga fragment av kritpipor i någon publicerad rapport med säkerhet har knutits till någon av Jonas Alströmers efterträdare. Åkerhagen har för en enda pipa, märkt med I och A samt en femuddig stjärna i gjuten relief på klackens sidosida, anmärkt att "klackmärkningen kan tyda på att tillverkningen skedde sedan bruket överlä-

tits till Ludvig von Norrman [sic]" (2012b, s. 119).

Uppgifter från arkivkällor

Likt för många andra pipfabriker i Sverige innebar utfärdade privilegier inte att produktionen i Alingsås omedelbart påbörjades. Pipfabriken i Alingsås är ett exempel på hur det kunde dröja flera år mellan privilegiers utfärdande och tillverkningens begynnelse.

Bevis för en fördröjd produktionsstart i Alingsås finns i flera handlingar från Handels- och manufakturdeputationens arkiv som rör importförbud mot pipor. I samband med pläderingar mot nya privilegier för pipfabriker i Gävle och Halmstad och för ett importförbud mot utländska pipor till deputationen under Riksdagen 1740–1741 hänvisade både Stockholmsborger-skapets sekreterare och pipfabriksägaren Olof Forsberg, samt Alströmer själv, till pipfabriken i Alingsås som den "nyligen inrättade" (SE/RA/6122/8/R 2766 1740–1741). Ordvalet väckte min misstanke att Alströmers pipfabrik påbörjade sin tillverkning under 1730-talet snarare än år 1729, vilket sedemera bevisades genom uppgifter i två nyligen påträffade skriftliga källor.

I arkivet "Handlingar rörande Alingsås och Nolhaga Gård" som hålls av Göteborgs Landsarkiv finns, utöver Alströmers kalkyler inför för öppnandet av en pipfabrik, även en skiss över en pipugn daterad till

1735. Samma arkiv innehåller även ett dokument med titeln ”Sammandrag öfver Tobaks Pip Brukets Tilverkningar från Wärkets början 1738 til och med 1775”, vilket otvetydigt visar när produktionen påbörjades (SE/GLA/10003 1618–1799). Vidare belägg för en produktionsstart år 1738 finns i husförhörlängderna för Alingsås landsförsamling; år 1732 nämns endast ett tegelbruk i Nolhaga, år 1736 nämns inte Nolhaga överhuvudtaget, men från och med år 1738 finns ”Pipebruksfolket” upptagna i husförhörs- och mantalslängderna (SE/GLA/13005/A I/1 1732–1745). Således finns inga indikationer på att pipor skulle ha tillverkats tidigare än år 1738.

Mellan åren 1740 och 1745 görs i husförhörlängderna skillnad mellan en engelsk verkstad och en holländsk verkstad vid pipfabriken. Alströmer själv beskrev i ett Pro Memoria vid riksdagen 1741 hur en tysk mästare förestod den holländska verkstaden och en engelsk mästare förestod den engelska verkstaden (SE/RA/6122/8/R 2766 1740–1741). Enligt arkivuppgifter hade verkstäderna skilda tillverkningsmetoder, och indikationer finns för att piporna från de olika verkstäderna brändes i separata ugnar. Den yngsta referensen till separata verkstäder är från 1746 vilket i kombination med iakttagelsen att den stora majoriteten av pipor som kan spåras till fabriken liknar samtida engelska förebilder kan tolkas som att den nederländska verkstaden kring denna tid upphörde till förmån för den engelska.

Exempelvis nämner Linné i sin *Iter Vestrogothicum* från 1746 ingenting om separata verkstäder (s. 132 f). Däremot innehåller manuskriptet en skiss av en gjutform som används i den engelska tillverkningstraditionen (ibid., s. 132).

Från Jonas Alströmers död år 1761 finns inga tecken på att tillverkningen upphörde. Enligt årsrapporter från Hallrätten och magistraten i Alingsås till Kommerskollegium fortsatte tillverkningen vid fabriken fram till år 1826, vilket också är det sista året en årsberättelse från magistraten i Alingsås redovisar tillverkning av pipor.

Uppgifter från Kommerskollegiets arkiv ger en mer komplex bild av fabriken ägande än vad som påstås i tidigare forskning. Ägandeförhållandena för pipfabriken under perioden mellan 1761 och 1826 är enligt årsberättelserna till Kommerskollegium av varierande form. Under 1760- och 1770-talen tycks pipfabriken ha räknats bland de verksamheter i Alingsås och Nolhaga som tillhörde den så kallade ”Manufactur societeten” (SE/RA/420132/3/Da 1/27 1773), det vill säga delägarna i manufakturverket, men under vissa år står fabriken under rubriken ”Enskilte wärk” (se exempelvis SE/RA/420132/3/Da 1/20 1765–1766). I båda fallen är det högst sannolikt att Jonas Alströmers son Johan Alströmer förvaldade fabriken, dels i egenskap av ”Directeur” för manufaktur-societeten, dels som ägare av Nolhaga gård, där pipfabriken låg.

Först efter Johan Alströmers död år 1786 började pipfabriken arrenderas som en del av Nollhaga gods. De första som arrenderade fabriken var Ludvig von Norman och Göran Wingenblxt, år 1787 (SE/RA/420132/3/Da 1/41 1787). Mellan 1789 och 1793 arrenderades fabriken istället av baronen Nils Ollonberg (SE/RA/420132/3/Da 1/43 1789) varefter den återgick till von Norman som ensam arrenderade pipfabriken mellan 1794 och 1798 (SE/RA/420132/3/Da 1/48 1794). Mellan åren 1799 och 1801 arrenderades fabriken av Volrath Tham (SE/RA/420132/3/Da 1/53 1799; SE/RA/420132/3/Da 1/55 1801), som från och med 1802 tog över ägandeskapet (SE/RA/420132/3/Da 1/56 1802). Fabriken tillverkningsvolymerna krympte under Thams ägande och upphörde under några år helt; mellan 1809 och 1812, vilket även är det sista året då Tham står som dess ägare, skedde ingen tillverkning på grund av brist på lera (SE/RA/420132/3/Da 1/66 1812). I årsrapporten från 1813 rapporterades från pipfabriken en tillverkning värd 1800 riksdaler under ägandeskap av Jean (Johan) Anders Adelsköld (SE/RA/420132/3/Da 1/67 1813) som ägde fabriken fram till år 1820 då fabriken istället ägdes av hans konkursförvaltare (SE/RA/420132/3/Da 2/9 1820). Därefter togs fabriken över av greve Wachtmeister (års-

berättelsen tar inte upp förnamn, men sannolikt rör det sig om greve Claes Adam Wachtmeister) som även blev fabriken sista ägare. Det sista året då tillverkning rapporterades till Kommerskollegiet är 1826 (SE/RA/420132/3/Da 2/21), och både fabriksbyggnaden och dess inventarier auktionerades året därpå (figur 5).

Produktionskontinuitet

I den äldsta bevarade årsberättelsen från pipfabriken till Kommerskollegium, daterad till år 1747, förekommer åtta typer av pipor (figur 1). De dyraste piporna var "Pipor med Wapen", som kostade 6 daler silvermynt för ett gross. De näst dyraste piporna, kallade No. 6, kostade 3 daler silvermynt per gross. Därefter följer No. 5 för 1 daler och 24 öre silvermynt, No. ½ 5 för 1 daler och 16 öre silvermynt, och No. 4, 3, 2, och 1 för 1 daler silvermynt per gross. Piporna i denna "produktkatalog" går att återfinna även i den ovan nämnda kalkylen från tiden inför fabriken öppnande och bestod med vissa variationer under hela 1700-talet. Exempelvis utgick piporna No. 2 från och med år 1749, ett år då även typer kallade "No. 7", "No. ½ 8" och "No. 8 med Wapen" förekommer (SE/RA/420132/3/Da 1/4 1749).

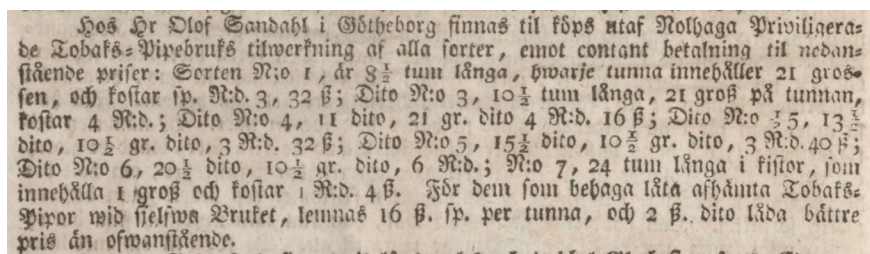
Tillvarningen för All Åhr.			
2307.	Gross Pipor	Soll N: 1. 5 1/2 p.	2307.
852.	Dito Dito	N: 2. 5 1/2 p.	852.
1118.	Dito Dito	N: 3. 5 1/2 p.	1118.
2030.	Dito Dito	N: 4. 5 1/2 p.	2030.
1122.	Dito Dito	N: 1/2. 5. 5 1/2 p.	1682.
1276.	Dito Dito	N: 5. 5 1/2 p.	2233.
1525.	Dito Dito	N: 6. 5 3 p.	4515.
15	Gross Pipor	tund Wapen 56 p.	90.

Figur 1. Årsberättelsen från pipfabriken i Alingsås till Kommerskollegium år 1747 med namn, pris och tillverkningsvolym för de pipor som tillverkades där (SE/RA/420132/3/Da III 1740–1747).

En annons för pipor från Alingsåsfabriken från år 1787 (figur 2) visar hur numren, i likhet med många andra samtida pipfabriker, motsvarade skaftlängder och, i kombination med tillverkningsbeskrivningar från 1740-talet (SE/GLA/10003 1618–1799), även produktionskvalitet. Enligt en auktionsnotis för pipfabriken och dess inventarier från 1827 (figur 5) benämndes piporna då i stort sett på samma sätt som piporna benämndes i de äldsta kända skriftliga uppgifterna från fabriken.

En möjlig förklaring till den nittioåriga kontinuiteten vid fabriken är att Alingsåspipor länge tycks ha ansetts

hålla god kvalitet. Exempelvis noterade Friederich Friesendorf i sin reseberättelse från Alströmers pipfabrik år 1758 att ”de tillverkningar som här äro, hafwa en besynnerlig credit öfwer alt, så till façon och utseende som fastheten” (SE/RA/4113/1/D 5/176). En ytterligare indikation för Alingsåspipornas anseende är att de tycks ha kopierats av minst en Stockholmstillverkare; i bouppteckningen efter Stockholmsspikmakaren Mathias Nyberg från 1799; bland namngivna gjutformer finns en pipform som kallades ”Alingsås” (SE/SSA/0145A/F1A/336 1799).

Figur 2. Annons för pipor från Alingsås/Nolhaga från 1787. Benämningarna för piporna som tillverkades förblev i stort sett oförändrade under fabriken verksamhetstid. Utdrag från Götheborgs tidningar (19 april 1787, s. 4).

Datering av Alingsåspipor

Förvirrande nog är fynd som med säkerhet kan knytas till Alingsåsfabriken sällan märkta med siffror. Vid Alingsås museum finns ett relativt fåtal fragment, tre av 85, av vad som tycks vara orökta pipor märkta med N och 3 och N och 4. Samtliga är dock lösfynd från orten och kan vara importerade från Stockholm. I muséets samlingar finns även pipor med övriga märken som med säkerhet kan knytas till fabriken samt till synes orökta fragment som helt saknar märkningar (von Brömsen 2023). De omärkta piporna kan möjligen ha tillhört det billigaste segmentet i fabriken produktion.

Samtliga pipor som tillvaratogs från utkastlager vid en förundersökning vid fabriksområdet (Rosén 2011) var märkta med de fabrikksspecifika krönte initialerna I och A och/eller en eller flera stjärnor på klackarnas sidor. Det är således i nuläget osäkert om och när piporna med siffror tillverkats i Alingsås. Säkra belägg för pipor märkta med bok-

staven N och en siffra i formgjutet relief som motsvarade skaftlängd och produktionskvalitet finns i form av pipor som kan knytas till flera fabriker i Stockholm, en i Falun, två i Norrköping och sannolikt även i Arboga, dock ej från fabriken i Varberg eller Karlskrona som tillämpade andra märkningar. Omärkta pipor kan antas ha tillverkats vid ett flertal svenska fabriker och har i många fall tillhört det billigaste segmentet av pipor under perioden. Som exempel kan nämnas pipor från Olof Forsbergs fabrik i Stockholm, vars omärkta pipor, med en skaftlängd på 19,5 cm eller cirka 8 tum (Brynja, Loewe, Duco & Frankow 1987; Åkerhagen 1992), tolkas som att ha tillhört de billigaste i produktionen.

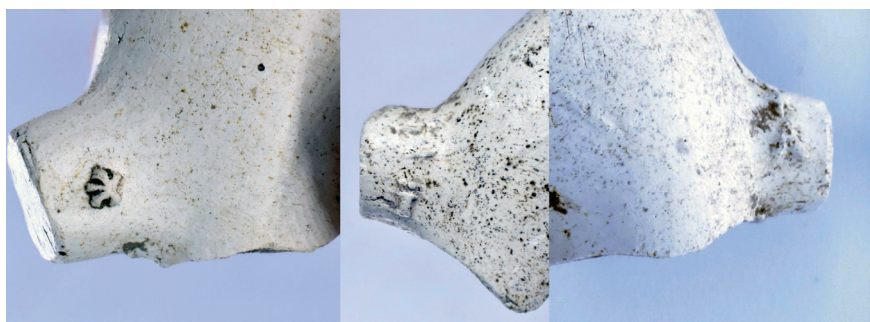
Med stor sannolikhet kan pipor märkta med initialerna I och A, oavsett placering på pipan, även knytas till Jonas Alströmers son Johan Alströmer, vars initialer var desamma som faderns. I egenskap av direktör för Alingsås Manufaktur-societet och förvaltare av Nolhaga

gård, under vilket pipbruket låg, är sannolikheten stor att Alingsåsfabrikens redan inarbetade märkningar även användes av sonen. Frågan är dock om denna märkningstradition upphörde när fabriken lämnade Alströmers ägo. Då inga markeringar på hittills kända exemplar av pipor kunnat knytas till fabriken efterföljande ägare finns dock möjligheten att även von Norman och Wingenblix, Ollonberg, Tham och Wachtmeister upprätthöll åtminstone vissa av märkningstraditionerna som etablerades under Jonas och Johan Alströmers ägande och förvalterskap. En annan möjlighet som behöver utredas är om pipor med enbart stjärnor eller om pipor med ett N och en siffra på sidorna av klackarna kan knytas till dessa ägare och arrendatorer.

För dateringar av pipor som tillverkats vid fabriken i Alingsås har ovan nämnda uppgifter från arkiven konsekvenser. Som tidigare nämnts har kritpipor som knutits till fabriken i Alingsås märkningar som vid en första anblick kan kopplas till Jonas Alströmer. Denna koppling har generellt gjorts baserat på förekomsten av de krönte initialerna J och A, eller de vanligare förekommande I och A, antingen i formgjuten relief på sidor av klackar eller sporrar, eller som instämplad inpräglad dekor på piphuvudenas framsidor, eller båda. Variationerna i märkningarna är små, dock finns kända exemplar där märkningen är omvänd (A/I) och

exemplar förekommer där klacken endast försetts med en eller flera femuddiga stjärnor i gjuten relief. En hypotes som i nuläget är omöjlig att driva i bevis är att förekomsten av stjärnor kan kopplas till att Jonas Alströmer utsågs till riddare av Nordstjärneorden år 1748.

Kombinationen av studier av kritpipor och arkivalier rörande pipfabriker i Sverige visar att den svenska piptillverkningen under 1700-talet och 1800-talets första decennier var relativt morfologiskt homogen. Ett talande exempel på detta är det faktum att många fabriker tillverkade pipor märkta med N och en siffra. Vid många andra pipfabriker och verkstäder förändrades märkningar och/eller stämplat på pipor i samband med ägar- eller verkmästarbyten, oftast försågs de med de nya ägarnas initialer eller namn instämplade på huvudenas framsida eller i formgjuten relief på sidorna av klackar eller sporrar. En förståelse för fabriks-specifika märkningstraditioner på piporna och en insikt i förändringar i arbetsstyrkor vid enskilda pipfabriker i Sverige har visat sig vara en förutsättning för precisa dateringar av de pipor många andra svenska fabriker tillverkade. Dessvärre har variationer i märkningar vid Alingsåsfabriken inte utforskats nämnvärt och det är i nuläget omöjligt att avgöra huruvida ändrade ägandeförhållanden resulterade i nya märkningar på fabriken pipor.

Figur 3. Typiska klackmärkningar från Alingsåsfabriken. Fr. v.: A. En femuddig stjärna i formgjuten relief. B. och C. Vänster och höger sida av Fnr. 3 med Krönt I/A samt stjärnor. Tillvaratagna från utkastlager från fabriken vid förundersökning 2010 (Rosén 2011) Foton: Robert Bergman Carter.

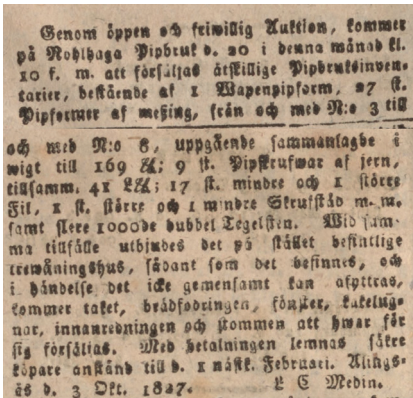
Pipor med märkningar och dekor som med största säkerhet kan knytas till Alingsåsfabriken uppvisar som tidigare nämnt kombinationer av formgjutna krönta I och A på sidorna av klackar eller sporrar, ibland även med en eller flera stjärnor, och/eller en instämplad dekor med texten ALINGSÅS samt tre kronor och initialerna I:A på huvudenas framsida (figur 4C). På vissa av piporna finns endast en eller flera stjärnor i formgjuten relief på klackarnas sidor, dock med texten ALINGSÅS, tre kronor och I:A på huvudenas framsidor. Pipor som tillvaratogs vid en förundersökning på fabriken (Rosén 2011) utgör starka indicier för att dessa märkningar och dekorer var specifika för fabriken. I Alingsåsfabriken fanns även pipor dekorerade med stora riksvapnet, så kallade riksvapenpipor, samt pipor med kungliga initialer, ibland utformade som monogram, FR för Fredericus Rex, samt AFR för Adolphus

Fredericus Rex. Bortsett från de i arkeologiska sammanhang ovanliga riksvapenpiporna, som enligt årsberättelserna också tillverkades i små volymer, är samtliga övriga märkningar och dekorer som nämnts ovan relativt vanligt förekommande i arkeologiska kontexter i Sverige.

I de fall då pipor från Alingsås har försetts med dekorer knutna till regenter, Fredrik I:s eller Adolf Fredriks initialer eller monogram (figur 4A och B), är det högst sannolikt möjligt att datera piporna från Alingsås i förhållande till en kombination av fabriken verksamhetsperiod och regenternas dödsdatum. Således torde pipor med kombinationen av dekorer som går att knyta till Alingsås och Fredrik I:s regenttid vara tillverkade mellan åren 1738 och 1751, och Alingsåspipor med Adolf Fredriks initialer torde således ha tillverkats mellan åren 1751 och 1770.

Figur 4. Tre piphuvuden med inkus instämplad dekor: A. Tre kronor och FR. B. Tre kronor och AFR. C. Alingsås, tre kronor och I:A. Samtliga tillverkade i Alingsås. Foto: Robert Bergman Carter.

Figur 5. Notis om auktionen av pipbruket i Nohaga 1827. Vapenpipor och numrerade pipor återfinns i arkivmaterial från fabriken början. Utdrag från Götheborgsposten, (16 oktober 1827, s. 4).

Vidare forskning

Som tidigare nämnt har arkivuppgifterna som redovisas ovan konsekvenser för dateringar av arkeologiska lämningar baserade på Alingsåspipor. I nuläget är det svårt att uppskatta konsekvenserna av justerade dateringar för de många utgrävningar som Alingsåspipor förekommit i.

Pipor som saknar kungliga monogram, med dekorer som i övrigt endast går att knyta till fabriken i Alingsås, är i nuläget svåra att datera snävare än 1738–1827. Vidare analyser av variationer i dekorer, märkningar, avtryck från gjutformar och typer av pipor från fabriken kan komma att leda till snävare dateringar av fabriken pipor i framtiden. Framtida forskning bör genom stra-

tigrafi, sakkunskap och noggrann dokumentation kunna utreda huruvida den ovan nämnda förekomsten av en eller flera stjärnor på klackar eller sporrar är ett potentiellt daterande attribut eller om de på något sätt motsvarar de numreringar fabriken har i arkivalierna. Utöver detta finns ett stort behov att identifiera fabriksspecifika pipor märkta med N och en siffra i formgjuten relief för att dessa ska kunna användas för exakta dateringar.

Som ovan nämnt tycks Alingsås-fabriken tillverkning av pipor som skulle efterlikna nederländska förebilder ha upphört kring mitten av 1740-talet. Detta innebär sannolikt att pipor av nederländsk typ som genom märkningar eller dekor går att knyta till Alingsåsfabriken är tillverkade mellan åren 1740 och 1746.

En i nuläget outforskad aspekt som i framtiden kan visa sig ha betydelse för dateringar av Alingsåspipor är således förändringar i produktionsmetoder som torde ha påverkat pipornas utseende; Skillnaden i produktionsmetoder vid de skilda verkstäderna borde vara synligt i form av både morfologi och spår av traditionsspecifika verktyg. En kartläggning av morfologisk variation som resultat av förändringar i tillverkningsmetoder har således potential att leda till nya insikter i Alingsåspipornas daterande attribut.

Robert Bergman Carter
Doktorand i Historisk arkeologi,
Lunds universitet.
E-post: robert.bergman.carter@gmail.com

Referenser

I tryck

- Atkinson, D. & Oswald, A. 1969. London Clay Tobacco Pipes. *Journal of the British Archaeological Association*, Third Series. XXXII: 171–227.
- Bonds, G. 1977. Kritpipor från Ryssviken. I Rosander, G. (red.). *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museets förlag: 33–56.
- Duco, D. 1980. Clay Pipe Manufacturing Processes in Gouda, Holland: A Technical and Historical Review. I: Davey, Peter. (red.). *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV. Europe I*. Oxford.
- Duco, D. 1981. The Clay Tobacco Pipe in Seventeenth Century Netherlands. I: Davey, P. (red.). *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV. Europe II*. Oxford.
- Duco, D. 1987. *De nederlandse kleijpijp. Handboek voor dateren en determineren*. Leiden: Stichting Pijpenkabinet.
- Duco, D. 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Stichting Pijpenkabinet. Amsterdam.
- Olsson, L. 2004. Kritpipor från nordbohuslänska gårdar. I: Lindman, G. (red.). *Gårdar från förr: nordbohuslänsk bebyggelsehistoria utifrån arkeologiska undersökningar av tre medeltida gårdar. I*. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Oostveen, van, J. & Stam, R. 2008. *Productiecentra van Nederlandse kleijpijp – een overzicht van de stand van zaken*. Pijpelogische Kring Nederland.
- Puktörne, T. Tobakspipor från Gouda och Varberg. *Varbergs Museum, årsbok 1968*. Varberg.
- Rosén, C. 2011. *Kritpipsbruket i Alingsås: Västergötland, Alingsås stad, Sörhaga 2:1, fornlämnning 263: arkeologisk förundersökning*. Mölndal: UV Väst, Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet.
- Åkerhagen, A. 1981. *Drottningholm som dykobjekt*.
- Åkerhagen, A. 1982. *Kritpipor i svenska vatten*. Stockholm: Haninge sportdykarklubb i samarbete med Svenska tobaks AB.
- Åkerhagen, A. 1985. *Kritpipor*. Svenska tobaks AB
- Åkerhagen, A. 1993. Tobakens och kritpipans historia. *Marinarkeologisk tidskrift* 4 1993, 16:4.
- Åkerhagen, A. 1994a. Tobakens och kritpipans historia, del II. *Marinarkeologisk tidskrift* 1 1994, 17:1.
- Åkerhagen, A. 1994b. Tobakens och kritpipans historia, del III. *Marinarkeologisk tidskrift* 2 1994, 17:2.
- Åkerhagen, A. 1994c. Tobakens och kritpipans historia, del IV. *Marinarkeologisk tidskrift* 4 1994, 17:4.
- Åkerhagen, A. 1994d. *Pipmakare i Värmlandsskogarna: de sista kritpipsmakarna i Sverige*.
- Åkerhagen, A. 1995a. Tobakens och kritpipans historia, del V. *Marinarkeologisk tidskrift* 1 1995, 18:1.

- Åkerhagen, A. 1995b. Tobakens och kritpipans historia, del VI. *Marinarkeologisk tidskrift* 2 1995, 18:2.
- Åkerhagen, A. 1996. *Kritpipor: historia och datering: Del I. Allmänt*.
- Åkerhagen, A. 1997. *Svenska kritpipstillverkare och deras pipor*.
- Åkerhagen, A. 2004. *Svenska kritpipstillverkare och deras pipor*.
- Åkerhagen, A. 2006. *Datera en kritpipa: kortfattad beskrivning*. Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum.
- Åkerhagen, A. 2012. *Den svenska kritpipan: pipor, tillverkare och fynd*. Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum.

Tidningar

- Göteborgs tidningar*. 19/4 1787.
- Göteborgsposten*. 16/10 1827.

Digitala källor

- Åkerhagen, A. 2012a. *Kritpipor funna i Sverige del 1*. CD-ROM-katalog, appendix till Åkerhagen, A. 2012. *Den svenska kritpipan – pipor, tillverkare och fynd*. Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum.
- Åkerhagen, A. 2012b. *Kritpipor funna i Sverige del 2*. CD-ROM-katalog, appendix till Åkerhagen, A. 2012. *Den svenska kritpipan – pipor, tillverkare och fynd*. Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum.

Personlig kommunikation

- von Brömsen, M. 2023. *Översikt av bestånd av Alingsåspipor i Alingsås museums magasin* [e-post]. (Personlig kommunikation den 25 januari 2023).

Opublicerat

- Brynja, E., Loewe, W., Duco, D. & Frankow, I. 1987. *Några resultat av arbetet med kritpipsfyndet från kv. Mälaren*. Opublicerad rapport.
- Åkerhagen, A. 1992. *Kritpiporna vid Slussen, Stockholm 1984*. Opublicerad rapport.

Arkivkällor

Riksarkivet i Göteborg

SE/GLA/10003. 1618–1799. Handlingar rörande Alingsås och Nohaga gård. 1618–1799. & odat.
SE/GLA/13005/A I/I. 1732–1745. Alingsås landsförsamlings kyrkoarkiv, Husförhörlängder vol. I, 1732–1745.

Riksarkivet Marieberg

Frihetstidens utskottshandlingar

SE/RA/6122/8/R 2766. 1740–1741. Frihetstidens utskottshandlingar, Riksdagen 1740–1741, Handels- och manufakturdeputationen, Handlingar.

Kommerskollegiums arkiv

Första serien

SE/RA/420132/3/Da I/I. 1740–1747. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. I. 1740–1747.
SE/RA/420132/3/Da I/4. 1749. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 4. 1749.
SE/RA/420132/3/Da I/20. 1765–1766. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 20. 1765–1766.
SE/RA/420132/3/Da I/27. 1773. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 27. 1773.
SE/RA/420132/3/Da I/41. 1787. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 41. 1787.
SE/RA/420132/3/Da I/43. 1789. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 43. 1789.
SE/RA/420132/3/Da I/48. 1794. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 48. 1794.
SE/RA/420132/3/Da I/53. 1799. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 53. 1799.
SE/RA/420132/3/Da I/55. 1801. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 55. 1801.
SE/RA/420132/3/Da I/56. 1802. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 56. 1802.

SE/RA/420132/3/Da 1/66. 1812. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 66. 1812.

SE/RA/420132/3/Da 1/67 1813. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Första serien 1740–1815, vol. 67. 1813.

Andra serien

SE/RA/420132/3/Da 2/9. 1820. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Andra serien 1816–1846, vol. 9. 1820.

SE/RA/420132/3/Da 2/21. 1820. Kommerskollegiums arkiv, Inkomna årsberättelser, Fabriks- och industrierättelser, Andra serien 1816–1846, vol. 21. 1826.

Manufakturkontorets arkiv

SE/RA/4113/1/D 5/176. 1758. Manufakturkontorets arkiv, Huvudarkivet, Reseberättelser och åtskilliga skrivelser, Friederich Friesendorfs reseberättelser. 1742–1760.

Stockholms stadsarkiv

SE/SSA/0099/E 3/1. 1620–1753. Hall- och manufakturrättens arkiv, Privilegieböcker [sic], vol. 1, 1620–1753.

SE/SSA/0145A/FIA/336. 1799. Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens I:a avdelning 1850–1924, Bouppteckningar, vol. 336, 1799.

The Linnean Society of London

von Linné, C. 1746. *Iter Vestrogothicum*.

Spinnkäpp, längdmått eller völvestav?

Malin Nilsson

More likely a distaff than a wand. The leading interpretation of five iron staffs with expanded basket handles found in women's graves from the Viking era, including "Klintastaven", are that they are staffs or wands of a type of Viking seeresses, völvas. This text challenges that interpretation and argues that they should be interpreted as distaffs instead.

The support for the staffs being used by völvas is largely based on an etymological connection between the word völva and the word for staff in Old Norse. There is no material evidence of what a völva's staff would look like or how it was used.

In contrast, spinning yarn is one of the most important and common types of work connected to women in history. Textile tools like spindle whorls are often found in women's graves from the Viking era. In other parts of the world, distaffs have also been found in women's graves from the same time period.

The staffs with an expanded basket handle are similar to traditional Swedish distaffs, but the argument has been made that they are not distaffs because distaffs are made of wood and an iron distaff would be too heavy to carry. However, distaffs of different materials, including metal, have been found outside of Scandinavia. Furthermore, distaffs were not always carried, but also used when sitting, attached to a bench or a portable stand.

For these reasons the text argues that these five staffs are more likely to be distaffs than wands

I informationsmaterialet till barnversionen av SVT:s stora historiesatsning från 2024, "Historien om Sverige", står programledaren med en svart stav av järn. Den har detaljer i brons och högst upp på toppen

finns ett litet hus. Det är en replika av "Klintastaven" från Köpingsvik på Öland. Enligt programmet är det en völvestav, som använts för att se in i framtiden (SVT 2023a). Samma vecka som programmet

sänds arbetar jag med bakgrundskapitlet till en bok om spånadens roll i Sveriges industrialisering. För att beskriva den tekniska utvecklingen har jag skapat en databas med bilder av personer som spinner garn före 1800-talet. De äldsta bilderna är från egyptiska gravkammare och över 2 000 år gamla. Staven jag ser framför mig på tv:n är tydligt lik de spinnkäppar som användes för att hålla uppe fibern som spanns, och som finns med på nästan varje bild i min spinn-databas.

I programmet ”Historiskt efter snack”, där forskare diskuterar innehållet i vuxenversionen av programmet, pratar de medverkande forskarna om att staven ser ut som en spinnkäpp, men vidhåller ändå tolkningen av Klintastaven som just en völvestav (SVT 2023b). En snabb Google-sökning leder till Historiska museets hemsida, där det finns en text med rubriken ”Klintastaven – en riktig trollstav”. I texten kan man läsa att ”Det är svårt att blunda för tanken att völvestavarna är gjorda för att efterlikna linkäppar.” (Andersson 2007).

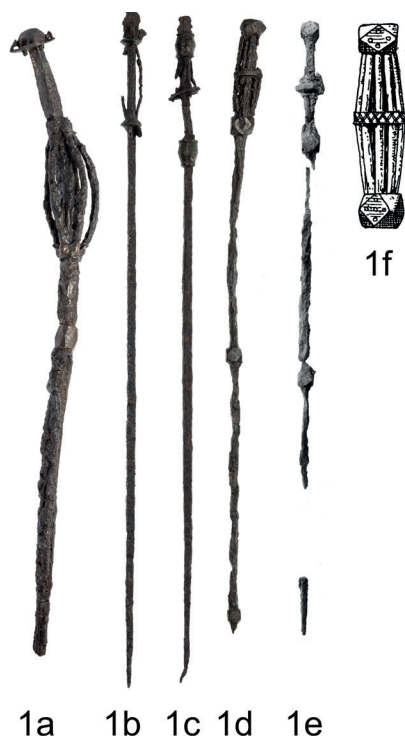
Det är uppenbart att fler än jag har sett likheten med spinnkäpparna. Men ändå är det tolkningen av Klintastaven som völvestav som har blivit den etablerade tolkningen. Utifrån forskningsprincipen om Ockhams rakkniv – att man ska utgå från den förklaring som kräver minst antal element så borde Klintastaven tolkas som en spinnkäpp. Det ser ut som en spinnkäpp – så varför skulle det inte vara en spinnkäpp? Och hur

kom man fram till att det i stället var en völvestav?

Völvestavar, stekspett eller mätstavar

Klintastaven (1a) hittades i en kvinnograv nära Köpingsvik på nordvästra Öland och dateras till kring år 1000. Utöver den finns det ett flertal andra liknande stavar i järn som hittats i kvinnogravar runt om i Skandinavien, vilka också tolkats som völvestavar. I den här texten fokuserar jag på de stavar som hittats i det som idag är Sverige, och som har tydliga järntrådar som formar ett fäste högst upp på staven. Detta eftersom det är de som är mest lika Klintastaven och påminner mest om historiska spinnkäppar. Det finns minst fyra andra samtida stavar med liknande järntrådar; en från en kvinnograv vid Karlshult i Närke (1b), ett lösfynd från Gnesta (1c) och två från kvinnogravar i Birka (1d avtecknad 1f, och 1e). Det finns också andra liknande stavar som hittats i Sverige, dock utan eller med mindre tydliga järntrådar, två stavar vid Aska i Hagebyhöga och sannolikt en eller två från Lilla Ullevi i Bro. Från Birka finns också stavar i ytterligare två gravar.

Dessa stavar tolkats på olika sätt. En dem är Susanne Bøgh-Andersens tolkning av stavar som stekspett. Stekspett, både rituella och funktionella, har hittats i gravar runt om i Europa. I sin avhandling från 1999 har Bøgh-Andersen behandlat 72 olika spett från Skandinavien, vilka

Figur 1. Stavar med järntrådar. 1a: Klintastaven, Klinta SHM 25840:59. 1b: Karlshult SHM 10243:XV. 1c: Gnestad SHM 9060. 1d: Birka SHM 34000, Bj834. 1e: Birka, SHM 34000 Bj845. 1f: Toppen på 1d avritad av Harald Faith-Ell, beskuren.

hon tolkat som stekspett och delat in i fyra undergrupper. Särskilt typ III-spetten, "stekspett med egna handtag" och mer specifikt underkategorin "m", "med järntrådar" överensstämmer med de fem stavar som behandlas här (Bøgh-Andersen 1999, s. 114). Flera forskare har dock ifrågasatt tolkningen av specifikt typ III-spetten som stekspett. Detta på grund av svårigheterna att hålla dem utan att bränna sig samt att deras ornament gör det problematiskt att

sätta fast köttet (Gustin 2010, s. 344; Price 2002, s. 189).

Stavarna har också tolkats som längdmått. Arbman (1943, s. 305; s. 320) beskriver stavarna från grav 834, 845 i Birka som ett "Längenmass aus Eisen", längdmått av järn. I sin avhandling från 1980 beskriver Ola Kyhlberg att tre gravar på Birka innehåller måttverktyg, Bj 660, 834 och 845 (Kyhlberg, s. 274). I sin avhandling från 2004 och en senare text från 2010 lyfter Ingrid Gustin fram samma stavar och motiverar att de skall ha haft en mätfunktion och koppling till textilier med att de överensstämmer i längd med den historiska alnen samt att de kuboktaedriska ornamenten som finns på flera av stavarna kan kopplas till samtida mått (Gustin 2004, 2010). Ett problem med den tolkningen, som Gustin själv lyfter, är att stavarna är skadade och det är inte helt klart hur långa de är, eller hur lång en historisk aln är eftersom det varierat över tid.

Ingen av dessa tolkningar har dock fått lika stort publikt historiografiskt genomslag som den att stavarna skulle vara völvestavar som användes av völvor – en slags vikingatida kvinnliga schamaner – i deras andliga praktik. Den som framför allt har argumenterat för teorin är arkeologen Neil Price, i sin avhandling från 2002. Teorin om völvestavarna bygger huvudsakligen på språklig grund och att namnet völva utgår från ordet *vōlr*, som betyder stav. Den baseras också på de beskrivningar av völvor som använ-

der stavar, och völvor som begravs med stavar i de isländska sagorna (Price 2002, s. 175–180).

Hur völvestavarna ser ut ger dock de isländska sagorna inte mycket vägledning i. Ett undantag är en beskrivning av en völvas stav i ”Erik den rödes saga”. Där beskrivs en grönländsk völvas stav som att den har spets, är belagd med mässing och har stenar runt spetsen (Erik den Rödes saga, kapitel 4). En beskrivning som inte stämmer särskilt väl överens med de svenska stavarna med järntrådar. Ändå konstaterar Price, efter att snabbt ha avfärdat förklaringarna om stekspett eller måttstavar, att de ”most likely are staffs of sorcery” (Price 2002, s. 203).

För mig är det metodologiskt oklart hur den slutsatsen dras. Det verkar som att grunden i antagandet är att völvor hade stavar och völvor var kvinnor. Vi hittar stavar i kvinnogravar, alltså måste de vara völvestavar. Price tar också upp att det finns andra artefakter som skulle kunna ha kännetecknat völvor, men gör ingen systematisk analys för att hitta ett samband mellan fynden av stavarna och andra fynd som skulle kunna tyda på att kvinnorna i gravarna faktiskt var völvor.

När det gäller likheten mellan völvestavarna och spinnkäpparna har det förklarats med en slags symbolik mellan spådom och att spinna framtiden. Återigen framför allt på språklig grund då ordet seið (det vill säga den andliga praktik som völvorna utför) ska betyda tråd eller rep (Heide 2006a, 2006b). I

de isländska sagorna hittar vi dock inga völvor som spinner. Inte ens nornorna, som ofta antagits spinna livets tråd, beskrivs någonsin explicit spinna (Bek-Pedersen 2007). Med det inte sagt att det inte kan finnas en koppling mellan spånad och spådom – det finns många andra exempel på spånad i mytologi, t.ex. moirerna som spinner människornas öden i grekisk mytologi (Rosich 2018). Även i svensk folktro har spånaden omgivits av riter och myter (Tillhagen 1986). Kopplingen mellan just völvorna och spånad saknar dock tydlig förankring i litteraturen.

Spinnkäpp: en alternativ tolkning av völvestavarna

Att spinna tråd var en central del av det vikingatida samhället. Det finns många materiella lämningar från spånad i Skandinavien. Vi vet att man spann tråd både långt innan och efter år 1000. Från bronsåldern till slutet av 1600-talet vet vi att det i Norden spanns ull och lin för hand med en slända. Sländan består av en ten och en sländtrissa. När man spinner med slända används i princip alltid också en spinnkäpp, särskilt när man spinner lin. Den används för att sätta fast fibern, så att båda händerna blir fria att dra fiber och snurra på sländan.

Sländtrissor är ett mycket vanligt arkeologiskt fynd i gravar och på boplatser, både i Sverige och andra delar av världen. Sländtrissor är också vanliga i museernas samlingar.

I statens historiska museers samling finns nästan 1500 poster med sländtrissor. De flesta i sten, men en del av keramik, bly, ben och horn, samt brons, trä och bärnsten.

Däremot så finns det inga (?) kända arkeologiska lämningar av spinnkäppar från svensk vikingatid. Så vi kan inte vara helt säkra på att en spinnkäpp användes. Men sannolikt gjorde de det. Från 1100-talet och framåt avbildas spinner-skor i Europa i princip alltid med en slända och spinnkäpp (Cleaton, Evans, Hunt & di Alessandri 2021). I Sverige finns bilder på spinnkäppar från 1400-talet, framför allt i medeltida kyrkomålningar. Spinnkäppar, på engelska *distaffs*, har också hittats tillsammans med spinnredskap i kvinnogravar i en lång rad arkeologiska utgrävningar på andra platser (Gleba 2009). En av de tidigaste är från Negeveöknen och daterad till ca 4000 år f.v.t (Langgut m.fl. 2016). Ett annat exempel är romarrikets kvinnogravar, där spinnverktygen spinnkäpp och slända ofta förekommer i ikonografin (Larsson Lovén 2002). Spinnkäpparna som hittats har varit i många olika material och utföranden. Det finns spinnkäppar av brons, glas, ben och metall, de är ofta rikt ornamenterade och de finns i storlekar från någon decimeter upp till mellan en och två meter. (Aurisicchio, Ferro, Martinelli, Cesaro & Rapinesi 2002; Gleba & Manering 2012, s. 10; Danković 2019; Desset, Vidale, Eskandari & Caulfield 2020).

Att det finns få materiella lämningar av spinnkäppar från förhistorisk tid i Skandinavien beror sannolikt på att de oftast var i trä, men också att de kan ha feltolkats i utgrävningar och fått en annan benämning. En förklaring till att det inte heller finns särskilt många bevarade spinnkäppar från medeltiden och framåt är att många av de rikt ornamenterade spinnkäpparna i trä kortades av och blev rockhuvuden/linhuvud/linfästen när spinnrocken introducerades i Skandinavien under sent 1600-tal (Jirlow 1924, s. 155). Av dessa rockhuvuden finns det mängder i svenska museisamlingar, daterade från 1700-talet och framåt.

Figur 2 visar en hel spinnkäpp i trä (2c), och bilderna 2a och 2b rockhuvuden som användes på en spinnrock. Dessa påminner tydligt om stavarnas topp med järntrådar. Dock är de från en tid långt senare än vikingatiden, de är odaterade men är från tidigmodern eller modern tid.

Två huvudsakliga argument har lyfts för att stavarna inte kan tolkas som funktionella spinnkäppar. Det första är att spinnkäppar är av trä (Gustin 2010, s. 347). Det andra är att spinnkäppar i järn är för ”tunga och ohanterliga” för att användas till att spinna med (Andersson 2007).

Från tidigare forskning vet vi dock att spinnkäppar inte alltid var gjorda av trä. Det andra argumentet, att stavarna i metall är för tunga och ohanterliga för att användas som spinnkäppar bygger på ett antagande om att spinnkäppen bärs. Vilket de gör, men i avbildningar av spinnande

Figur 2a: Torock (Linhuvud) med lösa kulor inuti, Vänersborgs museum: VM04369.

Figur 2b: Linfäste från Väderstad socken, Östergötland, avbildad i Jirlow (1924) sidan 157.

Figur 2c: Linkäpp från Eda socken i Värmland, avbildad i Jirlow(1924) sidan 158.

från 2000 år f.v.t. fram till modern tid kan vi se att spinnkäppar används på en rad olika sätt. Det finns långa och korta som bärs i bälte, på framsidan eller baksidan av kroppen. Det finns korta som kläms fast i armhålan. Det finns också många bilder av spinnerskor som sitter ner och spinner, med spinnkäppen fastklämd mellan knäna, fäst vid en bänk, eller stående i ett stativ med korsfot. I de fallen är tyngden snarare en fördel då man kan dra fibern utan att den välter.

Det är svårt att avfärda hypotesen om spinnkäppar utifrån dessa två argument. Men något som skulle kunna tala mot tolkningen av just dessa fem stavar som spinnkäppar är att det saknas bekräftade lämningar av sländrissor i närheten av dem. Det finns saxar i samtliga av gravarna och det finns nålar och textila rester i båda Birkagravarna. Det finns över 200 spinntrissor rapporterade från Birka, men inga från just dessa gravar. I Klintagraven finns några misstänkt stora "pärlor", men inga bekräftade spinntrissor.

Det finns en möjlighet att de fem stavarna skulle ha kunnat fungera som symboliska spinnkäppar, i linje med Heides teori. Men även om stavarna inte var tänkta att användas som faktiska spinnkäppar, utan var symboler, så innebär det inte nödvändigtvis att det var en symbolik mellan spinnande och spådom samt att stavarna användes av völvor. I många kulturer finns nämligen en symbolik mellan spinnkäppen och kvinnor. På engelska används fortfarande uttrycket "distaff side" om släktskap på mödernets (på svenska, spinnsidan). Och medan völvor eller nornor inte spinner i de isländska sagorna, finns det andra som gör det. Valkyriorna i Kvädet om Volund beskrivs explicit spinna lin (Brate & Larsson 2004, s. 132). I "Rígstula", där samhällets uppbyggnad beskrivs, möter Ríg hustrun Amma, de fria böndernas moder, när hon sitter och spinner (Brate & Larsson 2004, s. 116). Även

i den kristna tematiken kopplas på flera ställen rollen med spinnandet ihop med hustruns. Detta är också en koppling som lyfts av Ingrid Gustin i relation till stavarna på Birka (Gustin 2010) Stavarna som hittats i kvinnogravar skulle med andra ord kunna vara symboliska spinnkäppar som representerade kvinnans ställning, lika gärna som symboliska spinnkäppar tillhörande völvor.

Klintastaven – en riktig trollstav eller en rejäl spinnkäpp?

Klintastaven skiljer sig från de andra stavarna med järntrådar. Med sitt långhus och djurfigurer är den unik i en skandinavisk kontext, men den är inte unik i en global kontext. I andra delar av världen har spinnkäppar prydda med både djur och byggnader hittats på flera ställen. Dessa, och andra spinnkäppar, som hittats i kvinnogravar har tolkats som symboler för kvinnors status och makt kopplat till textilproduktionens centrala roll i (för)historiska samhällen. I Sverige har dock tolkningen av stavarna istället varit att det kan vara en symbolisk spinnkäpp, men det är inte endast en ekonomiskt mäktig kvinnas spinnkäpp utan, en völvas stav och en symbol för hennes andlig makt och praktik.

Gustin (2010) avslutar sin text om stavarna i Birka med att ställa sig frågan om vi varit mer villiga att acceptera en tolkning av stavarna som völvestavar istället för en tolkning som kopplar samman kvinnor och

textil med ekonomisk makt eftersom kvinnor i arkeologisk forskning sällan tolkats som individer med egen agens inom en ekonomisk sfär. Jag tror att det ligger något i det. För mig är fortfarande inte metodologiskt eller empiriskt tydligt varför tolkningen av stavarna som völvestavar fått så stort genomslag. Och inte heller varför tolkningen av dem som spinnkäppar avfärdats. Argumenten för att de ska tolkas som völvestavar bygger på en lång rad antaganden om vad völvor var, vilka föremål som skulle kunna kopplas till dem och hur völvestavar såg ut. Denna tolkning är i grunden baserad på kopplingar mellan namnet völva och det fornnordiska ordet för stav. Tolkningen av hur völvestavarna såg ut bygger på en beskrivning av en völvestav i en saga som utspelar sig på Grönland – en beskrivning som inte ens stämmer med staven som hittats i Klinta på Öland.

De andra tolkningarna av stavarna, som måttstav eller stekspett bygger på en materiell bas, med en tydlig funktion som man vet fanns i det vikingatida samhället. För mig är dock fortfarande den rimligaste tolkningen att dessa stavar är spinnkäppar, vilka precis som i andra delar av världen, kunde användas för att hålla fiber och/eller var kopplade till kvinnors textila produktion, status och roll i en ekonomi där produktion av tråd var central.

”Klintastaven – en riktig eller symbolisk spinnkäpp” är inte en riktigt lika lockande rubrik som ”Klintastaven – en riktig trollstav”,

men en mer rimlig tolkning utifrån vad vi vet idag. Trollstavar och völvor är uppenbart en mer spännande berättelse, men jag tror tyvärr att de leder till en felaktig bild av historien, och särskilt av kvinnornas roll i den.

Malin Nilsson
Forskare i Ekonomisk Historia vid
Ekonomisk-historiska institutionen,
Lunds universitet.
E-post: malin.nilsson@ekh.lu.se

Bibliografi

- Andersson, Gunnar. 2007. *Klintastaven – en riktig trollstav* | *Historiska Museet*. <https://historiska.se/upptack-historien/artikel/klintastaven-en-riktig-trollstav/> [2024-01-27].
- Arbman, Holger. 1943. *Birka I. Die Gräber*. Text. KVHAA, Stockholm.
- Auricchio, Carlo., Ferro, Daniela., Martinelli, Giovanni., Cesaro, Stella. Nunzia. & Rapinesi, Ida. Anna. 2002. A study of a distaff of the second century A.D. from a necropolis of Boccone D'Aste (Rome, Italy)—tomb 75. *Journal of Cultural Heritage*, 3(2), s. 107–116.
- Bek-Pedersen, Karen. 2007. Are the Spinning Nornir Just a Yarn? *Viking and Medieval Scandinavia*, 3, s. 1–10.
- Brate, Erik. & Larsson, Carl. 2004. *Eddan: de nordiska guda- och hjältesångerna*. Norstedts, Stockholm.
- Bøgh-Andersen, Susanne. 1999. *Vendel- och vikingatida stekspett : ej blott för köket : ett redskap med anor från Homeros' tid*. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Lund.
- Cleaton, Mary. Ann. Megan., Evans, Rose. Alice., Hunt, Jane. & di Alessandri, Cathelina. 2021. Recreating Historic European Spindle Spinning. *Exarc Journal*, 2021(2).
- Danković, Ilija. 2019. Burial of a woman with an amber distaff at Viminacium. *Starinar*, (69), s. 215–229.
- Desset, Francois., Vidale, Massimo., Eskandari, Nasir. & Caulfield, Kim. 2020. Distaffs and "temples" in Early Bronze Age Iran. *East and West*, 2020 (hal-03471254).
- Gleba, Margarita. 2009. Textile tools and specialisation in the Early Iron Age Burials. Gender identities in Italy in the first millennium BC 69-78. Oxford, Archaeopress.
- Gleba, Margarita. & Mannering, Ulla. red. 2012. *Textiles and Textile Production in Europe: From Prehistory to AD 400*. Tion ed. edition. Oxford, Oxbow Books.
- Gustin, Ingrid. 2004. *Mellan gåva och marknad*. Lund studies in Medieval Archaeology, Lund.
- Gustin, Ingrid. 2010. Of rods and roles. Three women in Birka's chamber graves. I: Theune, C., Biermann, F., Struwe, R., & Jeute, G. (red.) *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer*. Verlag Marie Leidorf GmbH, s. 343–354.
- Heide, Eldar. 2006a. Spinning seiðr. *Old Norse Religion in Long-Term Perspectives: Origins, Changes & Interactions*. Andrén, A., Jennbert, K., & Raudvere, C. (red). Nordic Academic Press.
- Heide, Eldar. 2006b. *Gand, seid og åndevind*, The university of Bergen. <https://hdl.handle.net/1956/4441>
- Jirlow, Ragnar. 1924. *Om linberedning och linspinning hos svensk allmoge*. Stockholm, Nordiska museets förlag, s. 143–162.
- Kyhberg, Ola. 1980. *Vikt och värde: arkeologiska studier i värdemätning, betalningsmedel och metrologi under yngre järnålder I, Helgö 2, Birka*. Stockholm, Akademilitteratur.
- Langgut, Dafna., Yahalom-Mack, Naama., Lev-Yadun, Simcha., Kremer, Eitan., Ullman, Micka. & Davidovich, Uri. 2016. The earliest Near Eastern wooden spinning implements. *Antiquity*, 90(352), s. 973–990.

- Larsson Lovén, Lena. 2002. *The Imagery of Textile Making. Gender and status in the funerary iconography of textile manufacture in Roman Italy and Gaul*. Göteborg, Avdelningen för Antikens kultur och samhällsliv, Göteborgs universitet.
- Price, Neil. 2002. *The Viking way : religion and war in late Iron Age Scandinavia*. Uppsala, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Rosich, Mireira. 2018. Unravelling mythology: mythological figures who spin. *Datatèxtil*, (38), s. 40–48.
- Tillhagen, Carl-Herman. 1986. *Vävsrock: tro, sed och sägen kring spånad och vävning*. Stockholm, LT.

Video

- Historiska museet 2018. Vikingaexperten berättar: kvinnan med staven. <https://www.youtube.com/watch?v=PmZ22Y9RFIY> (Hämtad 2024-01-28).
- SVT 2023a. Historien om Sverige med Farah. Vikingar och slavar. Sändningsdatum 19 november 2023. SVT. (Hämtad 2024-01-31).
- SVT 2023b. Historien om Sverige. Historiskt eftersnack: Den missförstådda vikingen. Sändningsdatum 19 november 2023. SVT. <https://www.svtplay.se/video/erowJg7/historiskt-eftersnack/3-den-missforstadda-vikingen?info=visa> (Hämtad 2024-01-31).

Webb

- Erik den rödes saga [Elektronisk resurs]*. (2018). Litteraturbanken.
- Tillgänglig på Internet: <https://litteraturbanken.se/presentationer/specialomraden/Erik-DenRodesSaga.html>.

Äldre rödgods från Studentholmen i Uppsala – en undersökning av proveniens genom pXRF- och ICP-analys

Joakim Kjellberg, Torbjörn Brorsson & Erik Johansson

Glazed redware from Studentholmen in Uppsala – an evaluation of provenience using XRF and ICP analysis. The assemblage of pottery from Studentholmen, excavated by Knut Stjerna in 1907, contains one of the largest and most varied collections of medieval lead glazed redwares from the medieval town of Uppsala. Previous research has pointed to the similarities in form and technology with the larger production centres in western Europe as well as to the possibilities that some of the less elaborately decorated jugs might be locally produced. A three-step study, aimed at establishing the provenience of the material, by using traditional macroscopical classification, pXRF for a non-destructive screening and ICP-analysis from identified groups have been conducted in 2023. The study shows that the main centres for production of the vessels in Studentholmen were northern Germany and Netherlands. Furthermore, the study shows methodological potential for combined analyses of large assemblages of pottery in the future, thus making more materials in museum collections available for much needed research.

Inledning

Fyndmaterialet från Studentholmen är resultatet av en av de första större och vetenskapligt genomförda stads- arkeologiska undersökningarna i

Sverige. Platsen undersöktes 1907 av docent Knut Stjerna och den arkeologiska institutionen vid Uppsala universitet. Under medeltiden låg Studentholmen centralt i den västra delen av Uppsala, nedanför dom-

kyrkan och uppströms kvarnfallet i Fyrisån. Idag utgör fyndmaterialet en av de största och mest varierade samlingarna av äldre rödgods från det medeltida Uppsala.

Det som i skandinavisk kontext vanligen beskrivs som äldre rödgods utgörs av utvändigt blyglaserade kärl, mestadels utskänknings- och dryckeskärl, av oxiderande bränt lergods. Det medeltida glaserade rödgodset är en stor heterogen godstyp som konsumerades i hela Nordvästeuropa, i England, Östersjöområdet och Skandinavien. Den dominerande kärlformen utgörs av kannor. Det äldre rödgodset producerades från den senare delen av 1100-talet till ca 1400 med två huvudsakliga produktionsområden från norra Frankrike till Nederländerna, med tyngdpunkt i Flandern, och i södra Skandinavien, med tyngdpunkt i dagens Danmark men även i södra Sverige (Madsen & Stilke 2001; Brorsson & Jeffery 2022). Flera produktionsplatser är kända (Lüdtke 1985, s. 57; Kock 2001:Fig. 1), och under senare tid, i samband med att fler keramiska ICP-MA/ES-analyser har utförts, har även Lübeck eller norra Tyskland lyfts fram som ursprungskandidater (Brorsson 2021, s. 295).

Tidigare forskning på material från Uppsala och Studentholmen har fokuserat på att bestämma typ av keramik, kärlform och datering samt pekat på de formmässiga likheterna med samtida material från de stora producenterna i Västeuropa och Sydskandinavien, men också diskuterat möjligheten av en lokal produktion

av enklare kannor och tillbringare i rödgods under sent 1200-tal (Elfwendahl 1995, 1999). Några produktionsplatser för äldre rödgods i andra mellansvenska städerna är inte kända i dagsläget men har bland annat föreslagits i Stockholm och Enköping utifrån de lokala fyndmaterialens karaktäristik (Johansson 2019).

Idag fokuserar den internationella keramikforskningen och framför allt forskningen om medeltida keramik i Nordeuropa alltmer på kärlets proveniens och distribution inom de nordeuropeiska handelsnätverken. Tack vare den tekniska utvecklingen av olika kemiska analyser kan man idag bättre bestämma var kärlet har tillverkats och det ger en ny och viktig dimension till både keramiken och människorna som nyttjat den (Linaa 2016; Johansson 2022). Mot denna bakgrund har fyndmaterialet från Studentholmen återigen bearbetats under 2023, denna gång med pXRF och ICP-MA/ES analyser. Denna artikel presenterar studiens resultat men diskuterar även den valda metoden som har potential för fortsatta och utvidgade studier i framtiden.

Undersökningen 1907 och fyndmaterialets tidigare bearbetning

Utgrävningarna vid Studentholmen 1907 skedde i samband med att en ny saluhall skulle byggas mellan S:t Eriks torg och Fyrisån i centrala

Uppsala. Knut Stjerna uppmärksammade murrester och andra ålderdomliga lämningar och utverkade tillsammans med ett antal studenter från den arkeologiska institutionen att få dokumentera dessa. Utgrävningen kom att pågå 1907–1909 men då Stjerna kort efter undersökningen avled kom resultaten aldrig att fullständigt presenteras (Kjellberg 2021, s. 118). Delar av resultaten presenterades i ett föredrag av Nils Lithberg, Stjernas assistent, och trycktes som artikel i *Fornvännen* 1921 (Lithberg 1921). Därefter har keramikmaterialet bearbetats av Magnus Elfwendahl vid dennes avhandlingsarbete och i artikelform (Elfwendahl 1995, 1999). Det samlade fyndmaterialet från undersökningen behandlas översiktligt i en artikel av Ulf Svensson i *Fornvännen* (Svensson 2007). Ronnie Carlsson har även gjort en sammanställning och stratigrafisk bearbetning av undersökningens huvudsakliga bebyggelseskeden, vilken till stor del följer den som presenterats av Lithberg 1921 (Carlsson 2010).

Den största uppmärksamheten har ägnats murrester från ett stenhus som dokumenterades tidigt vid undersökningen. Byggnaden har återkommande tolkats som den tegelbyggnad som uppfördes på initiativ av domprost Andreas And och 1316 donerades som bostad för de korpräster vid domkyrkan och skolan som ville leva i gemenskap. Stenhuset byggdes om och fick nya funktioner i samband med universitetets grundande. Det förstördes sannolikt

efter någon av stadsbränderna under 1500-talet (DMS 1984:303 Lithberg 1921, s. 237 ff.; Carlsson 2010, s. 519). Under huset och närmast Fyrisån påträffade Stjerna dessutom träkonstruktioner, vilka tolkades härröra från olika generationer av bryggor och kajer. Strax nedströms Studentholmen ligger Kvarnfallet och platsen tolkades därför som en hamnanläggning. De äldsta anläggningarna utgjordes av risgärdesgårdar som troligen anlagts som skydd mot översvämningar och dateras av Lithberg till 1000-talet. Därefter följer fyra skeden av kajanläggningar, varav de två första dateras av Lithberg till 1100-talet och de senare fram till 1200-talets mitt på grund av avsaknaden av tegel. Hamnen ska senare ha övergetts då Fyrisåns mynning försköts mot Flottsund under 1200-talets senare del (Lithberg 1921, s. 251 ff., 259–63; Granlund 1930, s. 293 f; Redin 1976, s. 65, Svensson 2007, Carlsson 2010, s. 520).

Elfwendahl använder i sin avhandling en annan fasdatering än Lithberg, vilken han baserar på ett brev från Knut Stjerna daterat 1907 (Elfwendahl 1999, s. 175). I brevet anger Stjerna att lämningarna tillhörde fyra olika tider och att de av honom föreslagna dateringarna är ungefärliga. Enligt Elfwendahl daterade Stjerna den första fasen till 1100-talet, eller tiden omkring 1200 utifrån föremålsfynden, och fas 2 till omkring 1300. Den senaste genomgången av Studentholmenmaterialet gjordes i samband med ett avhand-

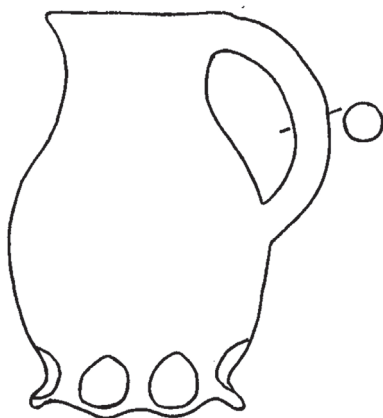
Figur 1. Knut Stjerna vid utgrävningarna på Studentholmen 1907 (foto: Alvinportalen på Uppsala universitet) samt den modell över undersökningsområdet som utfördes som en del av fältdokumentationen. Till höger ses den stora tegelbyggnaden och till vänster de trälämningar som tolkades som kaj- och bryggkonstruktioner (Foto: Digitalt museum, Upplandsmuseet).

lingsarbete 2014–2017. Då blev det snart tydligt att endast ett mycket fåtal fynd kan kopplas till närmare uppgifter om fyndomständigheter och läge inom undersökningsytan. Studentholmenmaterialet kunde vid tillfället endast delvis inkluderas i den fortsatta studien på grund av vald metod och jämförelsematerial (Kjellberg 2021, s. 118). Som representativt fyndmaterial av äldre rödgods från Uppsala utgör det dock alltså det enskilt största materialet och visar stor samstämmighet med de betydligt mindre förekomster som noterats vid andra undersökningar i Uppsala.

Det samlade fyndmaterialet från Studentholmen omfattar tusentals föremål fördelat på 555 fyndposter och förvaras idag vid Museum Gus-

tavianum och Upplandsmuseet. Det keramiska materialet omfattar sammanlagt 2414 fragment. Det visar på stor inblandning av senare tider och består huvudsakligen av importkeramik från Nordvästeuropa. Det medeltida glaserade rödgodset utgör 100-tals skärvor från minst 18 identifierade hundratals kärl (Elfwendahl 2000, s. 175; Carlsson 2010, s. 512 ff., Kjellberg 2021, s. 118). Keramiken från Studentholmen dateras av Elfwendahl huvudsakligen till perioden efter 1200, han konstaterar i likhet med Lithberg att de äldsta faserna helt saknar keramik (Elfwendahl 1999, s. 189–90). Den vanligaste kärltypen inom det medeltida glaserade rödgodset var kannor, och de utgjordes av både högdekorerade kärl med vitlerengobe

och bladfällsornamentik, samt av enbart blyglaserade kärl med relativt sett enklare former och utan dekor. Kärl av den enklare typen har särskilt utpekats som möjligen lokalt producerade. De bedöms också som i huvudsak tillhörande senare faser än den högdekorerade och dateras till tiden efter domkyrkans etablering i staden under sent 1200-tal och tidigt 1300-tal av Elfwendahl (1995, s. 30 f., fig. 2).

Figur 2. En typisk "Uppsalakanna" från omkring 1300, med utvändig gröNFLäckig glasyr och tummad bottenrand samt massiv hänkel med runt tvärsnitt, så som den föreslagits av Magnus Elfwendahl, delvis utifrån fynd på Studentholmen. Illustration ur Elfwendahl 1995, s. 30.

Metoder för studien av Studentholmens äldre rödgods

För att proveniensbestämma keramik har olika analysmetoder som fastställer godsets kemiska sammansättning visat sig vara användbara. I Skandinavien var dock länge godsanalyser i

form av tunnslip dominerande, trots betydande begränsningar på grund av de geologiska förutsättningarna i regionen. Från 1980-talet var även neutronaktivering en relativt vanlig metod i mellersta och södra Europa och exempelvis användes metoden på stengods från ett stort antal platser i Europa (Hook 1997). Under 1990-talet blev ICP-analyser allt vanligare, men var fortfarande ovanligt i Sverige, medan analyser med pXRF började användas i Skandinavien först på 2000-talet. Ett betydande problem, och en viktig källkritik, är att de olika analysmetoderna använder sig av delvis olika grundämnen, och att kalibreringar kan skilja sig åt mellan instrument. Data erhållen från de olika metoderna kan därför inte matas in i samma statistikprogram och samköras utan måste ske separat för att sedan jämföra resultaten.

pXRF och PCA

pXRF är en handhållen röntgenspektrometer (handheld portable energy dispersive X-ray fluorescence spectrometer) som har använts för grundämnesanalys på keramik sedan cirka 2005 (Holmqvist 2017). I litteraturen anses metoden något begränsad i jämförelse med till exempel INAA och ICP-MS (Holmqvist 2017). Jämförande studier har gjorts där pXRF "provides inaccurate elemental concentrations which pattern in accurate ways" (Johnson 2014, s. 564). Hunt och Speakman (2015) kunde konstatera att pXRF under rätta förhål-

landen kan prestera likvärdigt med stationära XRF-spektrometrar, men kan inte fungera som ett substitut för till exempel INAA eller ICP-MS för proveniensbestämning av keramik.

Värdena från analysen måste utvärderas. Grundämnen som får för låga eller nära odetekterbara ($<LOD$) värden bör exkluderas från analysen. Grundämnen som är känsliga för post-depositionell påverkan bör också exkluderas, till exempel Ca, P och S. Dessutom kan pXRF inte korrekt kvantifiera Na, V, Cr, Co, Ni och Ba (Hunt & Speakman 2015). Grundämnena som inkluderades i analysen var därför Si, Al, Mn, Fe, K, As, Ti, Zn, Ga, Zr, Rb samt Sr.

Principalkomponentsanalys (PCA) är en multivariat metod som används för att analysera stora datamängder (Orton & Hughes 2013, s. 176). Analysen söker ut de grundämnena som uppvisar störst variation, och från dem skapas principalkomponenter (PC). PC1, PC2 och PC3 sammanfattar störst variation mellan proverna, och dessa bildar X, Y och Z-axeln i ett tredimensionellt diagram. Eftersom diagrammen publiceras i två dimensioner ser det ibland ut som olika grupper överlappar varandra trots att de skiljer sig i en tredimensionell rymd.

Punkterna, som motsvarar enskilda skärvor, placerar sig med varierande avstånd till varandra i diagrammet beroende på hur lika eller olika deras grundämnesuppsättning är. Med andra ord, skärvor från kärl tillverkade av lera från samma geografiska område ska i teorin gruppera

sig tillsammans i diagrammet (Orton & Hughes 2013, s. 176). En kontroll av analysresultatet görs genom att inkludera två skärvor med känd proveniens, i den här studien handlar det om två skärvor från Brygge i Belgien. PCA har använts för behandling av pXRF-datan i studien.

ICP-MA/ES-analys

Under de senaste decennierna har ICP-MA/ES-analys (Inductively Coupled Plasma-Mass Atomic Emission Spectrometry) blivit allt vanligare i norra Europa och det beror främst på att metoden är förhållandevis enkel, billig och mycket tillförlitlig. Huvudsyftet med metoden är att bestämma var keramikkärl och andra artefakter av leror tillverkats (ex. Little et al. 2004; Brorsson 2013). ICP-MA/ES är en kemisk analysmetod som ger svar på godsets kemiska sammansättning genom att mäta ett stort spektrum av grundämnena ned till extremt låga nivåer (Golitzko & Dussubieux 2016). Analysen sker i laboratoriemiljö med hjälp av masspektrometri och totalt analyseras 44 grundämnena, varav tolv (Al, Ca, Ce, Co, Cr, Ga, La, Mg, Mn, Ma, Sr and V) används för att bestämma var lerorna till kärnen kom ifrån. Urvalet av grundämnena är baserat på tidigare erfarenheter som har visat på vilka grundämnena som är tillämpbara för den aktuella frågeställningen. (Thompson & Walsh 1989).

Analysen innehåller en mycket stor mängd data och för att kunna bearbeta denna har all data processats

i statistikprogrammet SPSS och resultatet presenteras i form av en klusteranalys och ett dendrogram. Faktoranalysen väger samman de olika tolv grundämnena och grupperar skärvorna så att de som har samma kemiska sammansättning placerar sig intill varandra, medan de som avviker placerar sig på annan plats.

Tillvägagångssätt

Analysen och tolkningen av keramiken från Studentholmen skedde i flera integrerade steg. Inledningsvis genomfördes registrering, fotografering och illustration av totalt 65 skärvor. Detta skedde löpande jämte mätningarna med pXRF. Syftet var datainsamling. Steg två bestod av okulär klassificering. I detta steg identifierades tolv skärvor tillhöra en distinkt grupp som kom att kallas grupp 1, samt nio skärvor tillhöra en egen grupp som kom att kallas grupp 2. Resterande skärvor tillät sig inte att grupperas i detalj genom okulär analys, men betecknades preliminärt som antingen representanter för flandriskt eller sydsnkandinaviskt rödgods (Erdman et al 1984, s. 428). Steg tre innebar en preliminär pXRF-PCA med syftet att undersöka hur skärvmaterialet grupperade sig. Totalt 39 diagnostiska skärvor det vill säga mynningar, bottenar och ett par hänklar analyserades. Från den största gruppen, samt även övriga skärvor av intresse, gjordes sedan ett urval på tio skärvor till ICP-MA/ES-analys. Steg fyra inne-

bar ICP-MA/ES-analys där en sannolik proveniens kunde fastställas för majoriteten av materialet. I steg fem integrerades de föregående stegen, en kontinuerlig diskussion fördes författarna emellan, och resultaten från den okulära klassificeringen, pXRF-PCA och ICP-MA/ES utvärderas och prövades gentemot varandra.

ICP-MA/ES-analys

Utifrån den icke-destruktiva pXRF-analysen valdes tio skärvor ut för ICP-MA/ES-analys. En av skärvorna (**Uppsala SH407-2**) har tillhört en droppanna, medan resterande sannolikt kommer från kannor. En kanna (**Uppsala SH246-5**) hade ett så kallat munkansikte och dessa var vanligtvis tillverkade i Lübeck eller i Schleswig-Holstein (Brorsson & Jeffery 2022). För att kunna studera var kärlen har producerats har ytterligare jämförelsematerial infogats i analysen. Materialet finns i Keramiska Studiers databas över keramik, med mer än 14 500 prover av keramik och råleror från olika delar av världen, men med fokus på norra Europa. I databasen finns bland annat keramik från olika produktionsplatser, och denna keramik utgör tillsammans med bland annat rålerorna referens på de lokala råmaterialen.

Analysen är baserad på att likheter och skillnader identifieras och de skärvor som avviker från keramiken från Studentholmen tas bort i flera olika steg. Antalet steg är beroende på antalet analyserade skärvor. Ana-

Prov	Al	Ca	Ce	Co	Cr	Ga	La	Mg	Mn	Na	Sr	V
	%	%	ppm	ppm	ppm	ppm	ppm	%	ppm	%	ppm	ppm
Uppsala SH214-6	6,96	1,32	86,1	13,5	205	18,2	40,3	0,93	570	0,53	118,5	99
Uppsala SH232-13	5,77	3,01	68	13,6	67	14,7	31,1	0,73	440	0,46	146,5	83
Uppsala SH246-5	5,98	2,46	81,9	11,1	71	15,25	38	0,78	533	0,52	134	83
Uppsala SH256-3	6,35	1,98	76,3	11,7	153	16,1	35,5	0,83	521	0,5	119	90
Uppsala SH256-5	6,97	0,75	78,6	11,9	233	18,4	37	0,94	476	0,49	91,5	105
Uppsala SH361-4	6,75	1,36	83,8	12,8	90	17,6	36,4	0,9	511	0,49	107	101
Uppsala SH366	6,18	2,73	74,9	13,3	124	15,75	33,3	0,8	548	0,48	144	96
Uppsala SH407-2	6,23	0,93	72	13,2	67	16,25	33,5	0,84	455	0,49	95,4	90
Uppsala SH5	5,9	3,84	68	10,5	198	14,75	30,7	0,76	460	0,49	157	83
Uppsala SH546-2	6,46	1,8	87,1	12,7	73	16,8	35,3	0,82	569	0,49	140,5	81
Uppsala3	6,33	1,57	77,5	13,2	55	18,4	34,8	1,04	636	1,3	140,5	57
Uppsala4	6,66	2,13	90,6	14,7	49	21	39,4	0,98	631	1,41	170	64
Uppsala5	6,77	1,38	76,3	11,5	52	19,9	39,8	0,99	498	1,32	150,5	61

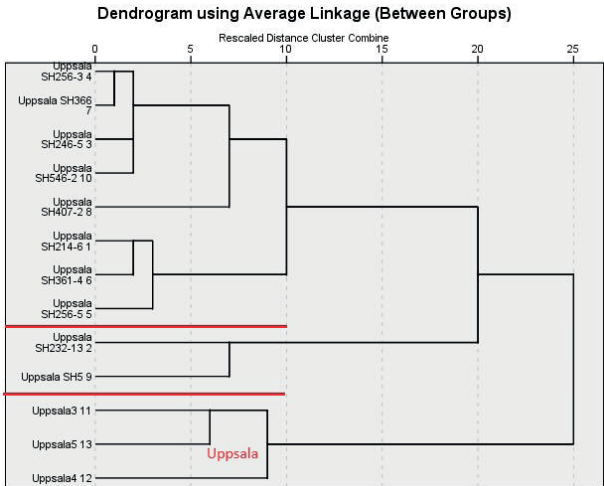
Tabell 1. ICP-MA/ES-analys av keramiken från Studentholmen samt av tre prover av tegel från det medeltida tegelbruket vid Akademiska sjukhuset i Uppsala.

lysresultatet över de olika grundämnen återfinns i tabell 1.

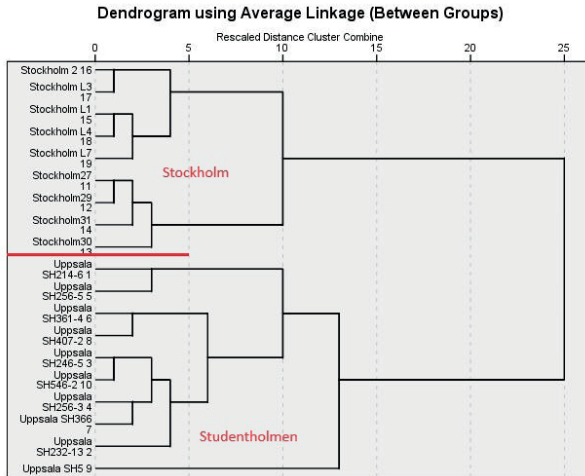
I första steget har skärvorna från Studentholmen jämförts med avfall från ett medeltida tegelbruk vid Akademiska sjukhuset i Uppsala (fig. 3). Teglet provtogs vid undersökningar utförda av Upplandsmuseet vid tegelbruket år 2014, och tegelugnen kan ha använts i samband med uppförandet av Franciskankonventet på platsen år 1247 (Fagerlund 2016, s. 54). Ugnen ska ha varit i bruk in i 1500-

talet. Medeltida keramikkärl, tegel och kakel bestod oftast av samma typ av leror, och det är därmed möjligt att jämföra keramik med både tegel och kakel.

ICP-MA/ES-analysen visar tydligt att keramiken har en annan kemisk sammansättning än teglet och att samtliga tio kärl från Studentholmen sannolikt inte är lokalt tillverkade. Analysen visar även att skärvorna **Uppsala SH232-13** och **Uppsala SH5** avviker från de övriga

Figur 3. ICP-analys av äldre glaserat gods. Samtliga skärvor avviker från tegel från tegelbruket som användes för uppförandet av Franciskankonventet i Uppsala år 1247.

Figur 4. Keramiken från Studentholmen avviker helt från keramik tillverkad i Stockholm.

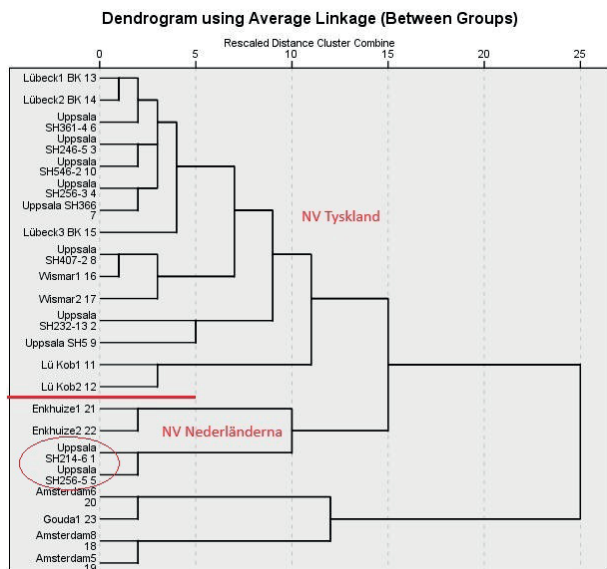
skärvorna och att dessa två kärl har en annan proveniens. Det är framför allt de höga halterna av kalcium (Ca) och strontium (Sr) som gör att dessa två avviker (tab. 1). De resterande kärlen förefaller däremot ha haft samma proveniens. Skärvorna från Studentholmen har även jämförts med annan keramik från Uppland, inklusive Enköping och det finns inga likheter dem emellan.

En tänkbar proveniens för de glaserade kannorna från Studentholmen är Stockholm. En jämförande studie av tegel och yngre rödgods från olika delar av Stockholm har visat att skärvorna från Studentholmen har en helt annan kemisk sammansättning, och att lerorna avviker markant (fig. 4). Analysen visar med all tydlighet att keramiken från Studentholmen inte kom från östra Mellansverige.

Keramiken från Studentholmen har därefter jämförts med tidigare analyserad keramik från andra

delar av Sverige, Estland, Lettland, Litauen, Danmark, Polen och England. Återigen kan man konstatera att det inte föreligger några likheter mellan den jämförande keramiken och de tio skärvorna från Studentholmen. Ett av de dominerande områdena för att framställa högmedeltida äldre glaserat rödgods var Brygge och Flandern i Belgien. Keramiken från Studentholmen har därför jämförts med hantverksavfall från tre olika platser i Brygge. Analysen visar att keramiken från Studentholmen och Brygge inte har samma kemiska sammansättning.

Keramiken från Studentholmen har slutligen jämförts med tidigare analyserad keramik från fyndorter i norra Tyskland samt med material från Nederländerna. Det tyska materialet härrör bland annat från orter som Lübeck, Stralsund, Wismar, Rostock och Greifswald. Analysen visar att åtta av skärvorna placeras sig tillsammans med keramik från

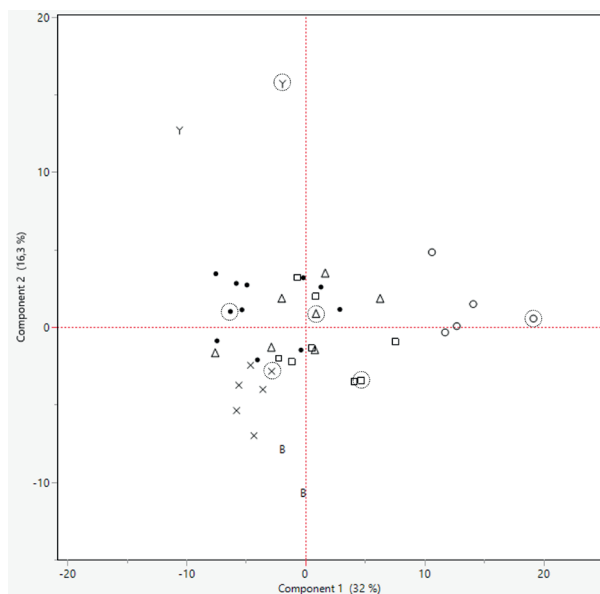
Figur 5. Två av kannorna från Studentholmen förefaller vara tillverkade av råmaterial från nordvästra Nederländerna och närmsta parallell är Enkhuizen.

Lübeck och Wismar i västra Mecklenburg (fig. 5). Avståndet mellan Lübeck och Wismar är endast 40 kilometer och det är mycket troligt att keramikerna i de olika städerna använt sig av leror från samma område. Sju av kannorna och droppannan bör därmed vara tillverkade i närheten av Lübeck och Wismar. Detta stärker resultatet om att kannor med så kallade munkansikten var tillverkade i eller i närheten av Lübeck. Man kan även notera att samtliga tio skärvor avviker från keramik från Rostock, Stralsund och Greifswald, men även med material från Hamburg, Bremen och Niedersachsen.

Det nederländska jämförelsematerialet består bland annat av keramik från orter som Oosterhout och Bergen-op-Zoom i Noord-Brabant, Harlingen i Friesland och Gennep-Krefeld i Limburg och dessa avviker

helt från keramiken från Studentholmen. Däremot uppvisar keramik från Amsterdam, Gouda i Zuid-Holland och framför allt Enkhuizen i Noord-Holland likheter med två av skärvorna från Studentholmen. I jämförelse med det nordtyska materialet placerar sig skärvorna **Uppsala SH214-6** och **Uppsala SH256-5** nära keramik från Enkhuizen, medan skärvorna från Amsterdam och Gouda placerar sig i en annan grupp (fig. 5).

Sammanfattningsvis visar ICP-MA/ES-analysen att en stor del av det äldre glaserade rödgodset från Studentholmen har tillverkats i norra Tyskland och huvudsakligen i närheten av Lübeck och Wismar. Därutöver överensstämmer två skärvor förhållandevis väl med keramik från Enkhuizen i nordvästra Holland.

Figur 6. Resultatet från pXRF-PCA i form av ett spridningsdiagram baserat på PC1 och PC2. Nyckel: B=Bryggereferens, □=Grupp 1, △=Grupp 2, ×=Grupp 3, ●=äldre rödgods (samma proveniens från grupp 1 och grupp 2, ○=övrigt rödgods (avviker något i pXRF-PCA)), Y=avvikande rödgods enligt pXRF-PCA (bland annat "munkansiktet"). Streckad ring indikerar att skärvan också undergått ICP-analys.

pXRF-analys

Grupp 1

Skärvorna från grupp 1 (□) definierades tidigt i analysprocessen baserat på distinkt färg, form och förekomst av vitlerengobe samt en spräcklig koppartillsatt blyglasyr. Åtta av tolv skärvor genomgick pXRF-PCA. De placerar sig inte med Bryggereferenserna (B), utan bildar en lös gruppering tillsammans med två skärvor som undergick ICP-MA/ES-analys, varav en också ingår i grupp 1 (SH232-13, fig. 7). ICP-MA/ES visade att SH232-13 och SH546-2 troligtvis härrör från Nordtyskland. Sammantaget indikerar de olika analysmetoderna att skärvorna tillhörande grupp 1 härrör från Nordtyskland, och exempelvis finns en produktionsplats dokumenterad för högdekorerat rödgods vid Kleine

Burgstraße i Lübeck under det sena 1200-talet (Drescher & Drenkhahn 2017, s. 358).

Grupp 2

Skärvorna från grupp 2 (△) identifierades också tidigt i analysprocessen. Den enkla klara (bruna) glasyren anses typiskt för sydsandinaviskt äldre rödgods. Sju av nio skärvor genomgick pXRF-PCA. Grupp 2 bildar, liksom grupp 1, en lös gruppering utan överlapp med Bryggeskärvorna (B). Däremot överlappar grupp 2 med grupp 1, och pXRF-PCA indikerar således samma proveniens. ICP-MA/ES-analysen av SH546-2, som ingår i grupp 2, tolkas häröra från Nordtyskland i närheten av Lübeck. Här råder alltså återigen samstämmighet mellan ICP-MA/ES och pXRF-PCA.

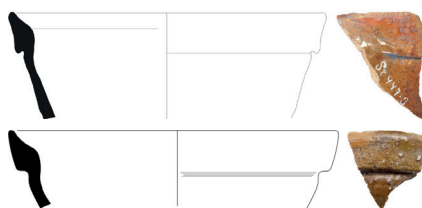

Figur 7. T.v. buxskärva (SH232-13) från Uppsala från kanna i högdekorerat rödgods (Grupp 1). T.h. buxskärvor från högdekorerat rödgods från Lübeck, en så kallad "Dansepige"-kanna med samma karaktär på glasyr och dekor som Uppsalaskärvan (foto t.h., Erik Johansson).

En av skärvorna i grupp 2 (SH447-3) (fig. 8) är en mynning, svagt utåtböjd, med svag hålkäl på insidan av mynningen. Analogier finns i Lund och Lübeck, men saknas till exempel i Flandern, vilket styrker tolkningen av gruppens proveniens (De Groote 2008, s. 123–125; Drescher & Drenkhahn 2017; Johansson *opubl.*).

Grupp 3

pXRF-PCA visade en grupp (×) bestående av sex skärvor med varierande dekor. Dessa placerade sig inte med grupp 1 eller grupp 2, utan närmre Bryggeskärvorna. En av skärvorna, SH214-6 valdes för ICP-MA/ES-analys med resultatet att skärvan hade nederländsk proveniens. Materialet var så pass fragmenterat att identifieringen och grupperingen inte tillät sig göra vid den okulära analysen, utan gruppen framträdde först vid gransk-

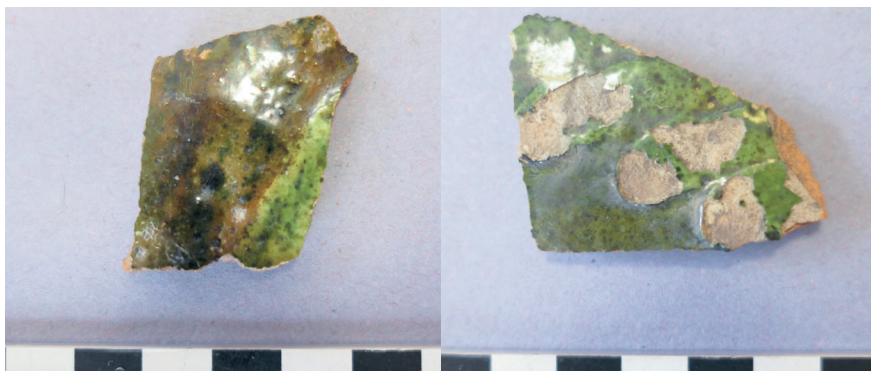

Figur 8. Ovan, en mynningsskärva från en kanna i äldre rödgods från Uppsala (SH447-3). Under, en mynningsskärva från Sankt Mikael 16 i Lund (fas 7, kring 1300), också den med klar glasyr på rödbränt gods, och av samma mynningsform. Formmässigt är mynningarna så pass lika att de kan vara från verkstäder inom samma stiltradition. Mynningsdiametern är 10–11 cm. Foto: Erik Johansson.

ningen av pXRF-PCA. Ett par skärvor hade engobe och en jämn kopparhaltig glasyr (fig. 9).

Övrigt rödgods

Av de 39 skärvorna som genomgick pXRF-PCA kvarstår 18 övriga. 11 av

Figur 9. Två av bukskärvorna som ingår i grupp 3. Foto: Erik Johansson.

dessas (●) placerade sig med grupp 1 och 2 i pXRF-PCA och tolkas alltså härröra från Nordtyskland. Restande sju skärvor avvek på olika sätt och skall därför kortfattat diskuteras.

Fem skärvor (○), (varav SH5 provtogs för ICP-MS, fig. 10) urskiljer sig från den större gruppen, men kan utifrån XRF-PCA inte tolkas tillhöra en homogen grupp. Däremot bildas två par med skärvor som säkerligen tillhört två olika kärl: SH267b och SH299-1 bildar ett par, och SH236-1 och SH257B bildar ett annat (fig. 11–12).

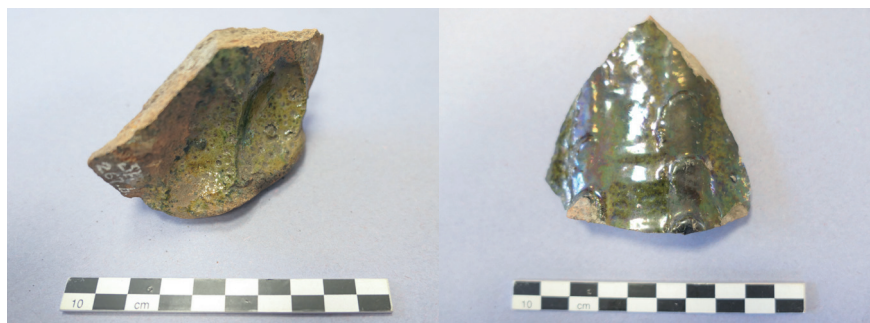
Ytterligare två skärvor (Y) utmärker sig i pXRF-PCA. Dessa placerar sig mest avvikande gentemot skärv-materialet. Dessa är SH6, mynning (ej ritad) och SH246-5, ett så kallat "munkansikte" (fig. 13) (termen efter Selling 1943). Den senare har också undergått ICP-MA/ES-analys och tolkas härröra från Lübeck. I Lübeck finns dessutom ett antal felbrända "munkansikten" (Drenkhahn 2015, s. 136).

Varför avviker Y från resten av materialet i XRF-PCA när ICP-MA/

ES visade på samma proveniens? XRF-analysen visar att munkansiktet har väldigt höga kalciumvärden jämfört med övriga materialet, och även om kalcium inte inkluderades i PCA kan det möjligen påverkat detekteringen av de övriga grundämnena vid själva mätningen. ICP-MA/ES visar nämligen på normala kalciumvärden hos "munkansiktet". Slutsatsen är att mätningen med pXRF inte varit optimal och att avvikelserna inte fångades upp under arbetets gång. SH6 som också placerar avvikande och nära munkansiktet visar dock inga förhöjda kalciumvärden, vilket problematiserar tolkningen ytterligare. Inom för föreliggande studie går det inte att utröna avvikelserna men förslagsvis handlar det om antingen felmätning med pXRF eller hur PCA grupperar proverna. Y upplevs som lika men är eventuellt inte från samma plats. I stället för att stryka dessa från PCA har vi valt att inkludera dem för att belysa den eventuella problematiken med metoden.

Figur 10. SH5, en mynningsskärva till en kanna med bryggut i högdekorerat rödgods. Foto: Erik Johansson.

Figur 11. En botten (SH267b) samt en buxskärva (SH299-I) med applicerade plastisk fjälldekor i högdekorerat rödgods som tolkas ha tillhört samma kanna. Foto: Erik Johansson.

Figur 12. En trindhank (SH236-I) och en mynning (SH257B) som tolkas ha tillhört samma kanna. Foto: Erik Johansson.

Diskussion

Utifrån tidigare registreringar och okulära bedömningar har keramiken från Studentholmen bedömts vara både importerad, från de stora producenterna längs Nordsjökusten

och Sydsandinavien, samt möjligen framställd i Uppland. De nu genomförda tekniska analyserna visar att inte en enda av de analyserade skärvorna har en sydsandinavisk eller lokal proveniens, utan att

Figur 13. T.v. "munk-ansikte" från Uppsala. T.h. felbränt munkansikte från Lübeck. Foto: Erik Johansson.

samtliga identifierade kärl var tillverkade i norra Tyskland och i Nederländerna. Skärvor från de okulärt klassificerade grupperna, indelade i högdekorerat rödgods med plastisk dekor och engobe, eller med enklare klar glasyr och utan dekor, det som traditionellt benämns för sydskanadinaviskt rödgods, förekom bland de skärvor som genom ICP- och XRF-analys utkristalliserade sig som en Nordtysk grupp. Detta innebär, förutom att keramikmaterialet från Studentholmen deponerats innan ett professionellt keramikhantverk etablerades i Uppsala, också att de tidigare antagna kontakt- och handelsvägarna mellan Uppsala och kontinenten bör tas under nytt övervägande.

Norra Tyskland och speciellt Lübeck förefaller ha varit ett viktigt kontaktområde för människorna i

Uppsala. Keramiken kan ha kommit till staden genom tyska köpmän men också via skandinaver som vistats i Lübeck. Även de nederländska kärlen kan ha bytt hand i till exempel Lübeck (Lübeck benämns till exempel som "international gateway" i Jahnke 2019). Frans Verhaeghe har menat att det högdekorerade rödgodset, över lag, var ett Nordsjöfenomen (Roesdahl & Verhaeghe 2011, s. 192), där de flamländska produkterna dominerade. Den här studien nyanserar den bilden och pekar mot att det högdekorerade rödgodset också hade en tydlig, om än mindre, betydelse i Östersjöfären, men då producerat i Lübeck i stället för i Brygge. Resultatet av denna studie visar därmed att den traditionella indelningen mellan hög- respektive lågdekorerade kärl, som huvudsaklig utgångspunkt för en proveniensbe-

stämning, bör ifrågasättas genom ytterligare studier och analyser.

pXRF-PCA uppvisar initialt ett spretigt men homogent material med några avvikande skärvor. Genom systematisk genomgång av pXRF-PCA, tillsammans med traditionell keramikanalys och analogier med litteraturen kunde Uppsalagruppen delas upp i ett antal mindre grupper som bättre representerar det normala inventariet i de medeltida hushållen i Uppsala (se Kjellberg 2021, Elfwendahl 1999 och däri anförd litteratur). Med hjälp av ICP-MA/ES kunde grupperna från PCA bindas till geografiska platser och utvärderas ytterligare. Till exempel kunde sannolikt felmätta skärvor fångas upp, något som är viktig lärdom av den här processen och problemet med handhållen XRF.

Det har visat sig vara en stor fördel att kombinera pXRF och ICP-MA/ES. De olika analysmetoderna har till stor del visat på samma fördelning. För att kunna bestämma kärlens faktiska ursprung krävs ett omfattande jämförelsematerial, och det är tack vare referensmaterialen som vi kunnat bestämma att keramiken inte var lokalt framställd, utan importerad från produktionsplatser i Nederländerna och norra Tyskland.

Studien visar hur traditionell, okulär keramikanalys i kombination med pXRF-PCA och ICP-MA/ES-analys kan användas för att göra detaljerade och mer vetenskapligt

robusta studier av medeltida keramikmaterial. Den traditionella keramikanalysen bygger på tidigare erfarenhet och tillgänglig litteratur. Metoderna pXRF och ICP-MA/ES bidrar med objektiva variabler men informationen från dessa kräver tolkning. Tillsammans utgör de tre angreppssätten kontrollfunktioner av varandra och en solidare metod.

Tack till Societas Archaeologica Upsaliensis forskningsfond för frikostigt stöd till analyser och arbete. Tack också till John Worley och personalen vid Museum Gustavianums samlingar för det vänliga mottagandet och till Filmo Verhagen för god hjälp i själva analysarbetet.

Joakim Kjellberg

Fil dr, arkeolog vid Upplandsmuseet och forskningsledare vid Medeltidsmuseet.

E-post: Joakim.kjellberg@upplandsmuseet.se

Torbjörn Brorsson

Dr rer. Nat och föreståndare för Kontoret för Keramiska studier (KKS).

E-post: Torbjorn.brorsson@keramiskastudier.se

Erik Johansson

Doktorand vid institutionen för Arkeologi och antic historia vid Lunds universitet och arkeolog vid Sydsvensk Arkeologi.

E-post: Erik.johansson@ark.lu.se

Thomas Stevens

Lektor och docent vid Institutionen för geovetenskaper vid Uppsala Universitet.

E-post: Thomas.stevens@geo.uu.se

Referenser

- Brorsson, T. 2013. A new method to determine the provenance of pottery – ICP analyses of pottery from Viking age settlements in Northern Europe. I: Kleingärtner, S., Müller, U. & Scheschkewitz, J. (red.). *Kulturwandel im Spannungsfeld von Tradition und Innovation*. Festschrift für Michael Müller-Wille. Wachholtz. Neumünster, sid. 59–66.
- Brorsson, T. 2021. ”Keramiken från Sankt Mikael 16”, *Kvarteret Sankt Mikael 16, lämningsnr 1988:5459, Lunds stad och kommun, Skåne län, Arkeologisk undersökning 2019*, red. Stefan Larsson & Sofia Lindberg, Kulturens rapporter nr 10, Kulturen. Lund.
- Brorsson, T. & Jeffery, S. 2022. Medieval face jugs from Lödöse, Sweden. Where were they made? I: Blackmore, L. & Ratkai, S. (red.). *Medieval Ceramics. Vol 41*, 2020. Journal of the Medieval Pottery Research Group. London, sid. 55–66
- Dahlbäck, G., Ferm, O. & Rahmqvist, S. 1984. Det medeltida Sverige 1:2. Uppland. Tiundaland, Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Drenkhahn, U. 2015. *Die Lübecker Keramikchronologie vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*. Lübecker Schriften zu Archäologie und Kulturgeschichte 29. Verlag Marie Leidorf GmbH. Rahden/Westf.
- Drescher, H. & Drenkhahn, U. 2017. *Studien zum Bronzeguss und zur Keramik im mittelalterlichen Lübeck*. Rahden/Westf.: VML, Verlag Marie Leidorf GmbH.
- De Groote, K. 2008. *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late Middeleeuwen (10de-16de eeuw)*, Bruxelles, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (Relicta monografieën 1), 2 vol.
- Elfwendahl, M. 1995. Äldre rödgods eller utvändigt glaserade lergodskannor i Uppsala. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift 1995/1*, sid. 22–35.
- Elfwendahl, M. 1999. *Från skärva till kärl : ett bidrag till vardagslivets historia i Uppsala*. Almqvist & Wiksell International, Lunds universitet. Stockholm.
- Erdmann, W., Kuhn, H., Ludtke, H., Ring, E., & Wessel, W. 1984. Rahmenterminologie zur mittelalterlichen Keramik in Norddeutschland. *Archäologisches Korrespondenzblatt Mainz*, 14(4), 417–436.
- Fagerlund, D. 2016. *För bröder, präster och kungar. En medeltida tegelindustri i Uppsala*. Upplandsmuseets rapporter 2016:03. Uppsala.
- Golitko, M. & Dussubieux, L. 2017. Inductively Coupled Plasma-Mass Spectrometry (ICP-MS) and Laser Ablation Inductively Coupled Plasma-Mass Spectrometry (LA-ICP-MS). I: Hunt, A. (red.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford University Press. Oxford, sid. 399–423.
- Holmqvist, E. 2017. Handheld portable energy-dispersive X-ray fluorescence spectrometry (pXRF). I: Hunt, A. (red.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford University Press. Oxford, sid. 363–381.
- Hunt, A. M., & Speakman, R. J. 2015. Portable XRF analysis of archaeological sediments and ceramics. *Journal of Archaeological Science*, 53, sid. 626–638.

- Hook, D. R. 1997. Appendix I. Provenancing Rhenish Stoneware using Neutron Activation Analysis. In: Gaimster, David. 1997. *German Stoneware 1200–1900. Archaeology and Cultural History*. The Trustees of the British Museum. London, sid. 344–353.
- Jahnke, C. 2019. Early economic development and the urban hinterland, in Jahnke, C. 2019. *A Companion to Medieval Lübeck*. Brill, Leiden/Boston.
- Johansson, E. 2022: Grav- och hushållskeramik från Sankt Mikael Kvarteret In: Stefan Larsson (ed.) *Kvarteret Sankt Mikael arkeologi 1904–2020*. Lund, S. 179–197.
- Johansson, E. *Pågående doktorandprojekt vid Lunds universitet*.
- Johansson, M. 2019. Keramiken i Huvudskede 3 & 4. I: Lagerstedt, Anna (red). *En stad växer fram– Människor och bebyggelse i kvarteret Fältskären, Enköping 1050–1350*. Rapporter från Arkeologikonsult 2019:2673. Upplands Väsby.
- Johnson, J. 2014. Accurate measurements of low Z elements in sediments and archaeological ceramics using portable X-ray fluorescence (pXRF). *Journal of Archaeological Method and Theory*, 21, sid. 563–588.
- Kjellberg, J. 2021. *Den medeltida stadens dynamik: – urbanitet, sociala praktiker och materiell kultur i Uppsala 1100–1550*. AUN 51. Uppsala: Uppsala universitet.
- Kock, J. 2001a. Middelalderlige pottemagerovne og pottemagerier i Danmark – en optakt. In: Kock, J. (ed.). *Hikuin 28. Middelalderlige Pottemagerovne i Danmark*. Forlaget Hikuin. Højbjerg, p. 11–16.
- Linna, J. 2016. *Urban consumption: tracing urbanity in the archaeological record of Aarhus c. AD 800–1800*. Højbjerg: Jutland Archaeological Society.
- Little, N. C., Kosakowsky, R. J., Speakman, R. J., Glascock, M. D. & Lohse, J. C. 2004. Characterization of Maya pottery by INAA and ICP-MS. *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry* 262.1: 103–10.
- Lüdtke, H. 1985. Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971–1975. *Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien*, 4.
- Madsen, P.K. & Stilke, H. 2001. Bleiglasierter Irdenware. I: (red. Lüdtke, H. & Schietzel, K.) 2001. *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, Band 1, Schriften des archäologischen Landesmuseums, Band 6, Neumünster.
- Orton, C. & Hughes, M. 2013. *Pottery in archaeology*. (2nd ed.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Roesdahl, E. & Verhaeghe, F. 2011. Material Culture – Artefacts and Daily Life, in Carver, M. and Klapste, J. (2011). *The archaeology of medieval Europe, Vol. 2: twelfth to sixteenth centuries*. Aarhus Universitetsforlag.
- Selling, D. 1943. Ett munkansikte från Sigtuna – västeuropeisk 1200-talskeramik. *Situne Dei* 1943.
- Thompson, M. & Walsh, J. N. 1989. *A Handbook of Inductively Coupled Plasma Spectrometry*. Chapman & Hall. London).

Mellan artefakt och geofakt. Glättstenar i samiska kontexter från 1700- och 1800-talen

Jonas Monié Nordin

Smoothing stones from Sami contexts in the 18th and 19th centuries. Smoothing stones of green stone/field stone are sometimes found in both Sámi and non-Sámi contexts from the Iron age and the Medieval period. Usually they are associated with leather or textile production. This paper discusses the findings of natural smoothing stones at three Sámi dwellings in Hälsingland and Gästrikland, central Sweden, dated from the end of the 18th to mid-19th centuries. The stones are interpreted as used in leather and textile production but also that they played a significant role for the maintaining, and development of Sámi traditions, in a time of forced sedentary habitation and assimilation.

Inledning

Glättstenar av bergart påträffas tämligen ofta på samiska boplatser från yngre järnålder och medeltid. Exempel finns från VivalLEN, Härjedalen och i Stalotomtningar i Lule älvdal, Norrbotten (Mulk 1994; Zachrisson 1997). Den vanligaste typen av glättstenar är naturligt runda och äggformade stenar av bergart, ofta mellan fyra och tolv centimeter i diameter och ibland med tydliga spår av nöt-

ning. Glättstenar av bergart påträffas dock även i allt från förkristna gravar till boplatser och medeltida stadslager i stora delar av landet. Det rör sig alltså inte om exklusivt samiska föremål (jfr Kull 2002, s. 12–15).

I den här artikeln ska tre fynd av glättstenar från samiska bosättningar från sent 1700-tal till 1800-talets mitt från Mellansverige behandlas. Syftet är att visa att fyndtypen även

förekommer på samiska boplatser under senare tidsperioder och på sydsamiskt område. Texten vill bidra till en fördjupad förståelse av livsbetingelser för samer i Mellansverige strax före och under modernitetens genombrott, samt uppmärksamma en sällan studerad fyndkategoris betydelse för förståelsen av samisk historia.

Glätt- och malstenar i torplämningar och kåtabottnar

Sommaren 2019 genomfördes en arkeologisk undersökning av torplämningen Lappens i Järvsö socken, Hälsingland (L1948:7951; Björck & Blennå 2021). Undersökningen var ett samarbete mellan Länsmuseet Gävleborg, Statens historiska museer och Stene-Kåsjö bygdeforskarförening. Torpet Lappens hade bebotts av Mattias Stenlund och Margareta Nilsdotter och deras barn mellan 1815 och åtminstone 1851. Mattias (eller Mattis, även kallad Björn Mattis) var kontraktsanställd som så kallad sockenlapp av Järvsö socken som jägare och slöjdare och blev under sin levnad en berömd björnjägare (Edsman 1994, s. 81). Hantverk och jakt var typiska arbetsuppgifter för kontraktsanställda samer i Mellansverige under perioden, att ansvara för jakt av vilddjur, särskilt björn, att slakta hästar, katter och hundar, samt erbjuda korg- och skinhantverk (jfr Svanberg 1999).

I samband med bofastgörandet och den så kallade sockenlapps-

institutionens uppkomst under sent 1720-tal och de första åren av 1730-talet, var slöjd och hantverk avgörande skäl till att samer fick stanna i Mellansverige. Detta istället för att avhysas till lappmarkerna i enlighet med en lag från 1671 (Nordin 2022). Kontraktsbindandet och bofastgörandet av samer i Mellansverige var en unik process grundad i kronans önskan om kontroll över rennäringen och skogarnas resurser. Resultatet blev att enskilda samer kunde undvika avhysning genom att ta tjänst under sockenstämman men hela tiden under hot om förvisning (Nordin & Olofsson 2023).

Undersökningen av torpet Lappens gav ett rikt arkeologiskt fyndmaterial som kan ses som både typiskt och atypiskt för ett mellansvenskt torp från 1800-talets första hälft. Till ovanligheterna hörde de fem glättstenar av varierande storlek som påträffades i husgrunden. Under förstugan påträffades tre stenar in situ och ytterligare två påträffades inne i storstugan (fnr 101, 107, 110, 126, 2–8 cm diam; fig. 1).

Den arkeologiska undersökningen av Lappens var en fortsättning på fältarbeten i en annan samisk stuglämning, Lappatäkten, några kilometer västerut i Järvsö, och som undersöktes åren 2018–2019 (L1948:7930; Björck & Blennå 2020). Den här stugan hade varit bebodd under perioden 1786–1813. Samerna på Lappatäkten, Julius Andersson och Brita Clemensdotter, deras dotter Anna Juliusdotter med maken Nils Andersson, hade också

Fig. 1. Gläntstenar från Lappens, L1948:7951. Foto: Bengt Grundvig, Läns museet Gävleborg.

varit fastboende och kontraktsanställda av socknen och var släkt med Stenlunds. Vid Lappatäkten är fyndomständigheterna mer oklara, men en gläntsten (f 67, 3,5 cm diameter) påträffades i stugans inre. Även en 6-pundig kanonkula (f19) hittades i byggnadslämningen, vilken även den kan ha använts som glänt- eller malsten. Men kanonkulor har, precis som eggjärn och annan metall ofta deponerats på boplatser som skydd och besvärjelse mot onda makter under tidigmodern tid (Hukantaival 2016, s. 89).

Det tredje exemplet härstammar från Gävle och sekelskiftet 1700/1800. I samband med anläggandet av nytt fjärrvärmesystem undersökte SAU, Societas Archaeologica Upsaliensis, sommaren 2022 grunden till en *gåetie* (saS), en torv-/timmerkåta på en plats kallade Lapphällan, sydväst om Gävle (L2022:699). Lämningen urskildes som en rund stenfri fördjupning i krönläge av en moränhöjd med en hård i mitten. Kåtan förefaller ha varit året-runt bebodd, men tolk-

ningen får ses som preliminär då fyndmaterialet fortfarande är under bearbetning. Den välbevarade kåtagrunden är ett exempel på att samer behållit traditionellt byggnadsskick parallellt med att man börjat bo i timmerstugor som i Järvsö (Lindkvist & Nordin 2022). Även på Lapphällan påträffades fyra helt naturliga gläntstenar, varav en i ytterväggen i nordväst och i anslutning till kåtans köksdel (fig. 2).

Fig. 2. Gläntstenar av bergart från Lapphällan. Foto: Ann Lindkvist, SAU.

Hantverk och tradition

De glättstenar som påträffats i samiska sammanhang är vanligen naturligt glatta, ofta med spår av nötning/brukning, omkring 2–15 cm i diameter och anses ha använts för beredning av skin eller malning av torkade matvaror, exempelvis blod (Mulk 1994, s. 183–184; Zachrisson 1997, s. 23). I sin omfattande kartläggning av bebyggelseförändring och socioekonomiska strukturer i övre Lule älvdal under järnålder och medeltid har Inga-Maria Mulk påvisat förekomsten av glättstenar inne i kåtalämningar/stalotomtningar som i Sallohaure (1100–1200-tal), i Sirkevagge, daterad mellan 600-tal och 1400-tal, samt i Suollakavalta, 1200-tal–1700-tal (Mulk 1994, s. 60, 152–155, 182, 221). Även Inger Zachrisson har uppmärksammat förekomsten av glättstenar i bosättningen på Vivallen från tidig medeltid (Zachrisson 1997:123). En koppling till skinnberedning förefaller i samtliga miljöer helt rimlig. Men hur ska förekomsten av likadana stenar funna på samiska bosättningar i Gästrikland och Hälsingland förklaras?

Det osteologiska fyndmaterialet från Lappatäkten, Lappens och Lapphällan kan bistå i tolkningen av stenarnas funktion. I alla tre undersökningarna dominerade matavfallet av tamdjur, nöt, får/get och svin. Ben av vilda djur saknades på Lapphällan och var fåtaliga på övriga två platser (Björck & Blennå 2020, bil. 2; Björck & Blennå 2021, bil. 2).

På Lappatäkten påträffades en bit renhorn, samt deponerade ben av brunbjörn. På Lappens var artsammansättningen mer begränsad men fynd av ekorre gjordes. I båda miljöerna hittades också flera tecken på hantverk, i form av fingerborgar, en väskbygel (halvfabrikat) och spår av tenntrådsslöjd. I bouppteckningen efter Nils Andersson, 1806, upptas en linhäckla, vilket indikerar att textilhantverk utövats i stugan (RA, bouppteckningar, Järvsö, 1806). Det är alltså fullt rimligt att stenarna använts för skin- och textilberedning och att bruket av dem anslutit till en lång tradition av skinnhantverk som varit av avgörande ekonomisk betydelse för många samer i Skandinavien, åtminstone sedan järnålder.

Fynden av de deponerade stenarna under förstukvisten på Lappens pekar emellertid på en djupare betydelse. I alla tre tidigmoderna och moderna samiska bosättningar som berörts här finns spår av byggnadsoffer och rituellt färgade deponeringar. Grundläggningsmynt och eventuella fynd av stängningsritualer hittades i de båda Hälsingetorpen. Björnben och hängen till en gåudies (saS, en samisk trumma) hittades i den äldre stugan. I Lapphällan hittades förutom glättstenar även ett byggnadsoffer i form av ett tennfat placerat under tröskelstenen. Ett exempel på ritualiserat bruk av glättstenar finns också från kyrkogården i Silbojohkka /Silbojokk där en gravlagd kvinna (grav 82) haft två små (en centimeter i diameter) glättstenar placerade under huvudet (Lindgren

2022 s. 13). Graven har inte kunnat dateras men är sannolikt från 1700-talet.

På samtliga tre platser i Gästrikland och Hälsingland hittades också fynd som visar på aktiva samiska traditioner avseende näringsfång, klädedräkt och matvanor. Fynden av glättstenar bör alltså ses i ljuset av levande samiska traditioner där jakten, skinhantverket och deponerandet av föremål hängde samman med ett vardagligt traditionsskapande, men även ett motstånd mot ökade krav på assimilering från majoritets-

samhället. Bofastgörandet och kontraktsanställningen av samer under 1700- och 1800-talen kom alltså – paradoxalt kan tyckas – att innebära att samiska traditioner kom att fortleva och utvecklas i Gästrikland och Hälsingland under 1700- och 1800-talet.

Jonas Monié Nordin
Docent i historisk arkeologi
Institutionen för arkeologi och
antikens historia
Stockholms universitet.
E-post: Jonas.moni.nordin@ark.su.se

Referenser

- Björck, M. & Blennå, I. 2020. *Lappatäkten – ett sockenlappboställe i Järvsö*. Rapport Läns-
museet Gävleborg 2020:08. Gävle.
- Björck, M. & Blennå, I. 2021. *Lappens: ett så kallat sockenlappsoställe från 1800-talet*.
Rapport Länsmuseum Gävleborg 2021:09. Gävle.
- Edsman, C-M. 1994. *Jägaren och makterna: samiska och finska björnceremonier*. Uppsala:
Dialekt- och folkminnesarkivet.
- Hukantaival, S. 2016. *For a witch cannot cross such a threshold!: building concealment tradi-
tions in Finland c. 1200–1950*. Väitöskirja: Turku.
- Kull, K-O. 2002. *Från glättsten till elstrykjärn. Utslätningshjälpmedel för textilier från
vikingatid till modern tid*. Älvdalen, Juts böcker.
- Lindgren, Å. 2022. *Silbojokk 2022. Arkeologisk räddningsundersökning av ödekyrkogård,
LI999:490, Arjeplogs KRÖLM*. Rapport 2022:6, Norrbottens museum.
- Lindkvist, A. & Nordin, J.M. 2022. En undersökt kåta vid Lapphällan i Gävle. *Samiska
spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland*. Wehlin, J., Cassé, S. & Andersson, M. (red.)
Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund m.fl. Västerås, 118–119.
- Mulk, I-M. 1994. *Sirkas: ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f.–1600 e.Kr*. Umeå:
Umeå universitet.
- Nordin, J.M. 2022. Spaces of Resilience and Resistance: Sámi Habitation in Southern
and Central Sweden During the Late Medieval and the Early Modern Period. *Inter-
national Journal of Historical Archaeology* 27, 480–505.
- Nordin, J.M & Olofsson, S. 2023. Voices of the Forests: Eviction, Control, and the rise
of the so-called Parish-Lapp system in Central Early Modern Sweden. *Scandinavian
Journal of History* 48:4, 401–426.
- RA, bouppteckningar, Järvsö, 1851, www.arkivdigital.se.
- Svanberg, I. 1999. *Hästsaktare och korgmakare: resursutnyttjande och livsstil bland socken-
lappar*. Umeå: Johan Nordlander-sällskapet.
- Zachrisson, I. (red.) 1997. *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien*.
Stockholm: Statens historiska museum.

Chinese Echoes

Vibeke Vandrup Martens & Michael Derrick

This paper presents a single artefact, a base sherd from a storage jar. The pot is dark grey stoneware with a thick, light grey-green celadon glaze. The inside is slip-covered with a thin layer of beige-brown clay and has distinct turning marks. The original theory was that this might be Chinese Dusun Ware, a type of storage jars which were widely exported from East Asia to the Middle East during the 8th–10th Centuries CE. Such an artefact would have been sensational to find as far north as Oslo, Norway, although the sturdy pots were widely reused and have been known to travel to North-Western Europe. To check its provenance, ICP analyses were carried out – and thus a completely different story could be written, one of Western Europeans copying the much sought-after East Asian pottery in the Late Medieval and Renaissance periods. So how did this convincing Chinese copy arrive in Oslo, who could have brought it, and when did it arrive on these shores? Importantly, what can a Chinese copy tell us about relations and connections between Europe and China? We were intrigued, and wonder how many other examples of this may be found in the Nordic countries?

Introduction and find context

The artefact that is the focus of this paper is a pottery sherd that was found in an area previously occupied by Oslo's medieval harbour (Derrick et al., 2023). The harbour was located along the western shoreline of the town, which ran from the bishop's manor in the north, to the king's manor in the south (Figure 1). Fluctuations in sea-level caused by a

combination of isostatic uplift and a fall in groundwater levels meant that the sea gradually regressed westward, and ships had to unload their cargo further out in deeper water. To accommodate these shifts, a series of wharfs were constructed connecting the quay to the shoreline.

The sherd of pottery was discovered during an initial cleaning of medieval deposits found at the end

Figure 1. This map dates to 1700 CE and is the earliest map which shows Oslo's shoreline. The pottery sherd and corresponding harbour constructions lay on dry land at this point but would originally have been part of a pier which stretched out into the sea. This map also shows a pier at the end of Bispeallmenningen which illustrates how sea regression continued westwards into the eighteenth century. Map: Kristiania amt nr 7 øst: Carte von Agershuus und der Stadt Christiania (øst). Statens Kartverk. Map by Mick Derrick/NIKU.

of a wharf, which projected out from the western end of Bispeallmenningen, the road leading down from the bishop's manor to the shoreline. These deposits lay on top of a wooden harbour construction dating to the mid-15th century CE, and immediately under a new phase of building

activity dating to the mid-16th century. Context alone suggests that the sherd is likely to have been deposited sometime immediately prior to the construction of the new building, perhaps around the mid-16th-century. This date is supported by the other pottery sherds found in

the layer. In total 21 pottery sherds were recovered, four of which were dated to the period 1150–1350, one to 1350–1550, while the remaining pottery was dated to the period 1400–1600. The latest date from this assemblage (1400–1600) corresponds well with the stratigraphic information, suggesting that a mid-16th century deposition date is likely.

The harbour would have been the first point of contact for many people arriving in the town from other parts of the world. This, however, is not reflected in the find assemblages from previous excavations which generally comprise pottery from the local area or nearby northern European countries (Kristiansen, 2017). So how did this convincing Chinese copy arrive in Oslo, who could have brought it, and when did it arrive on these shores? Importantly, what can a Chinese copy tell us about relations and connections between Europe and China? To answer these questions, we will discuss the results of scientific analysis together with the archaeological context.

Material

The artefact presented in this paper is a base sherd of a dark grey stoneware storage jar with a thickly applied light grey-green celadon glaze, as described above unearthed in deposits dating to between 1450 and 1550 which formed part of Oslo's medieval harbour. The base diameter is 10 cm, and about 55% of the base

is preserved. The base thickness is 10 mm. The wall thickness varies from 7 to 15 mm (the latter at the base) and the maximum vessel height preserved was approximately 10 cm (Figure 2c). It is clearly produced on a fast-turning wheel, with throwing marks present on the light beige-brown slip on the inside (Figure 2a). The fabric is reduced fired dark grey stoneware. The celadon glaze is a reduction fired glaze with feldspar and high amounts of sodium and potassium, giving a high gloss. Iron oxide gives the sherd its distinct colour (Figure 2b) which is meant to resemble the colour nuances of jade (Valenstein, 1998, pp. 101–102; Wen, 2018, pp. 209–219). This type of glaze was used on porcelain and stoneware to get colours ranging from light blue over all shades of green to almost brown, depending on the amount of iron oxide included (Medley, 1989, p. 150). Interestingly, it is still in use by modern potters.

Photos and descriptions of the sherd, including base diameter and wall thickness were sent to Chinese colleagues who specialise in Chinese and Islamic Middle Eastern ceramics. Based on the base size, sherd thickness, and glaze, they supported the belief that the sherd most likely belonged to a Dusun ware-type storage jar, dating to the Chinese Tang dynasty, mainly 8th–10th centuries CE. A possible parallel to our find may be seen in (Wen, 2018: 214, Figure 6.6) and is included in Figure 2 (Figure 2 d).

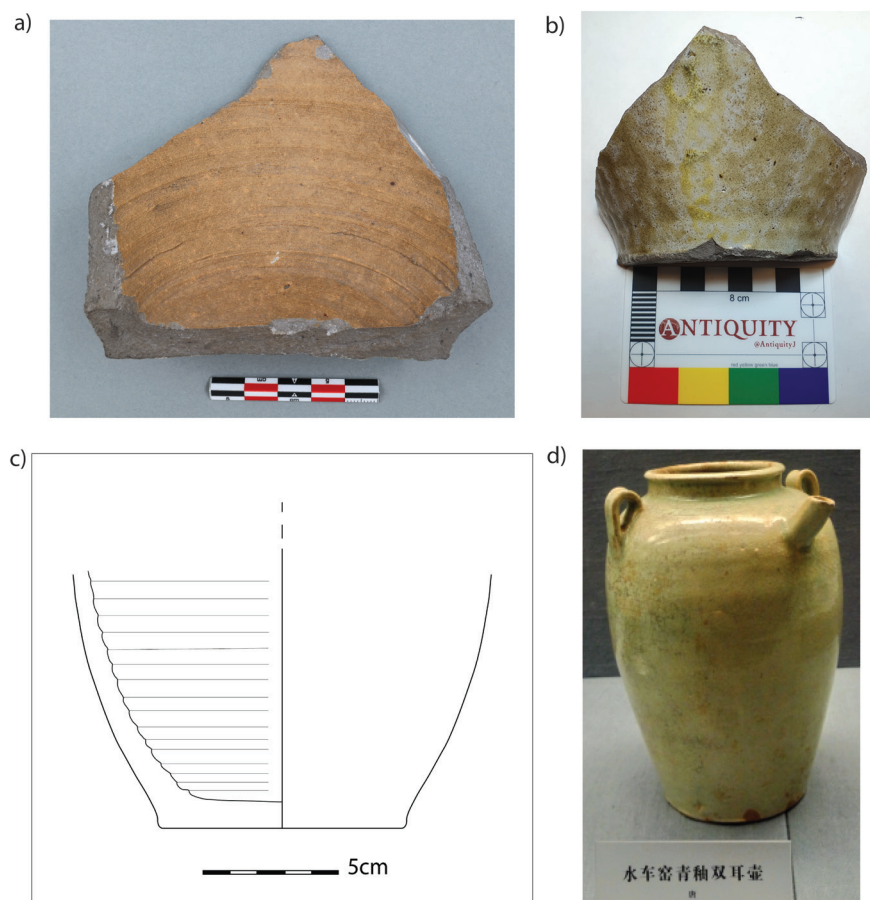

Figure 2: a) Inside of stoneware storage jar with clear turning marks and light beige-brown slip. Photo by Solveig Thorkildsen/NIKU; b) Stoneware storage jar with light grey-green celadon glaze. Photo by Vibeke Vandrup Martens/NIKU; c) Reconstruction drawing of stoneware storage jar base, C62334/44. Drawing by Vibeke Vandrup Martens/NIKU; d) example of complete Dusun ware storage jar, base diameter c. 10cm, from Wen 2018: 214, Fig. 6.6. Collage by Mick Derrick, NIKU.

Storage jars of this type were used to transport perishable goods such as oil and wine and were widely distributed across the Indian Ocean but have mainly been found in the Persian Gulf area, (Wen, 2018: 230–241). Because of their robustness, many of these pots were recycled and reused on long haul trips. A few

found their way to Northern Europe, most likely through the Samanid-North Europe trade networks in the 9th and 10th centuries (Kovalev, 2002: 197–201; Wen, 2018: 214–216) This preliminary typologizing and dating was certainly delightful though somewhat baffling, as the find context of the sherd was at least

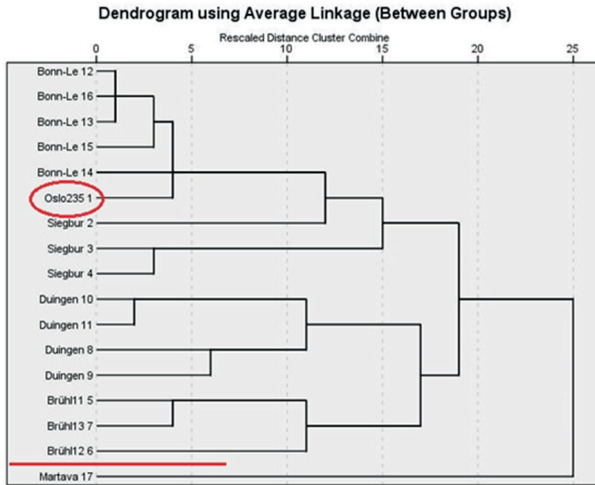

Figure 3. Dendrogram of Oslo stoneware compared to a Southeast Asian Martavan sherd, and to German stonewares from the Rhine area (from Brorsson 2024).

five centuries later than the common dating of Dusun ware. Although it is not impossible for special, high-status ceramic items to be treasured and preserved for generations, it seems improbable that a very early sherd like this should turn up in such a late context (as described above, most likely mid-16th century CE). If it were identified as Dusun ware however, then this would be a sensational artefact to find so far north.

To establish whether the provenance could really be Chinese, a small bit of the vessel was sent for ICP (intra coupled plasma) analysis at the Office for Ceramic Studies (Brorsson 2013). The laboratory unfortunately had no Dusun ware sherds for direct comparison, but did have one other East Asian stoneware type, and plenty of stoneware samples from elsewhere.

The results of the ICP analysis (Brorsson 2024) presented as a dendrogram (Figure 3), show that it is highly unlikely that this sherd is Chinese. It has almost nothing in common with the Southeast Asian Martavan Ware. It also bears very little resemblance to Southern Scandinavian ceramics and other finds from Oslo. Instead, it has strong chemical resemblance to German stoneware products, particularly from the Bonn and Brühl areas along the Rhine, making it highly likely that the provenance is German (Brorsson, 2024). Initial disappointment quickly turned to curiosity and gave this paper a completely different angle, focusing instead on the widespread 16th–19th centuries European love for Chinese ceramics, to the extent of copying these as closely as possible both in shape and colours (Gutiérrez et al., 2021).

Discussion

So how did this convincing Chinese stoneware copy arrive in Oslo, who could have brought it, and what can a Chinese copy tell us about relations and connections between Europe and China?

As mentioned, the sherd was found in deposits connected to Oslo medieval harbour which lay along the western shoreline of the medieval town which ran from the bishop's residence in the north to the king's manor in the south. During the 16th century direct maritime trade routes were opened between the Indian Ocean and the Mediterranean. This led to an influx of Chinese ceramics entering Europe at this time (Gutiérrez et al., 2021: 1213). These ceramics appear to have been very popular, difficult to obtain, and therefore probably very expensive. It is no wonder then that copies of these desirable items were produced, perhaps for the *nouveau riche* merchants or other slightly well-off members of the population.

It would be interesting to find out how widespread this trade in 'fake' Chinese pottery really was, particularly within Europe. We welcome any input on the subject from colleagues as it might be intriguing to look further into these practices – and maybe even find real Chinese imports in the process. We are also actively searching for Far East and Middle Eastern ware types which we could submit to the ICP laboratory for future comparison work.

The stoneware sherd found in Oslo harbour whilst not being Chinese provides us with an endearing example of the North European Late Medieval and Renaissance fascination with the stunning ceramics coming out of the Far East.

Vibeke Vandrup Martens (<https://orcid.org/0000-0001-9736-473X>)

Mick Derrick

Researchers at Norwegian Institute for Cultural Heritage Research (NIKU).

E-mail: vvm@niku.no

E-mail: michael.derrick@niku.no

References

- Brorsson, T. 2024. ICP-analys av stengods från Oslo, C62334/44. *Kontoret för Keramiska Studier, Rapport 247*, 2024.
- Brorsson, T. 2013. A new method to determine the provenance of pottery. ICP analyses of pottery from Viking age settlements in Northern Europe. In: *Kulturwandel im Spannungsfeld von Tradition und Innovation*, eds. Kleingärtner, S., U. Müller, J. Scheschkeewitz, 59–65. Wachholtz Verlag Neumünster.
- Derrick, M., Oldham, M., Engen, T., Bergeland, T., & Meyer, R. 2023. Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med realisering av reguleringsplan for Bispegata med Oslo Torg. *NIKU report 121/2022*.
- Gutiérrez, A., Gerrard, C., Zhang, R., & W., G. 2021. The earliest Chinese ceramics in Europe? *Antiquity*, Volume 95, Issue 383, October 2021, 1213–1230.
- Kovalev, R. K. 2002. Dirham Mint Output of Samanid Samargand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th century). *Histoire & Mesure* XVII -3/4 2002, 196–216. <https://doi.org/10.4000/histoiremesure.892>.
- Kristiansen, M. 2017. Deg 43 Arkeologiske undersøkelser i Dronning Eufemias gate, seksjon 43. *NIKU Report nr. 117/2015*.
- Medley, M. 1989. *The Chinese Potter: A Practical History of Chinese Ceramics*, 3rd edition 1989, Phaidon.
- Simpson, M. J. R., Nilsen, J. E. Ø., Ravndal, O. R., Breili, K., Sande, H., Kierulf, H. P., Steffen, E., Jansen, E., Carson, M., & Vestøl, O. 2015. Sea Level Change for Norway Past and Present Observations and projections to 2100. *NCCS report no. 1/2015*.
- Valenstein, S. G. 1998. *A handbook of Chinese ceramics*, Metropolitan Museum of Art, New York. ISBN 9780870995149 (fully online).
- Wen, W. 2018. *Chinese Ceramics in the Islamic World from the 8th to 10th Centuries CE*. PhD Thesis, Merton College, University of Oxford. <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:6f7bab35-0698-4db3-85c2-cc92908ee01a>.

Acknowledgements

We would like to thank NIKU for granting funds for the ICP analysis and time to write. We would also like to thank Dr. Torbjörn Brorsson for carrying out the ICP analysis and good material discussions, Dr. Yun Zhang (currently at the Archaeology Institute at Chinese Academy of Social Sciences, Beijing), Ian Reed (NIKU), Dr. Patrick Rauch (Germany), and not least Dr. Wen Wen (currently based in Belgium and working in Dubai), for valuable input and discussions on pottery.

«Elle, melle, deg fortelle, skipet går ut i år, rygg i rann, to i spann, snipp, snapp, snute, du er ute!» Om København som utskipningshavn for leidangen i det 11. og 12. århundre

Morten Steineke

«Elle, melle, deg fortelle, skipet går ut i år, rygg i rann, to i spann, snipp, snapp, snute, du er ute!» About Copenhagen as a shipping port for the leidang in the 11th and 12th century. The remains of a large semi-circular rampart in the central parts of Copenhagen is discussed as part of the city's defence and *leidangr* organisation, Norwegian *leidang*, during the 11th and 12th century. Despite the lack of archaeological evidence, the proposal is based on the site's geographic location by Øresund and function as a natural shipping port. As part of this hypothesis, the *leidang* as a military organisation and coast guard arrangement is discussed over time, as well as the proposed link between the *leidang* as an organisation and the occurrence of *snekke*-names. After Bishop Absalon's takeover of the village of Hafn at the end of the 12th century and the construction of a new castle on Strandholmen, the location continued as an important place for defence and mobilisation. The *leidang* in its original form gradually came to lose its importance in the following century, due to further structural and defence efforts in what would later become the market town of Copenhagen.

Innledning

Levningene etter en større halvkretsvoll i de sentrale delene av København har gjennom årenes løp skapt en del hodebry, både for arkeologer og historikere siden den for første gang ble påvist for over hundre år siden. Tolkingsforslagene har variert – alt fra et større mølleanlegg, rester etter en tidligere landsby og markedsplass, til i dag, hvor oppfattelsen er at anlegget skal ha avgrenset en kongsgård i det 12. århundre. Med utgangspunkt i de framlagte hypotesene og et begrenset arkeologisk kildemateriale, legges et alternativt tolkningsforslag fram med utgangspunkt i Københavns fordelaktige beliggenhet som naturhavn, hvor leidangen som sjømilitær institusjon vil ha en sentral rolle.

Etter en innledende presentasjon av halvkretsvollen og øvrige tilgjengelige data, gjøres en sammenligning med andre steder og lokaliteter som man har villet kople til leidangen og datidens kystforsvar. Hva som ligger i leidangsbegrepet over tid, organisasjonens karakter og ordningens utvikling fra en militær til en skattemessig organisasjon kommer også til å belyses. Avslutningsvis kommer anlegget til å plasseres i en samfunnsmessig og maktpolitisk kontekst. Hovedkonklusjonen er at halvkretsvollen og den mulige leidangen i likhet med andre anlegg og institusjoner, alltid må ses i en større historisk og kulturell kontekst, der en mulig funksjon samtidig kan forutsette flere.

En halvkretsvoll fra tidlig middelalder

Det har lenge vært en oppfatning om at det like vest for Rådhuspladsen i København skal ha eksistert en større halvkretsvoll med vollgrav på ca. 2,5 hektar innenfor de nåværende gatene Mikkel Bryggers Gade, Vestergade og Gammeltorv/Nytorv (Skaarup 1988; Fabricius 1999; El-Sharnouby & Høst-Madsen 2008). Dette anlegget, som i sin tid ble omtalt som «Clemensstaden», er oppkalt etter hva man anså å være byens eldste kirke og dets bysogn (Christophersen 1985, s. 76) (Fig. 1).¹

Anlegget skal ha bestått av en hesteskoformet jordvoll med en tilhørende vollgrav. Denne har blitt dokumentert ved flere anledninger, først og fremst på begynnelsen av det 20. århundre av amatørarkeologen Holger Utke Ramsing, da det i forbindelse med grunnarbeid ble gjort observasjoner av rester etter en større grøft på Vestergade, ved Mikkel Bryggers Gade og ved Frederiksberggade på hjørnet av Gammeltorv. Det ble også registrert at jorda som var gravd opp fra grøften dannet en voll på innsiden av denne, som en

¹ Selv om enkelte har villet forkaste dette navnet på byens eldste bebyggelse og at man i dag vet at de tidligste aktivitetene i København har ligget lenger mot vest i form av bebyggelse, håndverksaktiviteter og en kirkegård, er dette navnet allikevel blitt benyttet. Dette siden det antatte vollenlegget tross alt utgjør et tydelig, avgrenset område.

Figur 1. Rekonstruert kart over København med et utvalg av kjente bygninger og anlegg under høy- og senmiddelalderen. «Clemensstaden» og halvkretsvollen er markert med en blå pil innenfor den sørvestlige delen av byen. Hentet fra Fabricius 2021, s. 106–107. Gjenbruk godkjent av forfatteren.

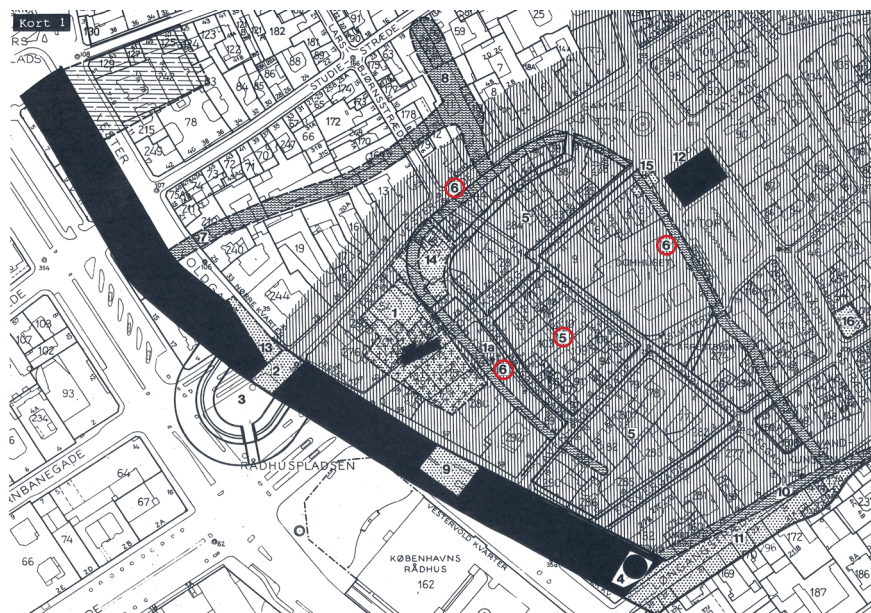
9–10 m bred og opptil 1,25 meter høy jordvoll bygget av naturlig leire og moldjord i ulike sjikt. Grøften på utsiden skal ha vært 8 meter bred og på enkelte steder mer enn 3 meter dyp (jf. Rosenkjær 1906, s. 48; Ramsing 1908, s. 411–413 og 422; 1910, s. 500; 1940, Bd. I, s. 42 og 82; Bd. III, s. 48–49) (Fig. 2).

Københavns Bymuseum gjorde en kompletterende undersøkelse av anlegget i 1987 i Vestergade nr. 7. Foruten deler av en jordvoll og en vollgrav ble det registrert eldre bosetningsspor med funn av østersjøkeramik og et eldre, såkalt teglfritt kulturlag under vollen (Skaarup 1988, s. 29; 1999). Vannet i bunnen av vollgraven hadde vært stillestående

(basert på forekomsten av gytje), og med dette som utgangspunkt ble det foreslått at halvkretsvollen utgjorde restene etter et forsvarsanlegg omgitt av en større vollgrav.²

I tillegg til voll og vollgrav, skal en ca. 2 meter bred leirbenk tolket som noen form for passasje, være observert under og utenfor Vestergade nr. 9 (Ramsing 1908, s. 410–411; 1940, Bd. III, s. 48; Skaarup 1999, s. 96). En lignende bro/leirbenk er også påvist ved nylig gjennomførte arkeologiske undersøkelser på Gam-

² Forekomsten av gytje med tydelig lagdeling i vollgraven er også registrert utenfor Vestergade nr. 9–13 (jf. Fabricius 1999, s. 236).

Figur 2. «Clemensstaden» (5) med vullgrav (6) øst for Rådhuspladsen. Hentet fra Christophersen 1985, s. 74.

meltorv nr. 24/Fredriksberggade nr. 2 (Stafseth og Borgius under bearbeiding). Leirbenkene har, utover at man har kunnet ta seg tørskodd over graven, muligens også fungert som primitive demninger for å opprettholde et stabilt vann-nivå. Stemmer det foreslåtte vullgravløpet mot vest kan det i så fall også ha eksistert en overgang omtrent der Fredriksberggade nr. 30 ligger i dag, eller like sør for den aktuelle matrikkelen – et område som delvis ble undersøkt av bymuseet i 1986 (jf. Christophersen 1986). På innsiden av vollen skal det ha eksistert et gate-løp (en vullgate) som deler av dagens Mikkel Bryggers Gade og den i dag forsvunne Vombadstuestræde kan være en rest av (Skaarup 1988; 1996, s. 30).

Mot sør og Farvergade virker det som om anlegget opphører ca. 50 m nord for den antatte høyvannslinjen (jf. Ramsing 1910, s. 492). Årsaken til dette kan skyldes en feiltolkning fra Ramsings side når det gjelder grøften og den senere oppfyllingen, men en lignende situasjon med manglende vullgrav er også påvist i Lavendelstræde sør for Mikkel Bryggers Gade. Heller ikke her har man kunnet identifisere fortsettelsen av halvkretsvollen til tross for at det er gravd ned til naturlig undergrunn som i dag befinner seg ca. 4,5 meter under dagens gatenivå (Green Therkelsen 2022). Det er altså fortsatt stor uklarhet om hvor langt sørøstover anlegget inkludert vullgraven har strukket seg mot det som tidligere utgjorde kystlinjen langs med Far-

Figur 3. Undersøkelse av de nederste delene av vollgraven i kjelleren til Frederiksberggade nr. 2. Foto: Københavns Museum.

vergade og Kompagnistræde, selv om geologiske undersøkelser og koteforhold antyder at den tidligere høyvannlinjen har vært mer ujevn enn tidligere antatt (Rohde 2023).³

To C14-dateringer fra bunnen av vollgraven er datert til 930 ± 50 BP og 890 ± 50 BP eller 1040–1150 AD respektive 1160 AD, noe som argumenterer for at anlegget skal ha blitt oppført under begynnelsen av det 12. århundre (jf. Christophersen 1984; 1986, s. 30–32; Tauber 1986; Skaarup 1999, s. 94).⁴ Undersøkel-

sene på Gammeltorv nr. 24/Frederiksberggade nr. 2. er fortsatt ikke avsluttet (2024), men preliminære dateringer herfra antyder en anvendelsestid fra slutten av 1000-tallet til midten av det 12. århundre (Stafseth og Borgius under bearbeiding). Når halvkretsfullen går ut av bruk er derimot usikkert, men forslagsvis når Absalon overtar byen omkring 1167 eller noe senere, når man velger å oppføre en ny befestning rundt kjøpstaden på begynnelsen av det 13. århundre (Fig. 3).

³ Forslaget om at to mindre havsviker skal ha utgjort halvkretsfullens forlenget mot sørøst er bl.a. basert på to avvikende geologiske målepunkter (DVR90; kote -0,92 og -1,41).

⁴ Bein fra storfe (*Bos taurus*) (K-4544) er trolig samlet inn fra det primære bunn-

sedimentet i vollgraven. En ubearbeidet trestokk av or (*Alnus sp.*) (K-4543) kommer trolig fra den senere oppfyllingen. En omkalibrering av prøvene (Oxcal 4.4) plasserer disse innenfor tidsintervallene 1026–1217 AD respektive 1034–1230 AD med bruk av 2 sigma.

I årenes løp har det vært en del diskusjon om «Clemensstadens» funksjon. Ramsing, som var en av de første som gjorde en mer omfattende gjennomgang av byens topografi og historie, diskuterte selv muligheten for en forsvarsvoll med vollgrav omkring den eldste byen, men forkastet denne teorien. Han foreslo i stedet at vollgraven representerte en del av et større mølleanlegg (Ramsing 1910, s. 504–506). I 1947 ble befestningsteorien tatt opp til drøfting på nytt, og anlegget ble igjen tolket som rester etter et primitivt forsvarsanlegg med voll og vollgrav (Forchhammer 1947, s. 18–19; Stiesdal 1975; jf. Christophersen 1985, s. 78).⁵ Denne hypotesen om en befestet landsby eller markeds plass kom til å leve videre i flere år fram til de mer omfattende utgravningene på Rådhuspladsen i sammenheng med Metro Cityring under årene 2011–2012 (Lyne & Dahlström 2015). Resultatene herfra og ytterligere studier argumenterer for at det hesteskoformede anlegget i dag heller skal tolkes som tilhørende en kongsgård i det 12. århundre (Dahlström et al. 2018, s. 93, 99 og 111; 2020, s. 65; Jark Clausen 2021, s. 128–131), derimot finnes det ingen

direkte arkeologiske bevis for en slik forvaltningsgård.

De lokaltopografiske betingelsene skaper også utfordringer i forhold til forslaget om en velfungerende vollgrav, med tanke på høydeforskjellen på opptil fem meter mellom Vestergade i nord og Farvergade med Kompagnistræde i sør. Ramsings rekonstruksjon viser at det skal ha eksistert en mindre forhøyning i området fra Jarmers Plads i vest til utkanten av Botanisk hage i øst. I dette området med et høydemaksimum på kote 9 faller terrenget jevnt i alle retninger, og er brattest i området ved Gammeltorv og Nytorv.⁶ I området rundt Frederiksberggade, Mikkell Bryggers Gade, Kattesundet og Farvergade, stiger terrenget fra kote 1 til kote 5 på bare 200 meter. Dette vises også tydelig om man befinner seg i området den dag i dag (Fig. 4).

Manglende fysiske bevis for både voll og grøftesystem i området mot kystlinjen i sør svekker det forsvarsmessige argumentet om en innelukket og beskyttet markeds plass. Det aktuelle området er også relativt lite om man eksempelvis sammenligner med Slesvig (12 hektar) eller Århus med sine 6 hektar.

Et annet kildekritisk problem er det faktum at bare et fåtall undersøkelser er gjennomført i sammenheng med anlegget og innenfor det avgrensede området. De funn som er innsamlet består av typisk hushold-

⁵ Ser man til dimensjonene av anlegget virker det ikke urimelig om man sammenligner med den senere høymiddelalderbefestningen bestående av en 10,0–12,0 meter bred og 2,0–2,5 meter høy jordvoll, omgitt av en 10,0–12,0 meter bred vollgrav.

⁶ For samtlige koter gjelder Dansk Normal Nul (DNN) om intet annet er oppgitt.

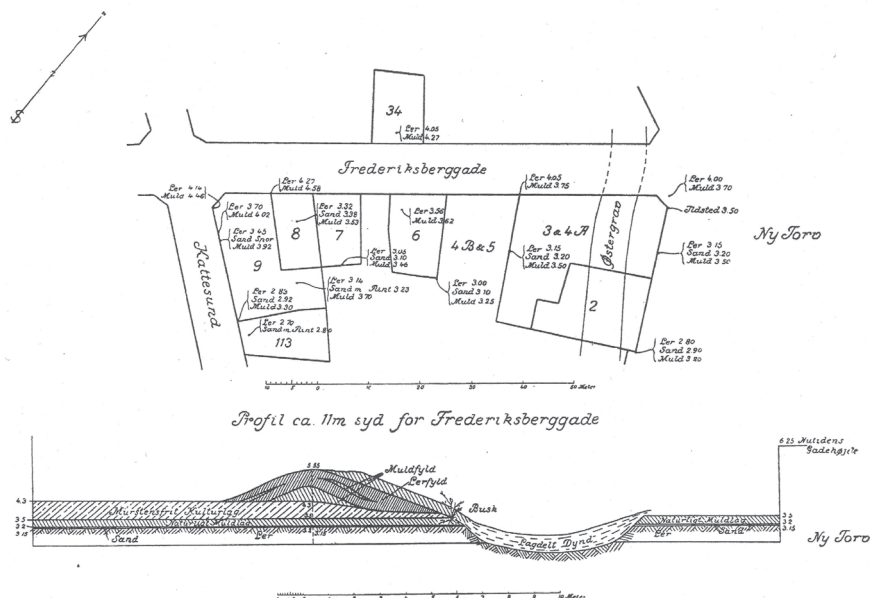
Figur 4. En god illustrasjon over de terrengvariasjoner som faktisk fortsatt finnes i Københavns indre by – Nytorv sett fra Gammeltorv. Fotograf E. V. Harboe ca. 1875. Fra <https://www.fotohistorie.com/harboe-ev-kbh.html> Hentet den 2020-10-27.

ningsmateriale i form av keramikk og matavfall. Mikromorfologi og andre naturvitenskapelige analyser av kulturlag bekrefter innslaget av latrine- og husholdsavfall. For øvrig antyder observasjoner på stedet på mer eller mindre velbevarte forekomster av moldjord (jf. Rosenkjær 1906, s. 18–20; Ramsing 1910, s. 203–209; Christensen 1963, s. 3–5), et faktum som ikke helt samsvarer med oppfattelsen om et sted med omfattende landsbybebyggelse, markedsaktiviteter og liv og røre som ellers bør ha etterlatt seg tydeligere avtrykk i undergrunnen. Hertil et eldre, såkalt mursteinsfritt kulturlag som fortsatt ligger til grunn for en del ubesvarte spørsmål (Fig. 5). I et avgrenset område i tilknytning til en kongsgård burde man også kunne forvente seg ulike bygningslevninger i form av

grophus, parseller, brønner, avfallsgroper m.m. – men hovedforklaringen her ligger nok som antydning ovenfor i at arkeologene ennå ikke har hatt tilgang til større undersøkelsesområder eller stratigrafiske nivåer som samsvarer med halvkretsvollens brukstid.

Leidangen som sjømilitær institusjon

Leidangen (*leiðangr* eller *lethang*) referer til en krigsflåte i sammenheng med hærferd og krigstokter, samt et militært oppbud av menn, skip og våpen som skulle forsvare landet mot en fiende. Kystflåten kunne også brukes mer offensivt, som i handelstviser, plyndring og krig. Den baserte seg på at frie bøn-

Figur 5. Forekomsten av moldjord, et mursteinsfritt kulturlag og koteforhold innom området for «Clemensstaden» sør for Fredriksberggade. Fra Ramsing 1940, fig. 6.

der skulle stille skip, mannskap, våpen og kost til disposisjon for kongen om han trengte styrker til å forsvare landet. Forekomsten av en skipsflåte og våpenføre menn må ses i sammenheng med en tydelig militarisering av det danske riket under 1000- og 1100-tallet. Leidangen var en sjømilitær institusjon, og regnes ofte som grunnmuren i det militære forsvaret av landene i Norden under siste halvdel av vikingtiden og under deler av middelalderen. Senere kom dette begrepet til å gjelde lovstiftelsen om verneplikt og leidangskatter i det 12. århundre som ble fordelt på bøndene etter bestemte regler (Lund 1996; Malmros 2019).⁷

⁷ Begrepet *lið* stod for den gruppe mennesker som ble involvert i leidangen og

Leidangsordningen er omtalt i enkelte av landskapslovene og indirekte i skattesystemet, der organisasjonen hadde to hovedoppgaver – krigsleidang eller «utrodd» (*útróðr*) og kystbevoktning (*wardhald*). Fra et konkret utvalg av skip og mannskap ble ordningen omformet til en permanent skatt når det ikke lenger fantes behov for et militært forsvar, og hvor dette med tiden ble erstattet med det aristokratiske kavalieriet. Bøndenes militære funksjon opphørte, og disse ble i stedet pålagt å betale skatter og avgifter (Arup 1914; Bolin 1934).

underlagt en persons kommando. *Floti* (flåte) refererer til selve krigsflåten (Ravn 2014, s. 224; Pommer & Ravn 2019, s. 94).

Figur 6. Skuldelev 5. Et mulig leidangsskip fra ca. 1030. Foto: Morten Steineke.

I de skriftlige kildene er organiseringen av leidangen i Danmark beskrevet i detalj i *Skånske Leidangsret* og *Jyske Lov* fra første halvdel av 1200-tallet. Distriktet som utrustet leidangsskipet kaltes på dansk for *skipæn*, av gammeldansk *skipa*, å ordne, på norsk *skipreide*. Ifølge Adolf Schück var Danmark på 1200-tallet inndelt i over 700 *skipen* (*skipæn*), hver med 40 eller 42 roere og en styrmann (Schück 1950, s. 119). En *skipæn* ble i sin tur inndelt i et ukjent antall mindre regioner og delområder kalt *havner* (*hafnæ*) som skulle svare for hver sin stridsdugelige besetningsmann, en *roer* eller *havnebonde*, til leidangsskipet og utstyre ham med våpen og proviant. Antallet *havner* per *skipæn* virker på denne tid å ha variert. De tallene

som foreligger fra ulike beregninger er 16 og respektive 42 *havner/skipæn* (Lund og Hørby 1980, s. 186). De som deltok aktivt i leidangen fulgte en gitt turordning blant havnemedlemmene. Ifølge dansk lov ble full leidangskyldighet opprinnelig bare pålagt bofaste jordeiere. I henhold til *Skånske Lov* fikk den bofaste jordeieren ved frafall ikke sende noen annen erstatter enn sin egen sønn (Hafström 1949, s. 40).

Leidangsbøndene kunne selv bygge deres skip eller leie disse av styrmannen som også kunne være kongelig ombudsmann i herredet. Hvert skip var forpliktet til å gjøre tjeneste, *udgærdsleidang*, hvert fjerde år. Innenfor hver *hafnæ* gikk plikten til å stille som besetningsmann på omgang mellom de krigsdugelige,

mens omkostningene ble fordelt i forhold til den enkeltes økonomisk evne. De tre øvrige årene måtte det betales en leidangsskatt, kalt *ret leidang*. Utenfor leidangen stod herremennene, som møttes hver gang det kom innkallelse fra kongen (Fig. 6).

I Norge skal det ha eksistert 279 *skipsreider* i 1277 og i Danmark to til tre ganger så mange.⁸ At man har hatt behov for en sterk flåte både til forsvar og som maktmiddel til sjøs framgår tydelig – først ved urolighetene i landet etter drapet på Knud Lavard (1131) som ikke ble avsluttet før Valdemar besteg tronen i 1157 – deretter i konflikt med norske flåtestyrker og senere de tyske hansabyene under ledelse av Lübeck.

I de danske leidangslovene fra midten av 1200-tallet står det at det skulle avholdes lokale flåtesamlinger med inspeksjon av skip, våpen og mannskap. Slike forordninger og en slik organisering kom på plass med det etablerte kongedømmet. Kystvaktleidangssystemet med flåtevakter og skatteleidang går antagelig tilbake til ca. 1170 etter en tiårig offensiv mot venderne. Før den tid bestod leidangen av en krigsleidang. Ansvar for krigsleidangen skal ha ligget på landets høvdinger og verdslige stormenn som hadde sine egne væpnede styrker, en ordning som kan føres tilbake til tidlig viking-

tid. I det 11. århundre ble jarler nevnt som høvdinger i leidangen. På 1100-tallet ble biskopen leidangens overordnede. Jyske Lov har nemlig samme regel som Knud 2. den helliges diplom som fastslår at «hvor kongens og biskoppens mænd end er, hvad enten de har et bo eller flere, da er de skyldige at have fulde våpen og fare i leiding på deres egen bekostning.» (Lund 1999, s. 379).

I løpet av 1200-tallet synes leidanginstitusjonen å ha gjennomgått vesentlige forandringer, en omorganisering som begynte allerede på 1150-tallet. De skriftlige kildene antyder at den personlige krigstjenesten gradvis ble erstattet av avgifter og skatter til kongemakten, som dermed tok på seg forsvarsansvaret (Kjersgaard 1966, s. 130–131). I 1169, etter erobringen av Rügen, ble det imidlertid ifølge Saxo Grammaticus gjennomført en ledelsesreform der en «bondeledelse» ble erstattet av en «herremandlelse», som bare bestod av hvert fjerde skip i den tidligere leidangen (dvs. 150–200 skip) (Saxo 14.23.4).

På midten av 1100-tallet ble permanente flåtevakter mer vanlige. Som erstatning for leidangsforpliktelsen innførte kongemakten en ny, fast avgift – det såkalte *kværsæde* (Hafström 1949, s. 20; Lund 1999). De som forsømte leidangen måtte betale kongen en erstatning eller bøter, visstnok det samme som *ret leidang*, og noen fikk lov til å holde seg hjemme mot å betale denne ytelsen. Etterhvert gikk denne inntekten over til kirker og klostre, men kong

⁸ *Skipsreide*: En administrativ inndeling av landet i geografisk avgrensede områder, der innbyggerne var kollektivt ansvarlige for å bygge, holde, ruste ut og bemanne et leidangsskip.

Valdemars jordebok fra 1231 viser at kongen også selv hadde betydelige inntekter fra dette bidraget. Framveksten av denne nyordningen skyldtes trolig at den allmenne leidangsflåten gradvis fikk mindre betydning. Dette kan ha ført til at leidangsskyldige menn, dvs. de som betalte jordskatt, valgte å kjøpe seg fri ved å flytte til de nyetablerte kjøpstedene, siden borgerne her var fritatt fra den allmene leidangsplikten.

Som form for mannskapsutskrivning i krigstid levde leidangen videre inn på 1300-tallet, men utviklingen av større skipstyper enn snekker mot slutten av 1200-tallet reduserte den militære verdien til leidangsskipene. Samtidig undergravde pestepidemier betingelsene for finansiering, mannskapstilgang og militær organisering. Fra ca. 1370 må leidangen ha mistet sin betydning, og siste gangen denne ble benyttet i krig var trolig i 1429. Både Christian 3. og Christian 4. skal senere ha forsøkt å videreutvikle en leidangsordning uten å lykkes.

Hafn som utskipningshavn for leidangen?

«Men mens Absalon satte efter sørøverne under sejl, sejlede Niels med årer.» (Saxo. 14.49.1.)

Som naturhavn utgjorde Hafn en av flere ankringsplasser langs Øresund. Etter slaget ved Helgeå i 1025 skal Knut den mektige ha seilt til Øresund. Her delte han opp flåten – en

del ankret opp ved den sjællandske kysten, den andre ved Skåne (Sturluson [1979], s. 382). Snorre nevner at kongen med et stort følge etter landstigningen red til Roskilde dagen før mikkelsmess. Det er ikke usannsynlig at denne anløpsplassen kan ha vært Hafn, og at den andre havnen for leidangen har vært Höllviken eller Halör ved Foteviken.⁹ Sistnevnte skal ha fungert som sesongmarkeds plass under sen vikingtid og tidlig middelalder med tilsvarende funksjoner som Hafn på andre siden av Øresund. Selv om det finnes forslag om en påbegynt ringvoll ved Lilla Hammar på vestsiden av Foteviken har man ikke med sikkerhet kunnet påvise noe form av anlegg med samme dimensjoner som halv-kretsvollen i København (jf. Rosborn 2004, s. 197; 2009). Derimot har innløpet av viken vært beskyttet av en pålesperring, der de yngste delene trolig kan dateres til det 11. og 12. århundre. Med tanke på beliggenheten er det nok ingen tilfeldighet at stedet ble valgt som slagplass mellom Erik Emune, kong Niels og Magnus Nielsen under borgerkrigen og tronstridighetene i 1134 (jf. Saxo 13.11.8).

Foruten Foteviken finnes det ytterligere muligheter for ankringsplasser for leidangen på den skånske siden av Sundet: Lomma nevnes i Knud 2. den helliges gavebrev under navnet *Lumaby* 1085. Lomma, som ligger ved utløpet til Höje å, hadde

⁹ Halör omtales for siste gang i kong Sverres saga 1196 (Sverre-soga, s. 154).

også en strategisk plassering med tanke på at åen var den eneste seilbare veien til Lund. På stedet skal det i likhet med Hafn ha eksistert et vollanlegg som mister sin betydning en gang før 1200 (jf. Callmer 1991, s. 44; Ersgård 1988, s. 163).

Som ytterligere et eksempel kan også Lødde kar som ligger ca. 10 kilometer nord for Lomma tilføyes. Dette utgjør restene etter et havneanlegg ved Kävlingeåns munning bestående av en steinbarriere og tømmerkonstruksjon fra senere delen av vikingtiden og nevnt i historiske kilder fra midten av det 13. århundre som «kar juxta Ludde». Stedet har trolig funget som en omlastingsplass for videre transport innover landet – innledningsvis i sammenheng med kongemakten og ringborgen i Borgeby, deretter med den noe senere markeds-plassen i Löddeköpinge (Svanberg & Söderberg 2000, s. 28–30). Nevneverdig i denne sammenheng er også opplysningene om ytterligere et vollanlegg nord for ringborgen og Lødde å (Löddeköpinge 72:1).

Forflytter man seg til den danske siden av Øresund og de vestlige delene av Østersjøen er kanskje Fribrødre Å på Falster det mest kjente stedet for en mulig leidangshavn. Her har man ved arkeologiske undersøkelser påtruffet deler etter minst 22 og maksimalt 123 båter og skip, samt påvist reparasjoner av bl.a. snekker. Funnene stammer hovedsakelig fra tiden mellom 1050–1100 (Bill et al. 1997, s. 106–108; Holmberg og Skamby Madsen 1998, s. 197–201; Skamby Madsen & Klassen 2010).

Andre mulige havner for leidangen er Kertinge Nor på Fyn som har vært beskyttet av en seilsperring (*Snekkeled*). Stedet har blitt tolket som en tidligere ladeplass og flåtehavn som muligens kan koples til bebyggelsen og levningene etter en større bygning og hall, som for ett par år siden ble undersøkt på Munkebo Bakke (jf. Beck 2019). Vester Egesborg tolkes som en spesialisert anløpsplass fra det 6.-10. århundre ved bredden av Dybsø Fjord på Sør-Sjælland og skal til tider ha funget som samlingsplass og treningsleir for leidangen før hærtokter, samt som regional eller lokal markeds-plass (Ulriksen 2018).

Ingen av disse lokalitetene er nevnt som sjømilitære samlingssteder i skriftlige kilder under vikingtid eller høymiddelalder, derimot Vordingborg/Masnedø, Houget innerst i Kalundborg Fjord og Isøre på Sjælland, Eskelund ved Viby sørvest for Århus og Haurvig Havn ved Ringkøping Fjord.

Under tidlig middelalder og mulig enda tidligere, var Houget innenfor Gisseløre et samlingssted for leidangsflåten, der naturhavnen i Saxos historie går under navnet Hærvig (hærenes vig): «... så han (Hake) samlede sin flåde i den havn der på dansk hedder Hærvig, landsatte sine krigere og opstillede hæren på det sted hvor nu Esbern har bygget en borg der med sine fæstningsværker kan beskytte omegnens befolkning og holde de vilde barbarer borte.» (Saxo 7.8.2). Naturhavnen innenfor Gisseløre var forutsetningen for opp-

føringen av Esbern Snares borg, Vestborgen omkring 1167, samt det faktum at det nylig er framført teorier om at østborgen i Højbyen også kan dateres til det samme århundrede.

Saxo Grammaticus nevner flere ganger Isøre Havn som havn for skipstrafikken langs Sjællands nordkyst og en viktig samlingshavn for leidangen. Plassen skal ifølge Saxo også ha fungert som uformelt tingsted (Isøre Ting) og stedet for to kongevalg blant hird og utkommanderte bønder i 1076 og 1104 (ibidem 11.10.2 og 14.42.2). I 1170 innførte Valdemar 1. den store en ny prosedyre ved valget av konge og Isøre Havn nevntes samme år for siste gang i sammenheng med Absalons møte med den norske jarlen Erling Skakke (Brandt 2006). Avslutningsvis kan Viby (*Snekkeeng*) utenfor Århus nevnes. Her har man undersøkt et tidligere skipsverft med store mengder treavfall og skipsdeler (Viby 2024).

Leidangen, snekkestedsnavn og kongelev

Foruten skriftlige kilder og arkeologiske funn er det framført argument om at leidangsorganisasjonen kan koples til snekkestedsnavn, steder hvor leidangsflåtenes fartøy ble oppbevart, reparert og klargjort (Crumlin-Pedersen 1996, s. 188–193; Crumlin-Pedersen & Olsen 2002, s. 316–320).

Ordet snekke er en gammel skipsbetegnelse som under vikingtiden

ikke bare betydde et skip, men også betegnelsen for et krigsskip og leidangsskip som et herred eller skipslag skulle utruste eller bemanne (Holmberg og Skamby Madsen 1998, s. 204).

I sammenheng med undersøkelsene av Fribrødre Å ble det foretatt en gjennomgang av markbøkene fra 1681–1683 for hele Danmark for å undersøke om denne plassen var unik, eller om stedet muligens kunne vise vei til andre havner gjennom kombinasjonen av funn og stedsnavn. Man kunne lokalisere i alt 103 snekkestedsnavn spredt langs med kysten, enten tilbaketrukket eller beskyttet, men alltid med en eksisterende eller tidligere kontakt med havet (ibidem, s. 202 og 207–212). På bakgrunn av dette er det rimelig å anta at snekkenavnene har sin opprinnelse i forbindelse med skipsvirksomhet i vikingtid eller tidlig middelalder.

Ingen eldre snekkestedsnavn er kjent fra København eller dets nærområde, men følger man kysten nordover finner man navn som *Snekkersten*, *Snekkebjerg* og *Snekkebæk* (Holmberg og Skamby Madsen 1998, fig. 6 og s. 214). På den svenske siden av Øresund finnes navnene *Snäckan*, *Snäckeholmsäng*, *Snäckedalsåker* og *Snickebjerg* (Klassen i Ravn 2014, fig. 87). Sistnevnte ligger ved en i dag tørrlagt bekk som løper ut i Foteviken og ikke langt fra det antatte stedet for markedsplassen i Halör (Fig. 7).

Arkeologen Lutz Klassen har villet se en kopling mellom snekkestedsn-

Figur 7. Snickebjer mellom Foteviken og Norra Haslöv. Nærmere Foteviken ligger Kongstorp (Stora Hammar 22:1), en gårdstomt og gård som skal ha blitt lagt øde på 1300- og 1400-tallet. <https://sok.riksarkivet.se/Home/?postid=Arkis+30c3c29b-cbdb-479a-b715-9102997bd90&flik=1&s=Balder> Utdrag fra orginalkart hentet fra Riksarkivet/Krigsarkivet och samlingen Topografiska kårens kartor, Skånska rekognoseringskartan 1812. Gjenbruk godkjent av Riksarkivet.

navn og kongemaktens jord- og godsbesittelser i form av *kongelev* (Klassen 2010, s. 314–335).¹⁰ Under tidlig middelalder hadde kongen ingen fast residens, men var nødt til å være på stadig reisefot for å hevde sin autoritet. *Kongelevene* var kronens kongs- eller forvaltningsgårder som ble administrert av kongelige ombudsmenn og var en del av rikets forvaltning. De utgjorde grunnleggende enheter i det kongelige maktapparatet. Det var fra disse administrative enhetene

at de kongelige rettighetene kunne gjøres gjeldende i lokalsamfunnet. Ombudsmennenes oppgave var å ivareta kongens interesser og han skulle være kongens representant på tinget. Det finnes eksempelvis forslag om at Helsingborg og landborgen skal ha utgjort et *kongelev* med et kongelig gods fram til 1000-tallet (jf. Eriksson et al. 2007, s. 11 og 97; Wihlborg 1981, s. 48) og det er derfor heller ikke urimelig å betrakte Hafns forløper som en kongelig forvaltningsgård. For Hafns del – under forutsetning at stedet periodevis har fungert som landingsplass – var ombudsmannens oppgave å føre tilsyn med markedet og sikre markedsfreden, samt kreve skatt innom jordskyldsområdet, ikke bare av de fastboende, men også av

¹⁰ *Kongelev*: Kongsgård med administrative funksjoner som nevnes i Valdemars jordebok fra omkring 1230. *Kongelevet* var et samlingsbegrep for kronens eiendom og omfattet naturtopografiske områder som landsdeler, øyer, halvøyer, nes, skoger, kjøpsteder og landsbyer, samt skatten fra utlandet (Friesland) (Carelli 2012, s. 47).

tilreisende fiskebønder og kjøpmenn.¹¹

En militærorganisasjon og kystvaktordning under forandring

Leidangen som innkalling og skatt og dets utvikling har vært gjenstand for flere diskusjoner og debatter. Når det gjelder danske forhold har disse meningsytringene og forskjellige oppfatningene de siste årene i høy grad vært dominert av historikere som Rikke Malmros og Niels Lund.

Rikke Malmros har behandlet emnet i flere studier og senest i *Bønder og leding i valdemartidens Danmark* (Malmros 2019). Med utgangspunkt i ulike skipstyper og organisering av leidangen studerer hun omdannelsen av leidangen og aristokratiet på slutten av 1200-tallet og bøndenes endrede stilling. Blant annet analyserer Malmros Jyske Lov (1241), der hun demonstrerer vanskelighetene med å tolke individuelle bestemmelser gjort ved forskjellige tidspunkt, og forskjellen mellom en militær og en skattemessig leidang. Hennes studier er basert på analyser av middelalderens historiografi, ikke minst Saxo Grammaticus og Knýtlinga saga (ca. 1260), samt kong Valdemars jordebok, som gjenspeiler praksisen med å kunne kreve betaling og skatt i ulike deler av Danmark rundt 1230. Det sen-

trale i Malmros' oppfatning er at leidangen tidlig stod under kongelig innflytelse, med en kongemakt som ene og alene kontrollerte leidangen og de utkommanderte bøndene. Senere under middelalderen var det kongene og kongedømmet som forvandlet leidangen til skatter som hvilte på jorda som bøndene brukte.

Den danske historikeren Niels Lund er av en helt annen oppfatning, og argumenterer for at leidangstoktene frem til slutten av det 12. århundre bestod av høvdingenes og stormennenes egne krigsfolk (*lið*) (Lund 1996). Leidangsordningen var basert på forhandlinger mellom bøndene og kongen – altså et demokratisk instrument som begge parter dro nytte av. Det var disse flåtestyrkene som i all hovedsak utgjorde slagkraften og styrken ved angrep utenlands og forsvaret av hjemlandet. Først gradvis skal denne krigsorganisasjonen ha kommet under kongelig kontroll og kystvaktordningen i seg skal føres tilbake til ca. 1170. Hensikten med leidangsorganisasjonen som det framgår av landskapslovene var at denne primært var defensiv. Lund har også villet trekke paralleller med den anglosaksiske *fyrden* i England, som skal ha utgjort et forbilde for leidangen i de nordiske landene.

Som det framgår av disse to oppfatningene er det tydelig at tolkningen av hva som ligger i selve leidangsbegrepet over tid, organisasjonens karakter og dets alder har vært tett forbundet med de ulike forskernes tolkning av kongemaktens betydelse: Enten oppfattes kongen som *primus*

¹¹ Kongelig regale (*iura regni*) med tomtskatt, tomt i byen (*area*).

inter pares (den fremste (første) blant likemenn) og i høy grad avhengig av støtte fra landets høvdinger og stormenn, eller som en mer uavhengig konge med råderett over landets sivile og militære ressurser. Denne polariseringen er derimot problematisk fordi den forenkler og ensretter tolkningen av både samfunns- og militærorganisasjonen under det 11. århundre, da man bør forvente at både høvdinger, stormenn og kongemakt under vikingtiden hadde vidt forskjellige evner og muligheter til å få gjennom sin vilje (Ravn 2014, s. 9 og 222).

Om leidangen var en skatt, en militærtjeneste eller en kombinasjon av disse, er vanskelig å avgjøre utfra det begrensede kildematerialet. Det er også vanskelig å avgjøre om det utelukkende var kongen som forsynte leidangen, eller om høvdinger og stormenn også kunne bruke de samme virkemidlene for å øke antallet stridende i forbindelse med en militær operasjon. På den andre siden er det tydelig at en vellykket interpellasjonsprosess var en forutsetning for at de ledende aktører skulle kunne rekruttere krigere og våpenføre menn (ibidem, s. 224).

Når det gjelder selve rekrutteringen av mannskap og krigsfolk til den militære organisasjonen kan drøftingen nyanseres ved å sammenligne de nordvesteuropeiske og de nordiske militære strukturer, slik de ble organisert på 900- og 1100-tallet. Både i Nordvest-Europa og Norden forøvrig fremstår den militære organisasjonen hovedsakelig basert på

stormenn som sørget for kamp med væpnede følger under sin kommando (Gelting i Ravn 2014, s. 224). Som Gelting påpeker, var det ingen steder i Europa hvor storgodsstrukturen var «...så enerådende at der ikke tillige var en betydelig mengde bønder på små og middelstore familiebrug, mænd der nok var deres egen værge, og som kunne yde både skat og militærtjeneste, men som ikke indgik i nogen stormands væbnede følge, end mindre var stormænd selv.» (ibidem, s. 225).

Selv om man skal være forsiktig med å dra altfor omfattende paralleller, skal man ikke undervurdere den anglosaksiske innflytelsen i Danmark under Knut den mektige bl.a. gjennom utviklingen av et myntsystem, økt urbanisering og innføringen av et kirkelig administrasjonsapparat. Det er derfor ikke urimelig at disse forandringene også omfattet en ny militær organisasjon utformet for både å styrke kongemakten og forsvare landet (jf. Williams 2013, s. 115) (Fig. 8).

Det skal samtidig framheves at 1000-tallets leidang på vesentlige punkter skilte seg fra 1100- og 1200-tallets forsvar og sjømilitære organisasjon. Leidangsbegrepets emiske anvendelse må alltid analyseres i sin historiske og kulturelle kontekst (Ravn 2014, s. 223; 2022; Pommer & Ravn 2019, s. 95). Dette kan være med på å forklare hvorfor man begynner å oppføre vaktårn og borger i det 12. århundre som en erstatning for leidangsordningen og hvorfor Absalon ved overtagelsen av

Figur 8. Leidangsskip med væpnet mannskap illustrert i initialen til Landevernbolken i Landsloven i Codex Hardenbergianus fra første halvdel av 1300-tallet. Illustrasjon hentet fra Helle 2021. Gjenbruk godkjent av Skald Forlag.

Hafn velger å oppføre en ny borg på Strandholmen – en forsvarsborg som dermed kom til å avløse en mulig kongs- eller forvaltningsgård med tilhørende halvkretsvoll på stedet. De nybygde riksborgene ble knute-

punkt i en ny forsvarsorganisasjon og var tenkt som sentrum for forsvar, administrasjon og territoriell kontroll. Man skal derfor betrakte riksborgene som en del av et større politisk, økonomisk og sosialt lands-

kap. Samtidig var det viktig å sikre stedet som knutepunkt, både som utskipnings- og overfartssted til rikets østlige deler, og som bindeledd mellom Roskilde og Lund. Her sikret man posisjonen ved Øresunds beste naturhavn. Den strategiske nærheten til markedet i Skanör kom også til å få betydning.

Konklusjon

I løpet av 1100-tallet ble Danmark et rike med et sterkt kongedømme og etter 1157 er dette representert med en sterk konge ved navn Valdemar 1. den store. Under Valdemars regjeringstid ble det gjennomført en rekke politiske reformer som i høy grad forsterket kongemaktens stilling. Arvskongedømmet ble innført og det ble etablert en vel fungerende kongelig administrasjon med oppbyggingen av et forvaltningssystem basert på et nettverk av borger og byer, istedenfor spredte kongsgårder og løst sammensatte markedsplasser.

Arkeologen Anders Andrén argumenterer for at grunnen til at det administrative systemet ble endret lå i kongedømmets skiftende rolle under 1100-tallet, noe som førte til en ny kongelig administrativ struktur. Dette nye styringssystemet var basert på et system av administrative sentre i form av borger, nystiftede byer og lokalt utplasserte kongelige ombudsmenn. Dermed forsvant behovet for en konge på stadig reisefot og betydelsen av et fungerende kongsgårdssystem (Andrén

1985, s. 52–54) og med dette også leidangsordningen i sin opprinnelige form. Konsekvensen av det nye kontrollsystemet innebar i stedet en konstant tilstedeværelse av kongemakten i lokalsamfunnet. I perioden 1000–1150 hadde *kongelevet* sin største politiske og økonomiske betydning og kom etter hvert til å bli erstattet i andre halvdel av 1100-tallet med et nytt administrativt system for kongens maktutøvelse (Carelli 2001, s. 221).

Tanken om en leidang i Hafn er på ingen måte ny og ble i sin tid også fremført av Ramsing i diskusjonen omkring bol, herred og leidang. De to halvherreder (Sokkelund og Støvnæs) og Amager skal sammenlagt ha utgjort fire *skipæn*, og Hafn må i leidangens storhetstid ha vært hjemstedet for i alt fire leidangsskip om man skal tro på Ramsings egne beregninger (jf. Ramsing 1940, Bd. I, s. 63).

Saxo Grammaticus nevner aldri at Valdemar 1. den store besøker Hafn og stedet er heller ikke nevnt som samlingsplass eller støttepunkt for leidangsflåten i det skriftlige materialet, men man skal til tross for denne manglende omtalen ikke undervurdere stedet som utskipningshavn og som knutepunkt for ferdselen over Øresund. Her kan man eksempelvis ha vedlikeholdt leidangsskip og samlet folk til leidangsferdsel. Her lå deler av flåten beskyttet før mobilisering og her kunne man proviantere innfor kommende skipstokt.

Med utgangspunkt i framlagte data er det ikke helt urimelig å tenke

seg at en sjø- som landbasert leidang kan ha utgått fra Hafn, når Absalon overtar byen på slutten av 1100-tallet. En slik antakelse bygger på stedets geostrategiske plassering, samt dets funksjon som naturlig utskipningshavn. Ettersom leidangen både var en flåteorganisasjon og et transportsystem fortsatte stedet som et støttepunkt for og en del av denne forsvarsorganisasjonen – et sted som leidangsskipene kunne utgå ifra og som en bærebjelke i det militære forsvaret av byen. Disse leidangsprivilegier skal altså ha vært en del av den «gavepakke» som Absalon mottok av Valdemar 1. den store til vern av byen mot herjinger og fiendtlige angrep og som det senere framgår i Jacob Erlandsens stadsrett:

«Ingen, der bor i Kjøbenhavn, skal nødes til at fare i Leding med Skib, Hest eller Vaaben, uden til at værge Biskoppens Ejendom, hvis der sker noget Angreb derimod, dog saa nær ved Byen, at de kunne gaa frem og tilbage paa samme Dag, og til dette Forsvar ere alle lige bundne efter al Evne og Formue under Straf af Tabet af deres hele Hovedlod.» (KD I, nr. 16, s. 16).

Sjette paragraf i Jakob Erlandsens stadsrett fra 1254 viser at borgerne hadde de samme forpliktelsene til biskopen både til land og til vann om byen ble truet av ytre fiender som skattefrie bønder hadde i forhold til kongen. Man får derfor anta at med Hafn arvet biskopen en tidligere for-

svarsordning, der byens borgere på samme måte hadde forpliktelser til biskopen.

Man kan alltid spørre seg om det finnes noe bevis for at vollenlegget direkte eller indirekte kan kobles til leidangen, og svaret er selvfølgelig nei, men mer ment som et innlegg i en pågående diskusjon om «Clemensstaden» og dens betydning for den senere etableringen av Hafn som en befestet by med kjøpstadsrettigheter. Med utgangspunkt i manglende arkeologiske bevis er ikke dette forslaget mer sannsynlig enn alternativet om en beskyttet markeds plass eller en kongsgård – forslaget er mer ment som et alternativ, uten at man av den grunn trenger å dra altfor vidtrekkende paralleller. I dette ligger også det faktum at bare et fåtall arkeologiske undersøkelser har kunnet si noe om leidangen i form av maritime funn eller verfts- virksomhet (Holmberg & Skamby Madsen 1998), og både i det sørlige Norge og i Danmark er det få spor etter naust eller annet som kan ha blitt benyttet i sammenheng med kystvaktordningen. Ravn har også tydeliggjort problemet med å koble snekkestedsnavn til en mulig plassering av leidangsflåtens skip (Ravn 2014, s. 205–210).

Til dette må man også være forsiktig med å binde seg altfor mye til en enkelt tolkning og forklaring når det gjelder halvkretsvollen, om det nå er snakk om en beskyttet markeds plass, befestet gård eller et

sjømilitært anlegg. For å forstå stedet som Absalon fikk i gave, og som senere kom til å utgjøre kjøpstaden Hafn, må man se stedet i et større perspektiv, der en mulig funksjon samtidig kan forutsette flere.

Avslutningsvis kan man jo spørre seg hva en kjent norsk barneregler har med leidangen og Hafns forsvar å gjøre? Jo, regla skal angivelig gå tilbake til kong Håkon den Gode på 900-tallet og hans melding om mobilisering av leidangsflåten. Da gikk meldingen over vetene som

ble satt i brann og var en ordre om at våpenføre menn skulle samle seg med våpen og mat ved leidangsskipene.¹² Regla lyder som følger: Ilden melder og forteller at i år skal skipene ut. Rygg ved rygg skal mennene sitte, to og to ved hver åre skal sette til sjøs for å forsvare landet!

Morten Steineke
Museumsinspektør ved
Københavns Museum.
E-post: bc0t@kk.dk

¹² Vedstabel eller bavn på et høyere-liggende sted som ble satt i brann for å varsle når fienden var på inntog.

Referanser

- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Nr. 13. Stockholm, Liber bokförlag.
- Arup, E. 1914. Leding og ledingsskat i det 13. Aarhundrede. *Historisk Tidsskrift*, Bind 8, række 5, s. 141–237.
- Beck, M. R. 2019. *Vikingetid på Munkebo Bakke*. URL: (PDF) Beck, M.R. 2016: Vikinger på Munkebo Bakke | Malene Beck – Academia.edu Hentet den 2024-02-05.
- Bill, J.; Poulsen, B.; Rieck, F. og Ventegodt, O. 1997. *Fra stammebåd til skib. Dansk søfarts historie I. Indtil 1588*. København, Gyldendal.
- Bolin, S. 1934. *Ledung och frälse. Studier och orientering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltid*. Lund.
- Brandt, T. 2006. *Isøre Havn og Ting. Bevaringsforeningen Rørvig by og land*. URL: Isøre Havn og Ting | BEVARINGSFORENINGEN RØRVIG BY OG LAND (rvbl.dk) Hentet den 2024-02-05.
- Callmer, J. 1991. Platser med anknytning til handel och hantverk i yngre järnåldern. Exempel från södra Sverige. I: Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Århus, s. 29–47.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Carelli, P. 2012. *Lunds historia – staden och omlandet I. Medeltiden. En metropol växer fram*. Lunds kommun. Lund.
- Christensen, P. B. 1963. Undersøgelser og kortlægning af Københavns undergrund. *Meddelelser fra Københavns Bygningsvæsen nr. 1-1963*, s. 1–6.
- Christophersen, A. 1984. Frederiksberggade 30. AA72. Arkivmateriale. Københavns Museum.
- Christophersen, A. 1985. *København og omegn gennem 6000 år. En kortlægning af de arkæologiske interesseområder i Københavns Kommune*. København, Københavns Bymuseum.
- Christophersen, A. 1986. *Fra Villa Hafn til Portus Mercatorum. Københavns opkomst og eldste udvikling. Historiske Meddelelser om København 1986*, s. 7–34.
- Crumlin-Pedersen, O. 1996. *Kystforsvaret*. I: Crumlin-Pedersen, O.; Porsmose, E. & Thrane, H. (red.). *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense, Odense Universitetsforlag, s. 182–193.
- Crumlin-Pedersen, O. & Olsen, O. 2002 (red.). *The Skuldelev Ships I. Topography, Archaeology, History, Conservation and Display. Ships and Boats of the North. Volume 4.1*. Roskilde, Viking Ship Museum.
- Dahlström, H.; Poulsen, B. & Olsen, J. 2018. From a port for traders to a town of merchants exploring the topography, activities and dynamics of early medieval Copenhagen. *Danish Journal of Archaeology* 7:1, s. 69–116.

- Dahlström, H.; Poulsen, B. and Olsen, J. 2020. A Port on the Øresund. Initiatives and Dynamics in the Early Life History of Copenhagen. *Journal of Urban Archaeology* 2 (2020), s. 51–68.
- El-Sharnouby, H. & Høst Madsen, L. 2008. København – fra fiskerleje til middelalderlig købstad. I: Andersson, H.; Hansen, G. & Øye, I. (red.). *De første 200 årene. Nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS Nordisk. Universitetet i Bergen. Arkeologiske Skrifter 5. Bergen, s. 147–154.
- Eriksson, T.; Drake, K. och Carelli, P. 2007. *Kärnan och borgen. Helsingborgs slotts medeltida byggnadshistoria*. Skrifter. Stadshistoriska avdelningen. Dunkers Kulturhus nr. 7. Helsingborg.
- Ersgård, L. 1988. «Vår Marknad i Skåne». *Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden*. Lund Studies in Medieval Archaeology 4. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Fabricius, H. 1999. *Københavns Topografiske Udvikling indtil 1300*. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1998.
- Fabricius, H. 2021. *Københavns forunderlige historie. Liv, lyst og lort fra oldtid til nutid*. København, Turbine Forlag.
- Forchhammer, O. 1947. *København. Fra Bispeby til Borgertid. Byplanmæssig Udvikling til 1840*. København, J. H. Schultz Forlag.
- Green Therkelsen, K. 2022. Clemensstaden og KBM4022. E-mail datert den 2022-06-15.
- Hafström, G. 1949. *Ledung och marklandindelning*. Uppsala, Almqvist & Wiksell.
- Helle, K. 2021. *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger, Skald Forlag.
- Holmberg, B. og Skamby Madsen, J. 1998. Da kom en snekke... Havnepladser fra 1000- og 1100-tallet? *Kuml* 1997-98, s. 197–225.
- Jark Clausen, J. 2021. København – et nyt arkæologisk blik på byens oprindelse. *GRANSK 2021 I // Online tidsskrift udgivet af Rudersdal Museer, Museum Nordsjælland, Museerne Helsingør og Furesø Museer*, s. 128–139. URL: 8 København – et nyt arkæologisk blik på byens oprindelse (gransk.dk) Hentet den 2024-01-15.
- Kjersgaard, E. 1966. *Leidang og landeværn. I: Middelalderstudier tillegnede Aksel E. Christensen*. København, Munksgaard.
- Kjøbenhavns Diplomatarium (KD I-VIII)*. [1872–1887]. Samling av Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Københavns ældre Forhold før 1728, Bind I-VIII. Nielsen, O. A. (red.). København.
- Klassen, L. 2010. The finds and their interpretation. I: Skamby Madsen, Jan & Klassen, Lutz. 2010. *Fribrødre Å. A Late 11th Century Ship-Handeling Site on Falster*. Højbjerg, s. 61–465.
- Lund, N. 1996. *Lid, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*. Roskilde, Vikingskibshallen.
- Lund, N. 1999. Kværsæde. Fast demobilisering eller almindelig ledingsafløsning? *Historisk Tidsskrift, Nr. 99* (1999), s. 376–386.

- Lund, N. og Hørby, K. 1980. *Samfundet i vikingetid og middelalder 800–1500. Dansk socialhistorie Bind 2*. København, Gyldendal, s. 77–322.
- Lyne, E. & Dahlström, H. 2015. Rådhuspladsen Metro Cityring Project. KBM 3827, Vestervold Kvarter, Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt. Unpublished report. Museum of Copenhagen. København.
- Löddeköpinge 72:I. URL: Fornsök (raa.se) Hentet den 2024-02-05.
- Malmros, R. 2019. *Bønder og leding i valdemartidens Danmark*. Århus, Aarhus Universitetsforlag.
- Gammel Torv og Ny Torv. URL: <https://www.fotohistorie.com/harboe-ev-kbh.html> Hentet den 2020-10-27.
- Pommer, R. M. G. & Ravn, M. 2019. Den sene vikingtids amfibiske militæroperationer. Eksperimentarlkæologiske forsøg med landsætning og kampformationer. *Kuml* 2019, s. 93–125.
- Ramsing, H. U. 1908. Bidrag til det gamle Københavns Topografi. I. Præabsaloniske Spor. II. De ældste Gadeanlægs Udførelse. *Historiske Meddelelser om København* 1907-08. Første bind, s. 409–448.
- Ramsing, H. U. 1910. Bidrag til det gamle Københavns Topografi. IV. De ældste Gadeanlæg og det murstensfrie Kulturlag. *Historiske Meddelelser om København* 1909-10. Andet bind, s. 203–218.
- Ramsing, H. U. 1940. *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen. Bind I-III*. København, Ejnar Munksgaards Forlag.
- Ravn, M. 2014. *Bygning og brug af skibe til krigsførelse i 1000-tallets danske rige*. Upubliceret Ph.d.-afhandling. Københavns Universitet.
- Ravn, M. 2022. SV: København som utskipningshavn for leidangen? E-mail datert den 2022-11-24.
- Rohde, M. M. 2023. Notat. Tolkning af terræn og kystlinje i 1130. Byrummet under rådhuspladsen. Geo. Subsurface Expertise. Arkivmateriale. Københavns Museum.
- Rosborn, S. 2004. *Den skånska historien. Vikingarna*. Fotevikens Museum.
- Rosborn, S. 2009. *Vikingatiden på Lilla Hammars näs, Vellinge kommun. Sammanställning av utgrävnings- og magnetometerunderökningar 2009*. Fotevikens Museum.
- Rosenkjær, H. N. 1906. *Fra det underjordiske København. Geologiske og Historiske Undersøgelser med Fortegnelse over Plante- og Dyrelevninger*. København, Det Schønbergske Forlag.
- Saxos Danmarks Historie*. [2000]. Oversat af Peter Zeeberg. København, Gads Forlag.
- Schück, A. 1950. Leidang och Konungshamn. *Sjöhistorisk årsbok* 1950, s. 97–128.
- Skamby Madsen, J. & Klassen, L. 2010. *Fribrødre Å. A Late 11th Century Ship-Handeling Site on Falster*. Højbjerg.
- Skånska rekognoceringskartan*. URL: <https://sok.riksarkivet.se/Home/?postid=Arkis+30c3c29b-cbdb-479a-b715-9102997bdd90&flik=1&s=Balder> Hentet den 2024-02-05.
- Skaarup, B. 1988. Møllerende eller voldgrav. *Hikuin* 14, s. 23–32.

- Skaarup, B. 1996. *Guide til Københavns Befæstning. Middelalderfæstningerne ca. 1100–1600*. Selskabet for Københavns Historie. URL: <https://www.kobenhavns historie.dk/index.php/21-bog/kko/184-indholdsoversigt-k-benhavn-kulturhistorisk-opslags-bog?start=11> Hentet den 2018-10-10.
- Skaarup, B. 1999. Vestergade 7. Byens ældste befæstning. *Historiske Meddelelser om København* 1999, s. 90–99.
- Stafseth, T. og Borgius, A. under bearbejding. KBM4439. Gammeltorv.
- Stiesdal, H. 1975. Absalons borg. I: Hvidt, K.; Ellehøj, S. og Norn, O. (red.). *Christiansborg Slot, bind 1*. København, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, s. 1–34.
- Stora Hammar 22:1*. URL: [Fornsök \(raa.se\)](http://fornsok.raa.se) Hentet den 2024-02-05.
- Sturluson, S. [1979]. *Olav den helliges saga. Norges kongesagaer*. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag A/S.
- Svanberg, F. & Söderberg, B. 2000. *Porten til Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid. Skrifter No 32. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 2*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. UV Syd. Lund.
- Sverre-soga* [1979]. Omsett av Halvdan Koht. Oslo, Det Norske Samlaget.
- Tauber, H. 1986. Uten titel. AA72. Arkivmateriale. Københavns Museum.
- Ulriksen, J. 2018. *Vester Egesborg. En anløbs- og togtsamlingsplads fra yngre germansk jernalder og vikingtid på Sydsjælland. Bind 1: Tekst. Bind 2: Katalog over konstruktioner*. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag.
- Viby. Vikingeskibsmuseet. Vikingerne Viby (vikingeskibsmuseet.dk) Hentet den 2024-02-05.
- Wilhborg, A. 1981. *Medeltidsstadens rapport nr 32: Helsingborg*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museers rapportserie. Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering. Stockholm.
- Williams, G. 2013. Krigsførelse og militær ekspansjon. I: Williams, G.; Pentz, P. og Wemhoff, M. (red.). *Viking*. København: Nationalmuseet, s. 74–115.

Sprickor i fasaden. Stenbyggnaderna väster om Dalby kyrka och en diskussion om paradigm

Sophie Flensburg

Cracks in the façade. The stone buildings west of Dalby church and a discussion about paradigm. In the 1960s, remains of two stone buildings were discovered west of Dalby church. Erik Cinthio interpreted them as a royal palace with an atrium and an arcade, a view that has been widely accepted since. However, in 2010, Jes Wienberg suggested that the buildings had been part of the 12th century Augustinian monastery. Archaeological evidence further supports this hypothesis. This prompts the question of why the palace hypothesis has not been challenged more. Could our perception of Dalby be biased by a one-sided perspective that favours the elite, thereby limiting our perspectives in the field of church archaeology and the study of Romanesque towers? It is important to consider both hypotheses and not limit oneself to a single perspective in order to ensure a balanced view.

Vid en rutinundersökning för nästan sextio år sedan framkom murarna av två stenbyggnader väster om Dalby kyrka. Fyndet väckte stor uppmärksamhet och den ansvariga arkeologen Erik Cinthio förklarade att byggnaderna utgjorde ett kungligt palats bestående av ett atrium med svalgång (Cinthio 1966, s. 16–19). Denna tolkning blev snart allmänt

etablerad och stod oemotsagd fram till 2010, då Jes Wienberg föreslog att byggnaderna i stället uppförts som en del av augustinklostret (Wienberg 2010, s. 19–53). Denna hypotes har dock inte fått något genomslag och palatset i Dalby har förblivit en ”sanning”. Hur har det blivit så – varför har palatshypotesen premierats framför klosterhypotesen? Finns det

Fig. 1. Utgrävningen av den västra längan, sedd från kyrktornet mot väster. Här syns kalkstensplattorna framför murarna (Andersson 1970).

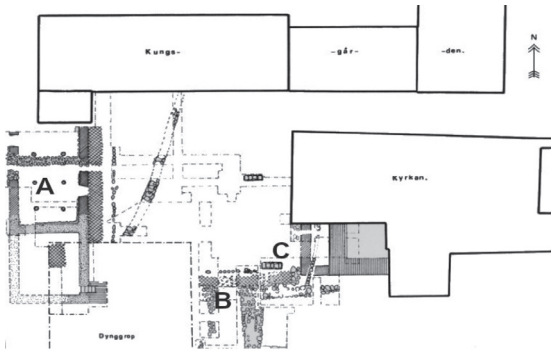

Fig. 2. Översikt över området. A – den västra längan. B – den södra längan. C – stenkestegraven och förbindelsemuren till kyrkan. Längs med byggnaderna syns kalkstensplattorna (kryssade) (egen markering på Andersson 1970).

något i den större diskussionen om kyrkoarkitektur som kan förklara detta? I följande text diskuteras om det kan finnas ett paradigmliknande tankesätt som påverkar våra tolkningar och gör att vissa perspektiv blir mer framträdande än andra. Har vi begränsat oss i vår syn på Dalby och valt bort alternativa perspektiv?

Bakgrund

Dalby kyrka är Nordens äldsta stående stenbyggnad och uppfördes som biskopskyrka på 1060-talet. Vid undersökningarna i Dalby i mitten av 1960-talet, på plats ledda av medeltidsarkeolog Karin Andersson, framkom en 26–27 meter lång byggnad väster om kyrkan, den så kallade

västra längan som löpte i nord-sydlig riktning (fig. 1, 2). I vinkel mot denna fanns den södra längan som var kraftigt skadad av en senare dynggrop (Andersson 1970, s. 2, 22, 24). En ännu stående medeltida byggnad i norr kan tillsammans med de båda andra byggnaderna och kyrkan ha bildat ett atrium (Andersson 1970, s. 3). Längs med byggnaderna påträffades en kalkstensgång och en enkel stenrad vilka tolkades som en svalgång (Cinthio 1966, s. 17; Andersson 1970, s. 18, 23).

Hypoteserna

Palatshypotesen presenterades av medeltidsarkeologen Erik Cinthio 1966. Trots att han betonat att resultatet var preliminärt har slutsatsen varit tydlig: det var ett kungligt palats som påträffats, härom kunde det inte "råda något tvivel" (Cinthio 1966, s. 17 citat, 19: 1983, s. 96). Föregångare hittas i det karolingiska riket som till exempel Karl den stores palats i Aachen (Andersson 1971, s. 12; Cinthio 1983, s. 98; 2010, s. 87). Då byggnaderna så småningom övergick till klostret fick kungen i gengäld en loge i kyrkans västtorn (Cinthio 1983, s. 94; 1989, s. 23).

Palatshypotesen ser den västra längan som ungefär samtida med biskopskyrkan på 1060-talet, medan den södra längan var något, men inte mycket senare (Cinthio 1983, s. 92; 2010, s. 86). På 1000-talet finns här också en koppling till tre olika kungar: Sven Estridsen till-

satte stiftet och uppförde kyrkan, hans son Harald Hen är begravd här och Knut den helige gjorde en donation till Dalby (Passio Sancti Kanuti 1908–1912; Aelnoth 1908, s. 91; Necrologium lundense 1923, s. 69; Adam av Bremen 1984, s. 208). Det var uteslutet att längorna var klosterbyggnader eftersom sådana inte påträffas väster om kyrkan (Cinthio 1966, s. 18; 1983, s. 97).

I klosterhypotesen menar i stället den historiska arkeologen Jes Wienberg att byggnaderna snarare härstammar från tiden för klostret på 1100-talet. Wienberg visar också att det finns flera exempel på kloster lokaliserade väster om en kyrka. Klostret är dessutom historiskt belagt på platsen vilket en kungsgård inte är. Det finns inte heller något känt samband mellan Dalby och kungen efter 1080-talet (Wienberg 2010, s. 29–30, 47–50). Dateringen av byggnaderna är således avgörande i klosterhypotesen.

Lokalhistorikern Georg Welin har också berört Dalbykomplexet i flera artiklar och utgår från Cinthios tolkning (Welin 1991, s. 2–7; 2004, s. 6–7; 2010, s. 2–3). Den historiska arkeologen Anders Andrén har föreslagit att det fanns en kunglig jaktpark i det närbelägna Dalby hage där klostret senare hade en hästhage (Andrén 1999, s. 21–25; 2015, s. 104–109).

Stratigrafin

Jag har på annat håll diskuterat den arkeologiska undersökningen och

gör här bara en kort sammanfattning (Flensburg 2023). Vid en närmare granskning av stratigrafien, såsom Andersson framställer den, blir det problem att kombinera denna med palatshypotesen. Redan 2010 uppmärksammade Wienberg en stenki-
stegrav som var belägen *under* både svalgången och den södra längan. Stenkistor förknippas främst med 1100-tal (t.ex. Drottens kyrkogård i Lund) och Cinthio själv daterade graven till mitten av 1100-talet (Cinthio 1983, s. 95; Andrén 2000, s. 16–17). Om detta stämmer innebär det att varken svalgången eller den södra längan kan ha uppförts förrän då.

Dateringen av den södra längan till 1100-talet stöds också av förhållandet mellan de murar som påträffades söder om kyrkans förhall, vilken uppförts under första halvan av 1100-talet. Här fanns en förbindelsemur mellan kyrkan och den södra längan vilken av allt att döma var samtida med den senare (fig. 2). Denna mur var dock stratigrafiskt *yngre* än den mur som kopplas till kyrkans äldsta skede. Det faktum att förbindelsemuren utan synligt brott förefaller löpa hela vägen från längan till förhallen är ytterligare en indikation på sambandet mellan uppförandet av förhallen och den södra längan. Byggnadsmaterialet i den södra längans grundmurar stämmer också väl överens med grunden till det rivna sidotornet som liksom förhallen kopplas till 1100-talet (Andersson 1970, s. 23–25; 1971, s. 16; Polig 2016, s. 5–15). Sammantaget styrker således de stratigrafiska förhållan-

derna klosterhypotesens datering av den södra längan till 1100-talet.

Svalgången

Svalgången ska enligt palatshypotesen ha rivits i mitten av 1100-talet i samband med att stenki-
stegraven anlades (Cinthio 1983, s. 95–96). Anderssons stratigrafi visar dock inte bara att stenki-
stegraven var belägen under svalgångens grund utan också att ett lager med inslag av rödgods från 1200-talet föregick konstruktionen (Andersson 1970, s. 9–10; Lindahl 1986, s. 22, 160). Svalgången kan alltså inte ha funnits före detta århundrade och därmed inte ingått i ett palats på 1000-talet. Enligt palatshypotesen har således svalgången rivits innan den uppförts.

Frågan är också om svalgången inte snarare är en klostergång i trä. Sådana förekom i Danmark, speciellt under tidig medeltid, och konstruktionen i Dalby påminner om den i klostret i jylländska Ring och i det franska Abbaye de Cornilly (Krongaard Kristensen 2017, s. 123–124, 144, 148–149).

Fyndbilden

Keramiken i den västra längans primära golvlager daterade Andersson till 1100-talet (Andersson 1971, s. 73). Detta indikerar att också den västra längan ska dateras dit.

Det finns två kategorier i fyndmaterialet som kan ge ledtrådar om

den västra längans funktion. Den första är matrester. Trots att spridningskartor saknas är det möjligt att utifrån fyndlista och schaktens numrering få en ungefärlig överblick av var fynden har gjorts (fig. 3). Det framgår då att nästan samtliga matrestfynd finns i den västra längans mittenrum. Detta gäller både i de första lagren som nästan bara innehåller östersjökeramik och i senare lager som inkluderar rödgods (Andersson 1970, s. 4–9 samt fyndlista). Av detta kan vi sluta oss till att man har hanterat mat i samma del av byggnaden under en längre tidsperiod.

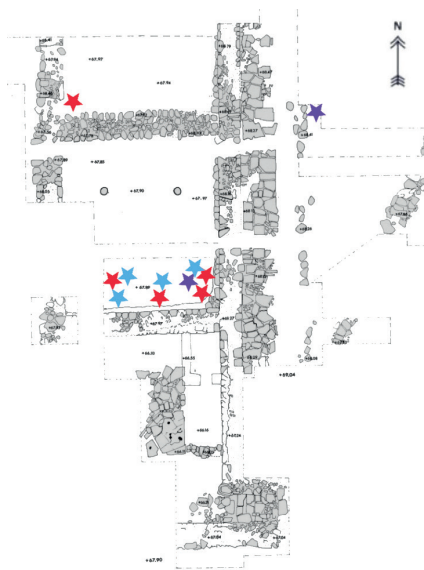

Fig. 3. Matrester i den västra längan. ★ – musslor, ★ – fisk, ★ – benrester. Placeringen av fynden är ungefärlig och baseras på de schakt som anges i Anderssons fyndlista (egen markering på Andersson 1970).

Om vi delar upp matresterna i två kategorier, djurben och fisk/skaldjur, är det uppenbart att den senare

gruppen förekommer i fler lager och i fler schakt än den första. Detta kan naturligtvis bero på flera saker, men fisk/skaldjur är kost som var viktig för ett kloster där friska munkar inte fick äta kött (Sigsjö 2020, s. 21). Fynden har stöd i klostrets intäktsbok där det framgår att här fanns en stor mängd fisk. Troligen förfogade man även över två fiskdammar (Dalby klostrets intäktsbok 1983, s. 59–133; Kockum 2010, s. 370–371). En möjlighet är att den västra längan har använts som refektorium, klostrets matsal.

Det gjordes också ett antal fynd av målat fönsterglas, främst i den västra längan. Förekomsten av fönsterglas var i högsta grad exklusivt och antyder att byggnaderna var något speciellt. Fönsterglas finns belagt i sakrala miljöer från 1100-talets Danmark, t.ex. i Lunds domkyrka. De äldsta exemplen från en sekulär miljö är från 1200-talet (Qviström 2019, s. 51, 63–68).

Klosterarkitekturen

Vår uppfattning att klosterbyggnaderna var lokaliserade till ett visst väderstreck bottnar i Sankt Gallenplanen från 800-talet, men mycket tyder på att denna bara var en idealplan som få kloster följde fullt ut (Stalley 1999, s. 188–189; Rulkens 2013, s. 164). Klosterarkitekturen, speciellt under tidig medeltid, kan ha varit betydligt mindre rigid än vad vi föreställer oss idag. Många tidiga kloster hade inte ens en klostergård

och, då en sådan fanns, var det ändå inte alltid de hade den förväntade positioneringen av de olika längorna (Fergusson 1989, s. 335–336; Szakács 2015, s. 78; Krongaard Kristensen 2017, s. 123–124). Medeltida kloster väster om kyrkor var ovanliga men de fanns. Nunneklostret S:t Cathrine's i Limerick hade exempelvis sin klostergård väster om kyrkan liksom S:t Bartholomeus i Komburg i Baden-Württemberg och S:t Mary's i Fulda (Stalley 1999, s. 185; Wienberg 2010, s. 48; Collins 2019, s. 35).

Palats eller kloster?

Dateringen av byggnaderna pekar mot 1100-talet. Detta och arkitekturen med en möjlig klostergång och målat fönsterglas talar för att byggnaderna var en del av klostret, inte ett kungligt palats. Matrester där fisk och skaldjur tycks ha varit viktigt stärker bilden. Kontinuiteten i längan gällande var man hanterade mat indikerar också att det är samma grupp som har använt byggnaden under en längre tid, något som stämmer bättre in på klostret. Placeringen av den västra längan mitt emot kyrkan passar dessutom ihop med det förväntade läget av refektoriet även om det ligger i väster.

Ett praktpalats med atrium och svalgång på 1000-talet är enligt Anderssons stratigrafi en omöjlighet. Om vi utgår från skandinaviska palats från första halvan av medeltiden, som Søborg och Dronningholm på Själland, Vadstena gård

i Östergötland och Alsnö hus vid Mälaren, är det uppenbart att det är en enskild palatsbyggnad vi ska söka, inte en atriumgård.

Mycket talar för att det har funnits en kungsgård av något slag i Dalby, men en sådan behöver inte ha legat invid kyrkan, utan kan ha funnits i det till stora delar ej undersökta området i norr där flera medeltida byggnader påträffats (Eriksdotter 1996, s. 8).

Dåtidens arkeologi

Varför fick då palatshypotesen stå oemotsagd under så lång tid? Det finns säkert flera anledningar till detta. En är att vi nog gärna vill tro på sagoslottet; det kittlar fantasin.

Det kan också bero på att Cinthio själv lämnade kvar lite tolkningsutrymme när han presenterade palatshypotesen. Men det är viktigt att vara medveten om att hans tolkning gjordes för närmare sextio år sedan, i en tid som på flera punkter skiljer sig från hur vi ser på arkeologi idag. Då förekom inte samma helhetstänkande utan fokus låg ofta på själva byggnaden, medan fyndbild och kulturlager lätt kunde bli åsidosatta (t.ex. Kv. Glambeck i Lund 1966, Larsson, s. 199, 206–211).

Anderssons undersökningsrapport är för sin tid väl utförd men saknar moderna självklarheter som spridningskartor och lagerutbredning. Här fattades också det för oss idag otänkbara beslutet att redan på förhand korrelera lagerföljden mellan de båda

byggnaderna eftersom dessa ansågs höra samman (Andersson 1970, s. 4). Nuförtiden är det dessutom lätt att få tillgång till dokumentation efter en undersökning, vilket underlättar en oberoende granskning. I Dalby har materialet först på senare år blivit allmänt tillgängligt.

Diskussionen om västtorn

En annan anledning till att palatshypotesen har vunnit gehör kan vara att den stämmer med idén att dela upp kyrkan i två delar, en sakral östlig och en profan västlig del. Detta är en central tanke i teoribygget kring kyrkoarkitekturen.

Uppdelningen märks i tolkningen av romanska västtorn. Dessa har knutits till en rad olika funktioner men den dominerande tolkningen utgår från den världsliga eliten. Tornen uppfattas som maktsymboler, gravrum för stiftarens familj och privata våningar för samma grupp (t ex Redelius 1972, s. 8; Stiesdal 1982, s. 13–14; Sundqvist 2006, s. 27).

Den historiska arkeologen Kenth Hansen menar att tornens emporer hade olika syften och delar in dem i grupper efter sikt och synlighet. I de fall emporerna var stängda ut mot kyrkan tänker han sig att den var avsedd för en grupp som inte ville synas och kan ha använts för sakral verksamhet, medan en empor utformad som en läktare var en plats för aristokratin att visa upp sig på (Hansen 2013, s. 184, 189–192). Dessa har föreslagits fungera som sin tids operaloger,

där eliten skulle synas samtidigt som distansen till folket nedanför bibehölls (Nilsson 2003, s. 39).

Tolkningarna går tillbaka till tysk forskning där man utifrån karolingiska exempel ser västverket som en symbol för kejsarens makt, en teori som dock fått viss kritik (Nyborg 1985, s. 94; Jacobsen 1993, s. 53, 56). Historikern Kristina Krüger menar att det inte finns någon evidens för att koppla ihop aristokratin med kyrkans västra del och att vi istället borde börja om helt i vår teoribildning (Krüger 2010, s. 197–199). Utifrån ett sakralt perspektiv kan västtornen ses som en plats för döds-mässor eller processioner (Anderson 1926, s. 14–15, 76; Krüger 2003, 287–292). Tornen som symbol för det himmelska Jerusalem har också föreslagits (Nilsson 2010, s. 235). Historikern Ebbe Nyborg menar att vi har missuppfattat dåtidens tanke-sätt; tornen handlar inte om ett motsatsförhållande mellan en världslig och en kyrklig makt utan de ska uppfattas som *båda dessa* (Nyborg 1985, s. 93).

Vilket av dessa olika perspektiv vi väljer påverkar i slutändan vår tolkning av byggnaderna i Dalby.

Dalbys västtorn

Den högt sittande västportalen i Dalby leder enligt palatshypotesen in till en kunglig ”loge” i tornet med en tänkt balkong ut mot gården för förmodade hyllningar (fig. 4) (Cinthio 2010, s. 87). Denna tolkning

Fig. 4. Dalbys västtorn. Den numerade igenmurade högt sittande västportalen finns bakom det runda fönstret. Var detta en ingång till en kunglig loge eller hade tornrummet en funktion kopplad till klostret? Bilden är tagen ungefär där den södra längan en gång fanns. På bilden syns även en del av en medeltida byggnad som möjligen kan ha varit den norra längan i ett atrium (Wienberg 2010, s 30) (eget foto 2024).

stämmer väl in på diskursen kring västtorn.

Logens existens är emellertid tveksam om man litar på Sten Anjou som undersökt kyrkan. Han menade att tornrummet var stängt ut mot kyrkan fram till valvslagningen på 1200-talet (Anjou 1930, s. 95–96).

Det råder osäkerhet om vad Anjou byggde detta på, men om det stämmer skulle det innebära att kungen vistades i ett igenbommat rum och var osynlig för kyrkobesökarna nedanför, vilket omkullkastar teorin att kungen ville synas. Däremot passar ett stängt tornrum in på Han-

sens teori att en empor som är dold för kyrkans besökare kan ha haft ett sakralt syfte. Ett förslag är att tornet utgjorde en Galilaea, en cluniacensisk förhall (Anderson 1926, s. 24; Wienberg 2010, s. 42–43; jmf. Krüger 2003, s. 288–292; 201–202).

Tornets högt sittande västportal hade även varit möjlig att se som något annat än en utgång. I anglosaxiska kyrkor talas det om ”door of display” där relikier under högtider tros ha förevisats vid en högt sittande öppning – möjligen kan något liknande ha förekommit även i Skandinavien (Creighton 2012, s. 82). Det är således möjligt att tolka västtornet i Dalby på ett annat sätt om man tar ett steg bort från den rådande diskursen.

En annan fråga är hur lämpliga parallellerna till karolingerriket egentligen är då vi diskuterar skandinavisk medeltid (Jacobsen 1993, s. 54; Borgehammar 2010, s. 59). Är det verkligen möjligt att dra en rak linje mellan Aachen i början av 800-talet och Dalby på 1060-talet? Aachen hade en palatskyrka för 7000 besökare och byggdes med intentionen att imponera (Airlie 2000, s. 5). Men vem fanns i Dalby som skulle hylla kungen uppe på balkongen och bländas av ett storslaget palats? Dalby måste sättas in i sin kontext. Det har visserligen påträffats runstenar från 900-talet i närheten vilka indikerar närvaron av en elit, men inget pekar på att Dalby var något utöver en by med kanske några hundra bönder; det var knappast för dem som kungen upprättade

sitt palats (Torna Hällestad DR 296, 297, 279, Sjötorp DR 298). Det är således lite svårt att förstå varför ett för Skandinavien unikt palats skulle ha uppförts i just Dalby och inte i Lund, en av tidig medeltids viktigaste danska städer.

Huvudgårdar

I det så kallade Ystadsprojektet på 1980-talet noterades en nära koppling mellan kyrka och huvudgård, något som Wienberg menar fått betydelse för hur vi sedan dess uppfattat byggnader intill kyrkor (Riddersporre 1989, s. 136; Wienberg 2010, s. 21–22). Det mest kända exemplet är Bjäresjö där en tidig-medeltida murad byggnad, påträffad sextio meter nordväst om kyrkan, anses vara en gård som tillhörde en ledande familj (Callmer 1992, s. 435–452). I närbelägna Stora Herrestad ligger kyrkan tätt intill en sätesgård från 1700-talet vilken antas ha en föregångare i en tidig-medeltida huvudgård (Riddersporre 1989, s. 136; Nilén 2009, s. 9).

Dessa exempel blir vägledande. Även om det i många fall är trovärdiga tolkningar finns det samma problematik här som i diskussionen om västtornen – det tycks finnas en förväntan att alla stenbyggnader invid kyrkor är högre ståndsböningar. Ofta handlar det dock bara om stenmurar som talar om att en byggnad *av något slag* har stått på platsen. Invid Fjenneslev kyrka förvandlas två källarum till Absalons barndoms-

Fig. 5. Stora Herrestad kyrka med ett gårdscomplex i väster. Det såg kanske inte så ut exakt så här på medeltiden men sätesgården från 1700-talet antas ha en medeltida föregångare. Intressant är hur längorna orienterar sig mot varandra, inte mot kyrkan som fallet är i Dalby (foto: Pär-Martin Hedberg 2014).

hem medan en stenkällare intill S:t Jørgensbjerg i Roskilde ses som en stormansgård i stället för ett kloster, trots att ett sådant nämns i skriftliga källor (Stiesdal 1980, s. 167; Andersen & Nielsen 2000, s. 121–143; jmf. Nyborg 2004, s. 127; Wienberg 2010, s. 22). Återigen försvinner de alternativa tolkningarna i en diskurs som fokuserar på den världsliga makten.

Om vi jämför Dalby med till exempel Stora Herrestad finns det en uppenbar skillnad i hur längorna är lokaliserade (fig. 5). I Stora Herrestad vänder de sig mot varandra, bort från kyrkan, medan de i Dalby istället öppnar sig mot kyrkan. Precis som i en klostergård. Den västra län-

gans primära ingång förefaller dessutom ha varit orienterad nästan på samma linje som kyrkans västportal vilket förstärker sambandet mellan dessa (Andersson 1970, 16f). Kyrkan i Dalby förefaller ha ingått i stenbyggnadernas arkitektur till skillnad från dem i Stora Herrestad.

Paradigm

Ett paradigm utgör vad vetenskapshistorikern Thomas Kuhn kallade normalvetenskap, en normgivande tankekonstruktion där bara perspektiv som passar in i paradigmet accepteras (Kuhn 1992, s. 22–30). Då detta sker riskerar resultat som

inte stämmer med det förväntade att gå förlorade och det blir i slutändan svårt att utveckla ny kunskap (Liljequist 2003, s. 104; Borgehammar 2010, s. 56–59). Att förstå mekanismerna bakom ett paradigm är av yttersta vikt; det går till och med att säga att det är en förutsättning för att fullt ut kunna förstå en diskussion.

Även om arkeologin inte kännetecknas av dominerande paradigm på samma sätt som en del andra vetenskaper, menar jag att det inom vissa områden finns en stark tradition av att tolka på ett visst sätt (jmf. Bintliff & Pearce 2011, s. 1–6). Vi kan kalla det paradigm, diskurs eller tradition. Här kallar jag det ”paradigm” eftersom teologen Stephan Borgehammar använder begreppet då han diskuterar Dalby (Borgehammar 2010, s. 58). Borgehammar ser ett paradigm i forskningen om tidig medeltid där frågorna som utgår från aristokrati och makt står i fokus (Borgehammar 2010, s. 58–59). Detta menar jag också skulle vara möjligt att koppla bakåt till sen järnålder där makt och elit ofta ges företräde (t.ex. Mortensen & Rasmussen 1991; Fabech 1999, s. 456; jmf. Lihammer 2005, s. 40–41, 305).

Wienberg anser att det finns en tradition att fokusera på det uppseendeväckande på bekostnad av det mer alldagliga. Om inte perspektivet ändras är det risk att kyrkoarkeologin stagnerar medan vi fortsätter att konstatera sådant vi redan vet, menar han (Wienberg 2023, s. 211–239). I Kuhns anda använder vi då ett ”nor-

malperspektiv” (jmf. Burström 1990, s. 14).

Ett paradigm i Dalby?

Argumenten som talar mot palatshypotesen har fallit bort från diskussionen om stenbyggnaderna. Liksom Borgehammar menar jag att ett paradigmliknande tankesätt kan ha bidragit till detta (Borgehammar 2010, s. 58). Bilden av Dalby som ”kungarnas Dalby” och ”ett kejserligt landskap” med palats, biskopskyrka och en kunglig jaktpark i Dalby hage har med tiden cementsats (Cinthio 2000, s. 84 citat 1; Andrén 2015, s. 109 citat 2; även Hansson 2020, s. 132–135). Om vi istället kastar om perspektiven och föreslår att byggnaderna var ett kloster eller en gård till biskop Egino, framträder en annan bild. Då kan vi tala om ett kyrkligt landskap med en imponerande basilika som tronar på en höjd och blickar ner över slättens landsorts-kyrkor, omsluten av en biskopsgård och senare ett kloster, vars verksamhet med en hästhage och fiskdammar format landskapet i närområdet. Vilket perspektiv man väljer definierar således bilden av Dalby.

Vilken betydelse ska väderstrecket ges? Hade man tolkat byggnaderna i Dalby annorlunda om de påträffats öster eller söder om kyrkan, uppfattat ett kloster i söder och kanske en biskopsgård i öster? Och vad är egentligen viktigast – väderstrecket eller arkitekturen? Det finns inga kända kloster väster om en kyrka i

Skandinavien – men här finns inte heller några kända atriumpalats. Ett atrium med klostergång var dock den gängse arkitekturen för klosterbyggnader, även om de i regel låg söder eller norr om kyrkan. Arkitekturen talar således för ett kloster, men läget i väster tycks trumfa detta och spela en större roll för tolkningen av Dalbybyggnaderna.

Dalby framhävs som det främsta exemplet på en kungsgård nära en kyrka (t.ex. Krongaard Kristensen 2013, s. 11). Palatshypotesen uppfattas som så självklar att nya resonemang kan föras utifrån denna och i sin tur utgöra referens för andra. Som Sverkergården i Alvastra, där Omberg blir en möjlig jaktpark eftersom en sådan fanns i Dalby; en hypotes som i sin tur baseras på det kungliga palatset (Holmström 2006, s. 200–201). Dalby legitimerar tolkningarna. Med tiden har platsen kommit att användas som en analogi för att det faktiskt existerade tidiga kungliga palats av större magnitud invid kyrkor i Skandinavien, detta trots att Cinthios tolkning var preliminär och trots att de arkeologiska beläggen för den är osäkra.

Att använda referenser är det gängse sättet att arbeta inom arkeologin, men här reses frågan om vilka krav som ska ställas på den första tesen. Är den för svag faller hela korthuset ihop. Detta innebär naturligtvis inte att de som refererar till Dalby som ett palats är undermåliga forskare. Teorier och hypoteser är inte av ondo. Tvärtom är de nödvändiga för att vi ska komma vidare; problemen uppstår först när vi låter oss begränsas av dem. Det handlar inte om vem som har rätt eller fel, palats eller kloster, det handlar om att *lyckad arkeologi inte uppstår när ett enskilt perspektiv får dominera*. Det måste komma fler röster som lyfter fram alternativen. Vi måste våga se Dalby med nya ögon, peka på sprickor i fasaden, och inte vara fast i föreställningen om det karolingiska atriumpalatset. Annars har vi låtit oss begränsas i vår forskning.

Sophie Flensburg
Masterstudent i historisk arkeologi,
Lunds universitet.
E-post: Sophie.flensburg@gmail.com

Referenser

Arkiv

ATA, Antikvarisk-topografiska arkivet:

Andersson, Karin. 1970. *Dalby, Torna härad, Skåne. Bårhustomten 1963, 1965–66.*

Andersson, Karin. 1971. *Den vendiska keramiken från Dalby. Analys och jämförande studie till belysning av de dansk-slaviska relationerna under 1000-talet.*

Litteratur

Adam av Bremen, 1984. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar.* Översättning av Emanuel Svenberg. Stockholm.

Aelnoth. *Vitae Sanctorum Danorum.* Översättning av Martin Clarentius Gertz 1908. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. Köpenhamn.

Airlie, S. 2000. The palace of memory. The Carolingian Court as Political Centre. *Courts and regions in Medieval Europe.* Sarah Rees Jones et al (red). Woodbridge, s. 1–21.

Andersen, M. & Å. Højlund Nielsen. 2000. En stormandsgård fra den ældre middelalder ved Sankt Jørgensbjerg kirke. *Civitas Roscald – fra byens begyndelse.* M. Andersen & T. Christensen (red). Roskilde, s. 121–143.

Anderson, W. 1926. *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn.* N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges Odlingshistoria. Tilläggshäfte III. Lund

Andrén, A. 1999. Det förlorade paradiset. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 1999:2, s. 16–31.

Andrén, A. 2000. Ad sanctos – de dödas plats under medeltiden. *Hikuin*, 27, s. 7–26.

Andrén, A. 2015. En tolkning av det historiska landskapet runt Dalby kyrka och kloster. *Kyrkan i Landskapet.* Ulf Sporrang (red). Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Stockholm, s. 99–112.

Anjou, S. 1930. *Heliga korsets kyrka i Dalby, samt de äldsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense. Undersökningar till 1000-talets arkitekturhistoria.* Göteborg.

Bintliff, J. & M. Pearce. 2011. Introduction. *The Death of Archaeological Theory?* J. Bintliff & M. Pearce (red.). Oxford, s. 1–6.

Borgehammar, S. 2010. Symboler i Dalby. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård.* S. Borgehammar & J. Wienberg (red). Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/ Stockholm, s. 55–87.

Burström, M. 1990. *Arkeologiskt perspektivmedvetande.* Stockholm Archaeological Reports No 23. Stockholm.

Callmer, J. 1992. A Contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. *The Archaeology of the cultural landscape. Field work and research in a south Swedish rural region.* Acta archaeologica Lundensia series in 4°, 19. L. Larsson (red). Stockholm, s. 411–457.

- Cinthio, E. 1966. Kungapalatset i Dalby. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland*, 1966:3, s. 16–19.
- Cinthio, E. 1983. Dalby kungsgård. Medeltidsarkeologin som historisk vetenskap. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 1983*, s. 89–100.
- Cinthio, E. 1989. Benediktiner, augustiner och korherrar. *Skånska kloster*. E. Cinthio (red). Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1987/88. Lund, s. 19–45.
- Cinthio, E. 2010. Kungarnas Dalby. *Dalby Kyrka. Om en plats i historien*. A. Larsson (red). Lund, s. 84–91.
- Collins, T. 2019. Space and place: archaeologies of female monasticism in later medieval Ireland. *Gender in medieval places, spaces, and thresholds*. V. Blud et al (red). IHR Conference Series. London, s. 25–43.
- Creighton, O. 2012. *Early European Castles: Aristocracy and authority, AD 800–1200*. London.
- Dalby klostets intäktsbok 1530–1531*. 1983. K. Knutsson & G. Paulsson (red.). Skånska senmedeltid och renässans 10. Lund.
- Eriksdotter, G. 1996. *Dalby kungsgård: byggnadsarkeologisk undersökning. Dokumentation över renoveringsarbetena 1994–95*. Arkeologiska rapporter från Lund nr 17. Lund.
- Fabech, C. 1999. Centrality in sites and landscapes. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4.7, 1998*. C. Fabech & J. Ringtved (red.). Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter. Højbjerg, s. 455–474.
- Fergusson, P. 1989. The Refectory at Easby Abbey: Form and Iconography. *The Art Bulletin* 71, nr 3, s. 334–351.
- Flensburg, S. 2023. *Sprickor i fasaden. Palats eller kloster – en analys av byggnaderna väster om Dalby kyrka*. Mastersuppsats i Historisk arkeologi vid Lunds universitet.
- Hansen, K. 2013. Vem satt på läktaren? Fyra typer av emporer i skånska kyrkors romanska västtorn. *Fornvännen*, nr 3 2013, s. 178–194.
- Hansson, M. 2020. Building glory. Elite palaces in early and high Medieval Scandinavia. *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250, Volume III*. J. Wojtek et al (red). New York.
- Holmström, M. 2006. Makten och Himmelriket, kontinentala kontakter och förändriga förbindelser i det medeltida Alvastra och Linköpings stift. *Helgonets boning, Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. L. Ersgård (red). Lund Studies in Historical Archaeology 5. Lund, s. 141–228.
- Jacobsen, H. 1993. *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm.
- Kockum, J. 2010. Dalby kloster och det ekonomiska landskapet. Resurser, produktion och konsumtion. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. S. Borgehammar & J. Wienberg (red). Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/Stockholm, s. 361–375.
- Krongaard Kristensen, H. 2013. *Børglum domkirke og kloster i middelalderen*. Vendyssel Historiske Museum. Aalborg.

- Krongaard Kristensen, H. 2017. *Træbyggde korsgange ved danske klostre. Kuml 2017. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab. Århus, s. 123–154.*
- Krüger, K. 2003. *Die romanischen Westbauten in Burgund und Cluny. Untersuchungen zur Funktion einer Bauform.* Berlin.
- Krüger, K. 2010. The West end of Corvey. An architectural model for churches in the central Middle Ages? *Locus Celebris. Dalby, kyrka, kloster och gård.* S. Borgehammar & J. Wienberg (red). Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/Stockholm, s. 197–216.
- Kuhn, T. 1992. *De vetenskapliga revolutionernas struktur.* Stockholm.
- Larsson, S. 2000. *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890–1990.* Archaeologica Lundensia 9. *Investigationes De Antiquitatibus Urbis Lundae IX.* Lund.
- Lihammer, A. 2007. *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien.* Lunds Studies in Historical Archaeology 7. Lund.
- Liliequist, B. 2003. *Ludwik Flecks jämförande kunskapsteori.* Umeå Studies in Philosophy 6. Umeå.
- Lindahl, A. 1986. *Information through sherds. A case study of the early glazed earthenware from Dalby, Scania.* Lund Studies in Medieval Archaeology 3. Lund.
- Mortensen, P. & Rasmusen, B. M. 1991. *Fra stamme til stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og kongemagt.* P. Mortensen & B. M Rasmusen (red.). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Højbjerg.
- Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium.* 1923. L. Weibull (red.). *Monumenta Scaniae Historica.* Lund.
- Nilsson, I-M. 2003. Härskarsymbol och högsäte – om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor. *Meta, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2003:1, s. 31–49.
- Nilsson, I-M. 2010. Trons visualisering. Dalby kyrkas västparti under äldre medeltid. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård.* S. Borgehammar & J. Wienberg (red). Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/Stockholm, s. 217–236.
- Nyborg, E. 1985. Om romanske kirketårne i Danmark. *Kongens Makt og Ære: Skandinaviske herskersymboler gennem 1000 år.* M. Blindheim et al (red). Oslo, s. 93–100.
- Nyborg, E. 2004. Kirke og sogn i højmiddelalderens by. *Middelalderbyen.* S. Bitsch Christensen (red). Århus, s. 113–191.
- Passio Sancti Kanuti regis et Martiris.* 1908–1912. Översättning av M. Clarentius Gertz. <<http://www.augustana.net/users/mischahooker/scanchron/PassioKanuti.html>> (nedladdad 15 mars 2023).
- Polig, M. 2016. *The original Holy Cross Church in Dalby New interpretations through digital archaeology.* Lund University. <<https://www.semanticscholar.org/paper/The-original-Holy-Cross-Church-in-Dalby-New-through-Polig-Lund/7aaee08c612b9a66570ba23083b0ac162e0f1e0e>> (nedladdad 2 februari 2023).
- Qviström, L. 2019. *Rum utan utsikt. Fönster och ljus i medeltida byggnader.* Stockholm Studies in Archaeology 77. Stockholm.

- Redelius, G. 1972. *Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Antikvarisk arkivet 45. Stockholm.
- Riddersporre, M. 1989. Lantmåterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. H. Andersson & M. Anglert (red.) Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm, s. 135–144.
- Rulkens, A. J. R. 2013. *Means, Motives and Opportunities: The architecture of monasteries during the reign of Louis the Pious (814–840)*. Amsterdam Institute for Humanities Research (AIHR). Amsterdam.
- Sigsjö, R. 2020. Varnhem – ett nytt skott på en ung vinstock. *Varnhem – från järnåldersgård till klosterstiftelse. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 2019–20*. A. Lokrantz (red). Alingsås, s. 15–29.
- Stalley, R. 1999. *Early Medieval Architecture*. Oxford.
- Stiesdal, H. 1980. Gård og kirke. Sønder Jernløse-fundet belyst ved andre sjællandske eksempler. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. Köpenhamn, s. 166–170.
- Stiesdal, H. 1982. Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*. Hugo Johannsen (red). Köpenhamn, s. 13–40.
- Sundqvist, O. 2006. Från vikingatida aristokratiska hallar till medeltida stormannakyrkor. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 52, s. 20–32.
- Szakács, B. Z. 2015. The early phase of cloister architecture in Central Europe. *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, nr 19, s. 77–89.
- Welin, G. 1991. Dalby kyrkas grundläggning. Ett byggnadsarkeologiskt försök. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1991:4, s. 1–18.
- Welin, G. 2004. Dalby kyrkas äldsta historia. Ett diskussionsförsök. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2004:4, s. 1–14.
- Welin, G. 2010. Kungarnas Dalby och biskop Emino. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2010:2, s. 175–195.
- Wienberg, J. 2010. Mellan Kungar och kaniker. Dalby till debatt. *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. S. Borgehammar & J. Wienberg (red). Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/Stockholm, s. 19–53.
- Wienberg, J. 2023. Fra det prangende til det ydmyge – Kullede middelalderkirker i Danmark. *Kuml: Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab* 2023, s. 211–239.

Övrigt

Runinskrift DR 296, 297, 279, 298 i Samnordisk runtextdatabas, Institutio-
nen för nordiska språk, Uppsala universitet. <[https://app.raa.se/open/runor/
inscription?id=07122aa8-863c-41f3-8c15-c8157dee7af1](https://app.raa.se/open/runor/inscription?id=07122aa8-863c-41f3-8c15-c8157dee7af1)> (nedladdad 12 januari
2024).

En angelsaksisk steinkirke på opphavsstedet til Norges tidligste helgenkult? Nye spor funnet på Selja – St Sunnivas og Seljemennenes helligdom

Regin Meyer

The island Selja on the Norwegian West coast is the alleged martyr site of the saints of St Sunniva and the Seljumen, who according to legend, lived and died in the 10th century. Study of the ruins on the island has revealed the importance and development of the site during the Middle Ages. They comprise the remains of a bishop's church, a Benedictine abbey, a rockshelter chapel and a terrace complex in the hillside. The additional ruins of a pilgrim's church have been investigated as part of ongoing conservation.

The investigation has revealed unknown traces of an early building phase in the church ruin, which has been interpreted as a stone chapel dating before the episcopal see was established at Selja c.1068–70. Architectural features indicate Anglo-Saxon craftsmanship, which is further supported by the site's archaeological context. This article argues that this unusual early stone chapel must be the result of communication and travels across the North Sea, at a time when Anglo Saxon priests and Christian conceptions came to Norway to bring Christian conversion and royal conquest.

Innledning

Øya Selja, på den norske vestkysten, har en uvanlig stor mengde bygningrester etter det som har vært en

av middelalderens viktigste og eldste helligsteder. Av Seljas rike arkeologi og historie er det først og fremst stedets pittoreske klosterruin og legen-

Figur 1A Sett mot øst: Dronefoto som viser ruinene på øya Selja på den norske vestkysten, ca.180 km nord for Bergen. Figur 1B Sett mot vest: Sunnivakirkeruinen (RM 2018). Figur 1C Rivertz' plantegning av Sunnivakirkeruinen i 1909 (Riksantikvarens arkiv).

den om St. Sunniva som de fleste tenker på. Det er slik symptomatisk at nettopp statuen av «den hellige Sunniva» pryder tettstedet Selje, fra hvor man tar «Klosterbåten», ut til det folk flest kaller «Selje kloster». Slik har altså klosteret og helgenen blitt selve monumentet og personifisering av stedet, illustrert i turistbrosjyrer, litteratur og kommunevåpen. Gjennom begge kan man la seg fascinere av det norske Vestlandets regionale helgen og det kjente klosteret ved hennes helligdom.

Men lokaliteten kan skilte med legendemateriale og arkeologi langt utover dette. Faktisk tyder mye på at øya som kristent kultsted har en enda eldre opprinnelse enn tilbedelsen av selveste St Olav og hans grav i Nidaros fra midten av 1000-tallet. Til tross for at vår kunnskap i dag er basert på forskning gjennom hele 200 år, viser de siste års arbeider at Selja fremdeles innehar et kunnskapspotensiale som kan bringe oss nærmere opprinnelsen og betydningen i kristningstiden.

Særlig har de siste års arbeider ved Sunnivakirkens ruin (fig.1ABC), i fjellsiden bak klosteret, kunne by på ukjente spor som har blitt identifisert gjennom konservering og bygningsarkeologiske undersøkelser.¹ Oppdagelsene stiller spørsmålsteget ved

tidligere dateringer og bringer inn et nytt angelsaksisk innslag i kirkearkitekturen. Tolkningene utfordrer dermed den etablerte oppfatningen av den eldste steinkirkens opprinnelse. Funnene kan tyde på at kirkelig og håndverksmessig kompetanse ble hentet fra det angelsaksiske England allerede før Olav Kyrres bispesete (ca.1068–70), ved at en liten steinkirke eller et kapell ble bygget. Oppdagelsene fremhever denne steinkirkens viktige rolle og tilknytningen til Norges tidligste kjente helgener, Seljemennene.

I lys av de nye funnene stilles følgende spørsmål: Hva slags konstruksjon er det som kan identifiseres i Sunnivakirkeruinen, men som er eldre enn denne kirken? Hvor gammel er konstruksjonen? Hvilke impulser kan tolkes ut fra håndverk og utforming? Hvem står bak oppføringen? Hvilken funksjon har konstruksjonen hatt på helligstedet?

Ruinene på Selja og helligøyas betydning

Hvorfor er Selja så viktig? Svaret ligger i flere lag av en lang historisk utvikling og i en serie arkeologiske funn som ble gjort på 1800- og 1900-tallet. En del kan presenteres gjennom landskapet og ruinene lengst vest på øya. Stedet å begynne er 50 m opp i en værutsatt fjellside hvor det ligger en heller, og bak denne, hulen hvor St. Sunniva skal ha lidd martyrdøden ved midten på 900-tallet (fig.1). Murrester og kalkspor på berget

¹ Utført av Regin Meyer (Norsk institutt for kulturminneforskning) i samarbeid med Geir Magnussen (Bakken & Magnussen Restaureringsverkstad), på oppdrag for Stad kommune ved Bjørn Jensen.

viser at martyrstedet på et tidspunkt ble en hulekirke, trolig dedikert til St Mikael, med utsyn mot havet og solnedgangen. Hulen og martyrstedet er altså selve utgangspunktet for at Selja i overgangen fra vikingtid til tidlig middelalder, ble et av de viktigste helligstedene i Norge. Over tid vokste stedet som pilegrimsmål og huset flere relikvier.

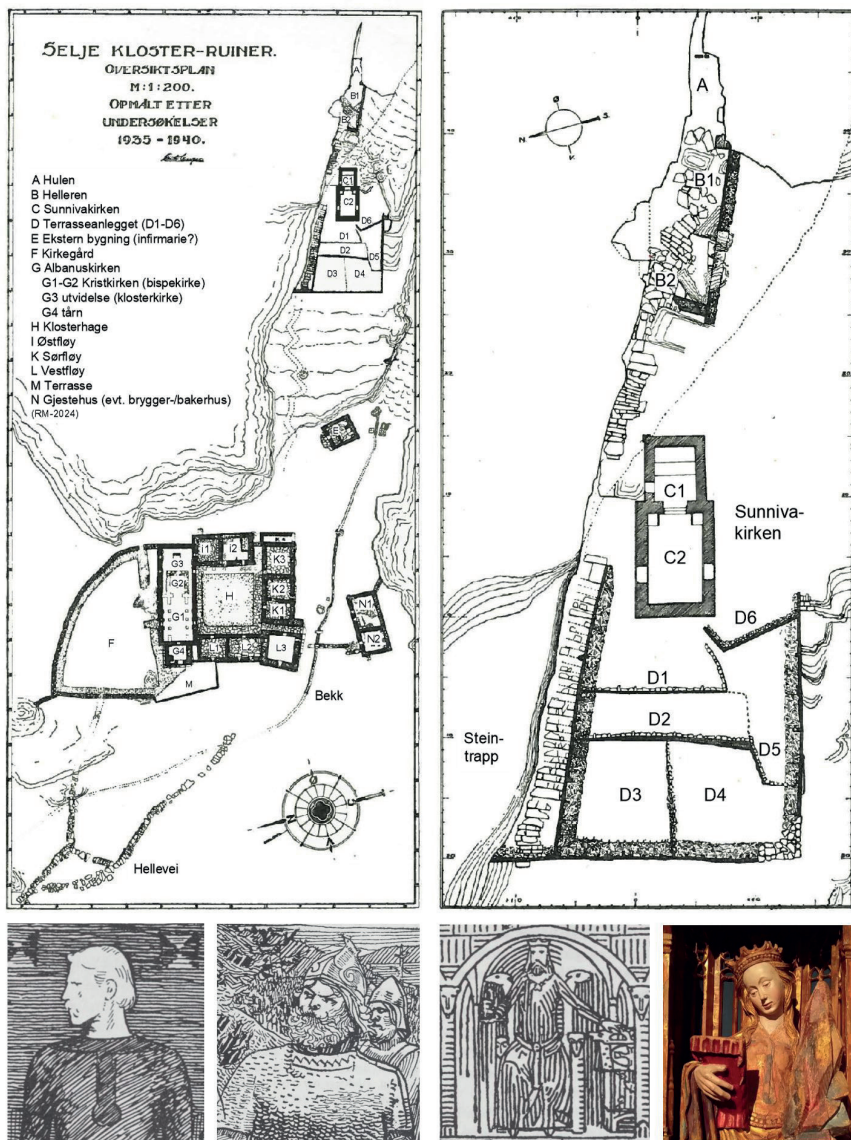
Med dette fulgte etableringen av religiøse institusjoner som fremdeles har levninger etter seg (fig.1A, 2AB). På sletta nedenfor fjellet står ruinene etter Kristkirken (G) som var en bispekirke da bispesetet ble etablert på øya ca.1068–1070.² Et benediktinerkloster ble grunnlagt på slutten av 1000-tallet, men i dag sees den senere fasen fra 1300-tallet med bispekirken utvidet til en klosterkirke og dedikert til St. Alban. Et iøynefallende vesttårn fra ca.1100 står fremdeles i full høyde. På nordsiden sees kirkegårdsmuren med pro-

sesjonsgang på innsiden. Av eksterne bygninger finnes et gjestehus i sør og et mulig infirmarie (sykestue) i øst. Synlig er også helleveien som pilegrimer og gjester ville ha fulgt fra havnen og opp til klosteret.

Herfra kunne man følge en trappeoppgang i fjellsiden til Seljas viktigste helligdom, martyrstedet til St. Sunniva (AB) (fig.2–3). På veien ville man passere et enormt terrassekompleks med tre avsatser. På den øverste avsatsen sto St. Sunnivakirken som sammen med komplekset utgjorde en monumental enhet, synlig for skip langs kysten. Plasseringen foran den nevnte hulen knyttet slik Sunnivas relikvier i kirken til martyrstedet hennes.

Samlet formidler dette: bispekirken til et bispesete, en hulekirke, en pilegrimskirke, et monumentalt terrasseanlegg, et klosteranlegg med klosterkirke, samt en rekke eksterne bygninger og konstruksjoner. Faktisk forteller Odd Munk Snorresson på slutten av 1100-tallet at det den gang fantes 5 kirker på øya, hvorav den ene trolig sto på østsiden (Oddr & Rindal 1977, s. 78). Konsentrasjonen av 3–4 kirker på et så lite område er så spesielt at man ikke kjenner til noe lignende i Norge (med unntak av urban kontekst). Hulen som selve utgangspunktet, har vært av så anseelig betydning at den har blitt omtalt som livmoren som fødte den norske kirken (Hommedal 1995, s. 143; Lidén 1995). Det er derfor med rette at Selja må kunne kalles et helligsted og en ruinlokalitet i særklasse. Av alle dens levninger og kilder til forti-

² Det har blitt argumentert for at bispesetet ble flyttet fra Selja til Bergen ved slutten av samme århundre, hvor to kirker hadde blitt påbegynt av Olav Kyrre. Den lille Kristkirken ble bygget i tre til midlertidig bruk mens den store Kristkirken i stein var under oppføring. Sistnevnte skulle omsider bli den endelige domkirken for resten av middelalderen. Videre har translasjonen av Sunnivas relikvier fra Selja til Bergen i 1170 blitt ansett å være av slik betydning at det symbolsk sett markerte fullførelsen av flyttingen av bispesetet, selv om dette begynte tidligere. (Helle 1997, s. 244; 249–250 Ommundsen et al. 2021, s. 37).

Øverst fra venstre: Figur 2AB Cato Engers plan over ruinlokaliteten etter undersøkelsene i 1935–1940 (Riksantikvarens arkiv). Betegnelser er lagt til av forfatteren (RM 2024). Figur 2CDE De tre kong Olaver: Olav Tryggvason, Olav Haraldson, og Olav Kyrre (Tegnet av Erik Werenskiold 1899, Christian Krogh 1890-tallet, Gerhard Munthe 1899). Figur 2F St Sunniva fra Austevoll kirke, nå i Bergen Universitetsmuseum (RM 2021).

den, ønsker vi her å rette et særskilt fokus nettopp på ruinen Sunniva-kirken, uten helt å forlate de øvrige levningene.

Seljas helgener og de tre Olaver

Den historiske sannheten bak helgene som kan knyttes til Selja skal ikke diskuteres her. Likevel må det påpekes at det svært tidlig ble etablert en helgentradisjon på øya og at tre norske konger har fått en sentral rolle i utviklingen av helligstedet: Olav Tryggvasson, Olav Haraldsson og Olav Kyrre (fig.2CDE).

Skal vi tro middelalderske legender og sagaer, fant Olav Tryggvasson (963–1000) levningene etter Sunniva og følget hennes i 996 lengst vest på øya, hvor han bygde en kirke til henne (Tosterud 1997; Oddr & Rindal 1977; Mundal 1997b). Sunniva skal ha vært en irsk dronning som på midten av samme århundre flyktet over Nordsjøen, hvor hun omsider led martyrdøden i Seljehulen forfulgt av hedenske vikinger. Går man i stedet til vestlandets eldste lovkilde, Gulatingsloven, er det imidlertid et annet helgenteam som trer frem, nemlig Seljemennene.

Seljemennenes egen messedag (8 juli), skal ifølge lovkindens kristendomsbolk ha blitt stiftet av Olav Haraldsson selv (995–1030). Hvorvidt kongen virkelig stiftet Seljumannamessen i 1024 er noe omdiskutert. Imidlertid ansees lovteksten å være av anselig alder (11 århundre) og gir oss et lite glimt av Norges tid-

ligste kjente helgener, mens Sunniva merkelig nok er ikke nevnt (Johnsen 1968, s. 40; Birkeli & Hauge 1995, s. 82–83, 94–97). I stedet har det blitt argumentert for at hun er en senere konstruert helgen og nevnes i kildene først på 1100-tallet (O'Hara 2009, s. 113; Helle 1997, s. 249–250). Seljemenne ble da presentert i Sunnivalegenden som del av hennes reisefølge (Hommedal 2018, s. 63). Over tid utviklet hun seg med voksende popularitet til å bli vestlandets regionale helgen, og Bergens skyts-helgen, og fikk videre utbredelse til flere Nord-Europeiske land.

Felles for Tryggvasson og Haraldsson er fortiden som krigsherrer i det angelsaksiske England, riktig nok på ulike tidspunkt under dansk kongen Svein Tveskjegg, før begge skiftet side til kong Æthelred II. Lojalitetsskiftet ble markert med ritualer i form av kristen dåp. Videre satte begge kurs tilbake mot Norge med hensikt å kristne landet og kreve tronen. For Tryggvasson skal dette ha skjedd i 995 med tinget på Moster, etterfulgt av tinget på Dragseide i 996 (6 km fra Selja), før han fant Sunnivas levninger (Oddr & Rindal 1977, s. 72–85; Snorri, Holtsmark, Seip, Hødnebø, & Magerøy 1979a). Når det gjelder Haraldsson, så skal kongen ha ankommet Selja i 1015 og holdt ting på Moster i 1023 hvor den eldste kristenbolken skal ha blitt skrevet (Snorri, Holtsmark, Seip, Hødnebø, & Magerøy 1979b). Begge kongene skriver seg slik inn i Seljas historie gjennom etablering av helligdom, kirkebygging og mes-

sen for de første helgene, skal vi tro kildene.

Olav Kyrre representerer en senere fase med etableringen av bispesetet på Selja i 1068–70, samtidig med Oslo og Nidaros. De to eldste steinkirkene, Kristkirken og Sunnivakirken, har blitt tilskrevet han av de fleste fagfolk. Den sistnevnte kirken er identifisert med nettopp ruinen som beskrives her (Krefting 1868, s. 11; Enger 1949, s. 11; Hommedal 1997, s. 48; Hommedal 2021, s. 77). En utbredt oppfatning er da at Tryggvassons kirke var forgjengeren til denne, men bygget i tre.

Sunnivakirkeruinen og forskningshistorien

Sunnivakirken kan i dag oppleves som en ruin i fjellsiden på terrasseanleggets øverste avsats med utsyn er mot havhorisonten og Stadlandet (fig.1). Hele terrasseanlegget har blitt bygget ut i flere faser, avsats for avsats, fra øst til vest (fig.2AB) (Enger 1949, s. 14–16). Imidlertid er svært mye av det man ser rekonstruert og hele anleggets funksjon ukjent. At den øverste avsatsen har fungert som plattform for kirken er åpenbart, men utover dette varierer tolkningsforslagene med at byggverket var ment for besøkende pilegrimer, at det var konstruert for religiøse prosesjoner eller at man ønsket å skape et stort synlig monument i landskapet (Hommedal 1997, s. 52; Hommedal 2018, s. 73–75, 82). Det

er også fullt mulig at samtlige av disse funksjonene har inngått.

Dagens kirkeruin viser et skip og et kor, med henholdsvis ytre mål 9.6 m x 6.5 m, og 5.5 m x 5.0 m. Inn til korets østmur står en murt benk eller pall (catafalque), hvor skrinene til St Sunniva og Seljemennene skal ha stått (Krefting 1868, s. 11; Nicolaysen 1892, s. 3; Hommedal 2018, s. 73–75; Hommedal 2019, s. 56). Skipet har parallelle motstilte portaler i langmurene, tolket som et ambulatorium (gjennomgang) for pilegrimer som på denne måten kunne se skrinene på pallen i øst. I hjørnene mot nordøst og sørøst står basene for sidealtere med uvisse dedikasjoner. Blant kirkens finurligheter finner vi en oval steinsatt åpning i gulvet, med ukjent funksjon. Ruinens kombinasjon av originale og tilførte murskift er et sentralt tema senere i artikkelen. Her skal det kun påpekes at man tradisjonelt har trukket frem kvadersteinene som representativt for hvordan kirken har sett ut i middelalderen.

Kirken har i likhet med resten av lokaliteten en lang forskningshistorie. Et naturlig startsted er Lorentz Diderch Klüwer, hvis grunnplan gjengir ikke bare Sunnivakirken men alle sentrale konstruksjoner på stedet, som et slags status-quo for ruinene i 1817 (Klüwer 1823; Krefting 1868). Han blir etterfulgt av de øvrige «pionerene» som også undersøkte andre kjente middelalderanlegg i Norge. Av særlig betydning er Carl Otto Krefting (1866), Johan

Meyer (1892, 1920) (Krefting 1868; J. Meyer 1920; Nicolaysen et al. 1892), samt den mest virksomme på øya, Cato Enger (1935–1941, 1967) som skal ha uttalt at: «Selje er mitt hjertebarn» (Enger 1949; Unknown 1968, s. 5) Parallelt med dette har bidrag fra en rekke historikere vært viktige i kunnskapsproduksjonen, blant annet Rudolf Keyser, Christian C.A. Lange, Gustav Storm og P.A. Munch (Lidén 1997, s. 253–254). Fra nyere tid er særlig «Seljaprojektet» i 1990–92 verdt å nevne, med muralanalyser og utgravninger under ledelse av Mari Nybø og Alf Tore Hommedal, med Sunnivakirken inkludert (Rindal, 1997; Lidén 1997). Nybø har også skrevet en PhD-avhandling om Albanuskirken og Hommedal har publisert en rekke artikler om øyas historie og arkeologi helt frem til i dag (Nybø, 2000; Hommedal 1993, 1995, 1996, 1997, 2018, 2019, 2021, 2023). I 2021 kom boken *St. Sunniva: Irish Queen, Norwegian Patron Saint* med flere internasjonale artikkelbidrag (Hommedal, O'Hara & Ommundsen 2021).

For Sunnivakirken ser man at dagens arkitektoniske utforming faller suksessivt på plass gjennom de tilgjengelige grunnplanene fra 1800-tallet og frem til 1909. Fra Klüwer til Krefting, kommer kirkens form, portaler og altere som også sees i dag, med et par unntak (fig.3G). Likedan har terrasseanlegget gått fra å ha to avsatser på 1800-tallet til tre på 1930-tallet etter hvert som levningene har blitt gravd ut. Da Rivertz iverksatte sin restaurering i 1909

synes kirkeruinens grunnplan å være den samme, med unntak av hovedalteret som hadde gått tapt (fig.1).

Disse grunnplanjamføringene gir oss et interessant vertikalt perspektiv på undersøkelsene over tid, mens dokumentasjonen av veggflatene (horisontalt) er langt mer sparsom. Et unntak gjelder Meyers oppriss av vestmuren i 1892, beskrevet som «Kistemur med Kledning af Olivinplader».³ Tegningen av disse olivinkvaderne (eller «platene») er så vesentlig fordi denne typen murverk har nettopp blitt selve koblingen mellom Sunnivakirken på terrassen og Kristkirken nede på sletten (fig.3ABCD). I begge tilfeller dreier det seg om kvadermurverk som er så likt at det argumenteres for at begge kirkene må ha blitt bygget samtidig: «Den haandværksmessige udførelsen er ogsaa i begge disse kirker saa paa-faldende ens, at man vel maa kunne fastslaa samme alder for begge» (Hommedal 1996, s. 36).³

Satt i en historisk kontekst, så knyttes det praktfulle kvadermurverket til en betydningsfull hendelse da Kristkirken og Sunnivakirken tolkes å ha blitt reist i sammenheng med Olav Kyrres etablering av bispe-setet i 1068–70, henholdsvis som bispekirke og kirke for helgenene (Hommedal 2019, s. 51; Nybø 2000, s. 192–193, 197, 202; Nybø 2001, s. 121). For Sunnivakirkens ruin ble de øvrige 17 murflatene dessverre aldri dokumentert, og representativ-

³ Tegning sign. Johan Meyer 1892, nr.939 (Riksantikvarens arkiv, Oslo).

Øverst fra venstre: Figur 3AB Kristkirkens kvaderstein (RM 2020) samt oppmålingstegning av Albanuskirkens murverk, det vil si partiet av den opprinnelige Kristkirken (Johan Meyer 1892, Riksantikvarens arkiv). Figur 3CD Sunnivakirkens kvaderstein i indre vestmur (RM 2020) samt oppmålingstegning av samme mur (Johan Meyer 1892, Riksantikvarens arkiv). Figur 3E Samme mur fotografert i 1909 like før Rivertz' restaurering (Riksantikvarens arkiv). Figur 3F Murmester Geir Magnussen meisler ut tilført gneis i sement fra restaureringene for å finne original murkjerne (RM 2020). Figur 3G Otto Kreftings plan av terrasseanlegget, Sunnivakirkeruinen samt heller og hule i 1868 (Riksantikvarens arkiv).

teten i Meyers oppriss er derfor vanskelig å vurdere. Fra begynnelsen av det 20 århundret finnes det likedan bare tre foto av ruinen. Like etter dette fulgte en omfattende restaurering som skulle endre ruinen markant.

Restaureringen i 1909 og ruinen som arkeologisk kilde

Året 1909 ble Sunnivakirkeruinen utsatt for en hardhendt restaurering. Arbeidet ble ledet av arkitekt Kristen Rivertz på oppdrag for Fortidsminneforeningen. Rivertz, som blant annet er kjent for å sitt bidrag til jugendarkitekturen i Ålesund (1904) samt det nybarokke Rivertzske Kvartal i Oslo (1912), hadde ikke erfaring med middelalderruiner og skulle etter Selja aldri beskjefte seg med dens slags igjen (R. Meyer 2018, s. 12).

Foruten å tilføre en stor mengde bygningsmateriale for å komplettere ruinen, fikk Rivertz også hevet gulvet i skipet som han mente hellet nedover på grunn av setninger. Foto etter arbeidet viser et kirkeskip med en merkelig «knekk» på midten. Resultatet mottok i etterkant en massiv kritikk av foreningen med uttalelsen om at: «Som ruinen nu staar, er den ny, stygg og misvisende».⁴ Senere, i 1967 forsøkte Enger så å rette opp disse inngrepene ved å

justere tilbake sokkelpartiet og gulvet til opprinnelig stilling. Rivertz og delvis Enger er følgelig mye av forklaringen på hvorfor ruinen ser ut som den gjør, både med hensyn til tilstand, uttrykk og formidling.

Det har derfor vært all grunn til å stille spørsmål om hvordan det står til med ruinens autenticitet og formidlingstroverdighet. Spørsmålet ble særlig aktualisert ved oppstarten av konserveringen i 2019. Spesielt illustrerende var det at man kunne observere graffiti og innrissede bokstaver på olivinkvadre, stående opp-ned og vinkelrett på den naturlige skrive-retningen. Fenomenet vitnet om at steinene må ha blitt tatt ut av deres opprinnelige posisjoner, og så murt inn et annet sted med ny orientering. Med dette fulgte vesentlige utfordringer for hvordan arbeidet skulle gripes an: Hvordan konserverer man en ruin når det er så uvisst hva som er originalt og rekonstruert? Og i hvilken grad formidler dagens ruin egentlig den opprinnelige kirken?

Rivertz' 3 foto tatt før restaureringen har gitt noen holdepunkter for enkelte partier. Særlig tydelig var det at vestmurens indre murskift med sokkel fremdeles er original (fig.3E). Men hva som er in-situ stein for de resterende ikke-fotograferte 6 murene er uklart. I 2019 ble det følgelig nødvendig å gå mer metodisk til verks for å forstå ruinens sammensetning av byggemateriale, både in-situ og ex-situ. I forsøket på å finne svar og avklaringer ble det gjort noen høyst uventede oppdagelser.

⁴ Brev fra Kielland og Shetelig til Avdelings Bestyrelse, 15.09.1910 (Riksantikvarens arkiv, Oslo).

Bygningsarkeologi: Trekull og MERLF-dateringer

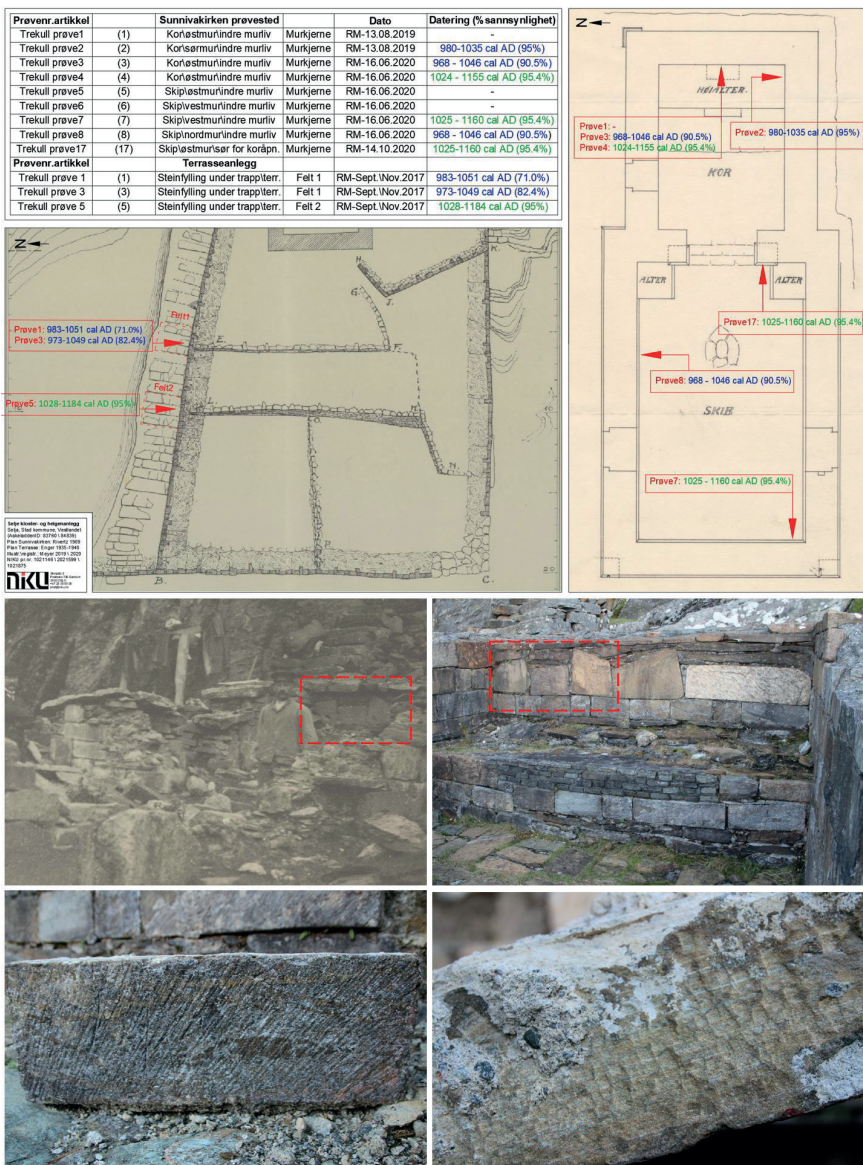
Med sikringen av løse steiner fikk man i 2019 muligheten til å studere murkjernen og dens tilstand gjennom flere «kikkhull». Dette ble så fulgt opp med fjerning av partier og toppavdekninger i sement lagt i 1909 og 1967. Det ble slik mulig å identifisere den gulbrune middelalderiske kalkmørtelen bak, da den skiller seg tydelig fra senere restaureringsmørtler. At dette virkelig var original mørtel lot seg ytterligere bekrefte gjennom tynnslipsanalyser. En annen karakteristikk var bruken av skjellsand og ved flere tilfeller små trekullbiter i tilslaget. Til tross for en viss skeptisisme omkring datering av murverk med trekull, ble prøver likevel sendt inn til laboratorium for tidfesting (fig.4AB).

Å forsøke å C14-datere murverk med trekull medfører en hel del utfordringer og mulige feilkilder. For det første vil ikke trekullet kunne datere selve bygningskonstruksjonen, men tidfester i stedet trefellingen. I tillegg kommer forutsetningen at prøven må ikke stamme fra død kjerneved som vil før-datere selv fellingen. Videre må man stille seg det kritiske spørsmålet om hvordan trekullet kan ha endt opp i mørtelen. Dette kan naturlig nok være et resultat av tilfældigheter, slik supplerende tidfestinger og kjente tidsreferanser vil være en fordel. Imidlertid vil muligheten alltid kunne finnes hvor trekullet har sin opprinnelse fra kalksteinbrenningen og at trefellin-

gen har skjedd relativt kort tid før dette. Trekullet kan da ha fulgt med kalksteinen til leskingen og til slutt i mørtelen (MERLF = «Mortar-entrapped relict limekiln fuels»).

Med hensyn til Sunnivakirken så stammet de første relevante trekulldateringene ikke fra selve ruinen, men i stedet fra steinfyllingen under terrasseanlegget. I 2017, da trappene på nordsiden skulle istandsettes, ble det gitt dispensasjon til å ta opp noen av trinnene. Siden terrasseanlegget er tolket av Enger til å være bygget ut i 3–4 faser, ble det gravet to små felt som korresponderte med de tidligste, D1 og D2. I begge tilfellene ble det tatt ut trekull i profilen til fyllingen under de nevnte fasene, med svært tidlige dateringer I **felt 1 (D1): 983-1051 cal AD** (71.0%) og **973-1049 cal AD** (82.4%). I **felt 2 (D2)**, ble det kun tatt en prøve: **1028-1184 cal AD** (95%). Dateringene virket slik å følge Engers tolkning, at D1 var eldre enn D2, og muligens bygget for Olav Tryggvassons kirke (996), men også 50 år senere. For felt 2 dekket spennet på 160 år hele perioden da resten av anlegget antas å ha blitt bygget. Likevel kunne det være en potensiell mulighet for at den eldste terrasavsatsen var fra sen vikingetid eller tidlig middelalder. Imidlertid forble dette kun en post-quem tidfesting.

Da vi i 2019 og 2020 tok ut trekull fra selve kirkeruinen kom tanken tilbake om en tidlig byggefase. Totalt ble det tatt 6 prøver fra originalmørtel i murkjernen til kor og skip. Tre av disse ble datert til sen

Øverst fra venstre: Figur 4AB Oversikt som viser hvor trekullprøvene ble tatt, henholdsvis i fyllmassen under terrasseanlegget og i kirkeruinen (RM 2020). Figur 4CD Murparti i koret som gjenkjennes på foto tatt av Rivertz like før restaureringen, og samme parti i dag (foto Rivertz 1909, foto RM 2018). Figur 4EF Huggmerker på kvader i skipet (yngste fase) og huggmerker på stein i koret (eldste fase) (foto RM 2020).

vikingetid\tidlig middelalder, og de øvrige fra begynnelsen av 11 årh. til midten av 12 årh. Sammenstilt med prøvene fra 2017, synes dateringene å ligge i to grupper: 5 prøver med dateringer fra slutten av det 10 årh. til midten av 11 årh. (**ca.970\980-1050**), og 4 prøver fra tidlig 11 årh. til midten av det 12 årh. (**ca.1020-1160**).

Den siste gruppen befinner seg godt innenfor den senere utviklingen av terrasseanlegget og den antatte oppføringen av St Sunnivakirken under Olav Kyrre (1068–70). Det var ingen overraskelse. Den første gruppen derimot, var vanskeligere å plassere. En datering til første halvdel av 1000-tallet eller før, kunne teoretisk sett innebære en steinkirke på et tidspunkt da mørtelmurte bygninger ikke ville være å forvente i Norge. Men igjen kunne tilfeldigheter bak trekullet i mørtelen ikke helt utelukkes med dateringer fjernt i tid fra selve byggearbeidet. Følgelig var det vanskelig å konkludere hvor vidt resultatet egentlig samsvarte med kirkens oppførelse. I stedet var det andre oppdagelser som skulle tilnærme dette spørsmålet.

Bygningsarkeologi: Håndverksspor og det ignorerte murpartiet

I tidligere forskning har Kristkirken på mange måter også datert Sunnivakirken, og da ut fra det karakteristiske identiske kvadermurverket (jamfør fig.3AB med fig.3CD). Ved

nærmere øyesyn vil man i begge kirkene se de samme rettvinklede olivinblokkene med jevne bearbejdede flater som har parallelle diagonale huggmerker. Begge kirkene har også samme type sokkelprofil med avfaset hjørne. Likheten er slående, noe som har blitt påpekt mange ganger i forskningshistorien.

Imidlertid virker det som om ingen har lagt merke til, eller latt seg interessere av, en helt annen type murverk som finnes i Sunnivakirken (fig.4CDEF). Dette kan identifiseres ved å sammenligne dagens ruin med Rivertz' foto tatt før restaureringen i 1909. I bakgrunnen vil man gjenkjenne tre kantstilte steiner i østre kormur som på ingen måte «matcher» det kjente kvadermurverket. De samme steinene står fremdeles og deres in-situ-status støttes av mørtelanalyser i 2019. Videre inngår disse i et felles skift med andre steiner med det samme avviket i form, material og redskapsspor.

Hva representerer dette avviket i stein og murverk? Selv om steinene har snor-rette kanter som kvaderner, viser de i stedet større variasjon i form, noen trapesoide og noen med avrundede hjørner. Kvadernes regelmessige rektangelform uteblir. Steinmaterialet er fremdeles olivin men av en lysere brun\gulbrun variant og trolig fra et annet steinbrudd. Overflatene er jevnt bearbejdet, men uten de konsekvente diagonale huggmerkene. I stedet preges de av korte slag fra en smal, nærmest skjeformet meisel. Samme byggestein vil man kunne gjenkjenne andre steder i

ruinen, men da som separate steiner hvor noe må åpenbart ha vært satt inn av Rivertz.

Bygningsarkeologi: De mystiske hjørnesteinene og rommenes sokkelskift

Til å følge opp det særegne partiet, er det verdt å rette oppmerksomhet mot et annet avvik i ruinen, nemlig kirkens sokler. Mens skipets sokkel består av et utspring med avfaset kant, viser koret i stedet en enkelt rettvinklet kant i utspringet. I skipet samsvarer sokkelen med kvadersteinene mens i koret samsvarer sokkel med det «ignorerte» murverket beskrevet i forrige avsnitt. Denne påfallende forskjellen har dessuten blitt bemerket av Rivertz i 1909, noe som også fremgår på hans grunnplan. Der kan man følge sokkelutspringet i skipet som en egen linje, mens i koret er det ingen.

Forskjellen i skipets, versus korets sokkel, innen utforming og prakt, gjenspeiler på ingen måte rommenes innbyrdes status i kirken. Skipet var tilgjengelig for de ambulerende pilegrimene, mens koret med sitt forhøyede gulv, hovedalter, pall og relikvier, var eksklusivt med en høyere hellig status. Kirkens uensartede sokler gir derfor ingen mening dersom rommene skulle ha vært bygget samtidig. I stedet indikerer denne vesentlige forskjellen to ulike byggefaser.

Denne kronologiske forskjellen i rommenes oppførelser kan dessuten

gi forklaringen på en av ruinens store mysterier, nemlig to dekorative hjørnesteiner (fig.5CD). Den ene ligger i dag ex-situ på terrassekanten mens den andre står intakt i kirkekorets ytre nordøstre hjørne. Begge er identiske i materiale, håndverk samt profileringer med vulst og hulkil.

I det siste tilfellet kan steinen følges tilbake til dokumentasjonen i 1866, (Krefting et al. 1868, s. 12), 1892 (Nicolaysen et al. 1892, s. 3) og i 1909.⁵ Den er gjengitt på flere plantegninger og det er ingen tvil omkring dens originalitet og in-situ-posisjon i kirkehjørnet. Den andre steinen som ligger løst, inngår ikke i den nevnte dokumentasjonen og det har vært mye usikkerhet omkring dens proveniens. Men ved gjennomgang i arkivets brevkorrespondanse beskrives det at hjørnesteinen ble funnet under konserveringen i 1967, stående i kalk på høykant inne i skipets sørmur. I 2021 lykkes prosjektet faktisk å komme i kontakt med de involverte som fant profilsteinen den gang. Engers konklusjon i brevmaterialet står fremdeles, nemlig at den må være plassert inne i muren som gjenbrukt byggemateriale.

Sammenligner vi ex-situ-hjørnesteinen med hjørnesteinen in-situ, så er det plausibelt at den løse steinen må stamme fra et annet hjørne i samme bygningskonstruksjon. Dette kan kun forklares dersom et eller flere hjørner på et tidspunkt har

⁵ Brev fra Kristen Rivertz til Hr. arkitekt Schirmer, 24.07.1909 (Riksantikvarens arkiv, Oslo).

blitt demontert i forbindelse med en ombygging eller utvidelse av et eldre byggverk. Disse profilerte hjørnesteinene er derfor ytterligere en indikasjon på en eldre byggefase i Sunnivakirkeruinen.

Til denne tolkningen følger det dessuten at ytterligere to hjørnesteiner, plassert i koråpningen, har eksakt samme type materiale og profilering, men uten vulst (fig.5AB), slik at det finnes totalt 4 hjørnesteiner. Skipet har til sammenligning ingen åpninger eller hjørner av dette slaget.

Bygningsarkeologi: Angelsaksiske arkitektoniske trekk

Den neste bygningsarkeologiske detaljen som skal belyses her angår et arkitektonisk trekk som ikke har vært nevnt i tidligere forskning. Den er av stor betydning siden den kan stamme fra en tradisjon og konstruksjonsmåte som er forskjellig fra det som ellers er kjent i landet.

Skipet og koret har som tidligere beskrevet, hver sine påviste originale murpartier, henholdsvis inne i vestmuren og østmuren, som stammer fra ulike faser. I tillegg står det i ruinens to ytre sørøstre hjørner, to fint bearbeidede avlange steiner med vertikal plassering (fig.5EFGH). Observasjonen er viktig fordi man her ville forvente horisontale steiner som binder alternerende inn i hjørnet fra annet hvert skift, slik det er mest vanlig. Dette arkitektoniske

trekket må sies å være svært uvanlig i Norge, om ikke unikt, og det ansees å være en typisk karakteristikk innen den angelsaksiske byggetradisjonen (fig.5 IJKLM) (Taylor & Taylor 1965, s. 6–7; Taylor & Taylor 1978, s. 940–944).

Bearbeidede vertikalt stående steiner i hjørner, har begrepet «quoins» på engelsk og teknikken kalles «quoining» (fig.5). Mens Kristkirken på sletta har løst dette med kvadersteiner som går inn i hjørnene i vekslende skift viser Sunnivakirken i stedet pillaraktige steiner på høykant i nevnte hjørner. Videre er det tydelig at hver stein har kun to jevnt bearbeidede vissider, noe som støtter tolkningen. Det er derfor lite sannsynlig at de har vært ment for horisontale skift.

Det ene hjørnet har dessuten en horisontalt liggende stein på toppen i samme bredde. Den ligger riktignok i sement slik at man kan ikke være sikker på at den er in-situ. Men siden den viser samme steinmateriale, korresponderende breddemål og identiske huggmerker så er det absolutt mulig at steinen har inngått i denne typen hjørne. I så tilfelle kan dette vise såkalte «long-and-short-quoins with bonding stones», noe som er en variant av den angelsaksiske konstruksjonsmåten.

Observasjonen har også betydning fordi det har blitt hevdet at det neppe finnes bevis for vekslende stående og liggende hjørnesteiner i norske steinbygninger fra middelalderen med henvisning til engelske kirker fra før midten av 1000-tallet (Lidén

Øverst fra venstre: Figur 5ABCD De omtalte profilerte hjørnesteinene i koråpningen, i korets ytre nordøstre hjørne samt ex-situ stein fra samme fase liggende utenfor ruinen (foto RM 2022). Figur 5EFGH De vertikalt stående pillaraktige steinene i skipets og korets ytre sørøstre hjørner (foto RM 2021). Figur 5IJKLM Eksempler på varianter av «quoins» i hjørner samt i angelsaksisk kirketårn (Rickman 1848).

1974, s. 43). Denne påstanden må følgelig revurderes. Også her viser de nevnte hjørnesteinene samme redskapsspor og den lyse olivinen som samsvarer med det omtalte steinmateriale tolket som en eldre byggefase.

Bygningsarkeologi: Alter, kapitel eller skrin? Funn av profilsteiner i gulvet

Den siste oppdagelsen som skal presenteres her ble gjort i 2022 da prosjektet tok opp golvsteinene i koret for fjerning av vegetasjon og tilstandsvurdering. Det ble tidlig stilt spørsmål omkring gulvets autenticitet på grunn av steinenes manglende ensartethet. Underveis fremgikk det at hovedparten var bygningssteiner gjenbrukt i gulvet, trolig ved restaureringene i 1909 og 1967. Blant disse skilte en profilert stein seg ut og kan stamme fra kirkens helligste deler, nemlig et alter eller murt relikvieskrin.

De fleste gjenbrukte steinene kan nok en gang knyttes til materialet som tolkes å stamme fra den eldste kirkefasen gjennom den lyse olivinen og de særegne håndverkstrekkene. Steinene hadde dessuten en tykkelse på 8–16 cm noe som er alt for mye for gulvdekket i en liten kirke som dette.

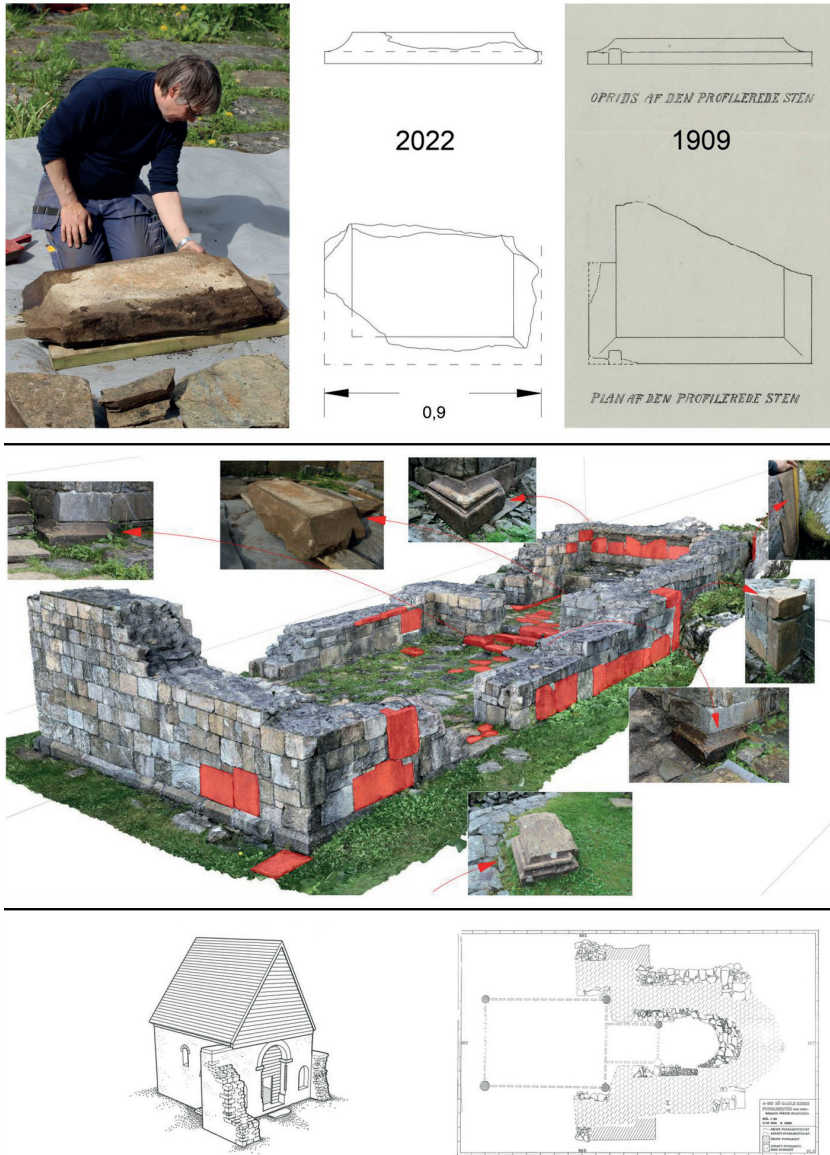
Det mest interessante funnet var en rektangulær profilert stein med konkave kurver på tre sider, men dessverre delvis skadet. Den fjerde siden er grovt bearbeidet, noe som tyder på at den har vært vendt mot

en vegg eller inn i en konstruksjon. I tillegg hadde steinen en jevn rektangulær toppflate med snorrette kanter. Rester av kalkmørtel tyder på en byggside eller en liggside i en murt konstruksjon (fig. 6AB).

En helt identisk stein ble funnet av Rivertz i 1909 (fig.6C). I arkivmaterialet beskrives den som funnet i koret og tegninger viser form og profileringer identisk med steinen funnet i 2022. Dimensjonene matcher også. Disse påfallende likhetene kan tyde på at steinene kan ha inngått i samme konstruksjon, eventuelt at de har tilhørt to separate.

Dette åpner for flere tolkningsmuligheter. I 1909 foreslo Rivertz blant annet at hans stein kunne ha vært en kapitelstein i korbuen, men denne tolkningen er problematisk da dimensjonen ikke samsvarer med underliggende hjørnesteiner og det finnes ingen rester av en tilpasset recess i muren. I stedet er det en reell mulighet for at 1909- og 2022-steinene kan ha tilhørt et alter, enten som base eller alterplate (vendt motsatt). Kreftings dokumentasjon fra 1868 viser at restene av kirkens hovedalter den gang sto inntil pallen. Imidlertid er det noe utfordrende med profileringene i alteret dersom profileringene var ment til å sees fra alle sidene.

I stedet kan begge steinene være del av et, eventuelt to, murte relikvieskrin som har stått på pallen i koret. Rivertz nevner kort at hans stein kan ha utgjort basen på Sunnivaskrinet som var på Selja og som trolig sto i

Figur 6A Murmester Geir Magnussen studerer den profilerte steinen som har konkave kurver på tre sider, etter at den ble tatt ut av gulvet hvor den har vært gjenbrukt (foto RM 2022). Figur 6BC Tegning av den samme steinen i (RM 2022) og tegning av en identisk stein funnet av Rivertz i 1909 (Riksantikvarens arkiv). Figur 6D Oversikt på 3D-modell av ruinen hvor bygningstein tilhørende den eldste bygningsfasen er markert med rødt (RM 2023). Det gjenstår fremdeles partier i gulv og vegger som ikke er undersøkt. Figur 6E Tolkning av Kinn kirkes første byggetrinn som viser hvordan koret var avsluttet mot vest (Stige/Nybø 2023). Figur 6F Plantegning av Bø Gamle Kirke i Telemark etter utgravning som viser hvordan steinkirkens første byggefase overlapper en eldre trekirke mens den fremdeles var i bruk (Skre 1985 Pl.5, Riksantikvarens arkiv).

kirken.⁶ Men fordi undertegnede her argumenterer for at begge steinene må ha tilhørt den eldste fasen i et Seljumannakapell, virker Seljemennenes skrin å være mer sannsynlig.

Vi vet ikke hvor mange skrin Seljemennene hadde i kirken eller hvordan de var arrangert. Imidlertid har de etter all sannsynlighet stått på pallen, enten fritt, eller inn mot østmuren. I en slik kontekst kan begge profilsteinene ha inngått som basesteiner i murte relikvieskrin slik man kjenner fra middelalderen i England og Frankrike. Om dette har vært skrin med åpninger (foramina) eller lukkede konstruksjoner, med eller uten overbygg, er uvisst og skal ikke diskuteres videre her. Man bør dessuten være åpen for at ytterligere spor vil kunne finnes ved fremtidige arbeider på kirkeruinen.

⁶ Brev fra Kristen Rivertz til Hr. arkitekt Schirmer, 24.07.1909 (Riksantikvarens arkiv, Oslo).

Ifølge Hommedal så sto trolig Sunnivaskrinet på pallen i kirken inntil translasjonen til Bergen i 1170. (Hommedal 2018, s. 82) Odd Munk forteller i Soga om Olav Tryggvason at Sunnivas og Albanus sine levninger ble funnet på øya og lagt i skrin (Oddr & Rindal 1977, s. 77–78). Den latinske legenden «Acta Sanctorum in Selio» forteller at Sunniva ble lagt i helgenskrin (Tosterud 1997, s. 298).

Hva slags murkonstruksjon inngår i «Sunnivakirkens» eldste fase?

Av den foregående bygningsarkeologiske gjennomgangen er det klart at Sunnivakirken neppe kan ha blitt bygget med skip og kor i én fase slik mye av den tidligere forskningshistorien har sett for seg. Dette har kommet til syne i murverk, håndverksspor og steinmateriale som ikke er konsistent med det kvadersteinsmurverket som man har ment er representativt for hele kirken. Videre har ruinen ulike typer sokler i kor og skip som ikke korresponderer med rommenes innbyrdes statuser hvor koret var det helligste. Likedan finnes det profilerte hjørnesteiner både in-situ (i koret) og ex-situ som ikke samsvarer med skipets kvaderhjørner. Kirkeruinen har dessuten to svært spesielle pilarlignende hjørnesteiner som ansees å være et karakteristisk trekk i angelsaksiske kirker (quoins).

Summen av disse bygningsarkeologiske oppdagelsene tyder på at koret på et eller annet tidspunkt må ha stått som en separat bygning med et annet preg. Steinmaterialet tyder på å ha vært i lys brun\gulbrun fint hugget olivin, men av mindre regelmessighet enn kvadersteinsmurverket i skipet og Kristkirken nede på sletta. Hjørnene har hatt profilerte basesteiner og vertikalstilte «quoins», og det kan ha stått et alter eller murt relikvieskrin med samme type profilering.

På et tidspunkt har denne første murte enromsbygningen blitt utvidet i form av et større skip, hvor hele eller en større del har blitt bygget i kvaderstein slik som i Kristkirken. I løpet av byggearbeidet har trolig de gamle dekorative vestre hjørnene blitt tatt ned og et av disse har funnet veien inn i sørmuren som gjenbruksmateriale hvor det ble gjenfunnet i 1967.

Til å utfordre denne kronologien, kan man stille seg spørsmålet om ikke bygningsutviklingen likeså gjerne kan ha skjedd i motsatt rekkefølge? Kan skipet opprinnelig ha vært en encellet bygning som senere fikk et sekundært kor i øst? I et slikt tilfelle måtte byggmesteren merkelig nok måtte bygge fra en kunstig konstruert terrasse til solid berggrunn på et annet nivå. Den motsatte utviklingen virker klart mer logisk, da man ville foretrekke å begynne på det mest stabile naturgitte underlaget. Et eldre kor gir dessuten mer mening med tanke på hvorfor Sunnivakirkeruinen står påfallende «forskjøvet» på terrassens øverste avsats og med den ene kanten tett inntil. Videre må det også legges til at det aldri har blitt funnet spor etter repo, eller fundament for hovedalter eller pall i skipet. Man må også stille det uunngåelige spørsmålet om hvorfor det ble funnet en dekorative hjørnestein gjenbrukt inne i skipets sørmur, noe som gir ingen mening hvis skipet var eldst.

Samtidig er det viktig å påpeke at deler av bygningsbiografien fremdeles fremstår som uklar. At ruinen har en vertikalt stående stein i skipets

ytte sørøstre hjørne kan tyde på gjenbruk ved flytting av et eldre hjørne. Imidlertid ser man av Rivertz plan fra 1909 at skipets sokkel er tegnet bare nesten frem til hjørnet. Tyder dette på at man allerede i første byggefase planla for et tenkt skip ved å tilrettelegge for utvidelse? Fenomenet med kor som har påbegynte østhjørner for et skip er kjent fra andre steinkirker, slik som Bø gamle kirke, Mære kirke og Kinn kirke (fig.6EF) (Stige 2023, s. 160–169, 179; Skre 1985, s. 54–55). I minst to av eksemplene har det allerede stått trekirker som suksessivt ble revet etter hvert som steinkirkene ble bygget ut i overlappende trinn. Da Cato Enger på 1930-tallet fant et brannlag nord for Sunnivakirken, ble dette tolket som rester av en brent trebygning og Olav Tryggvassons trekirke ble foreslått (Enger 1949, s. 14). Da det ble gravd i samme området på 1990-tallet ble brannlaget ikke funnet slik at dateringen fremdeles er uvisst (Hommedal 2018, s. 76–77). Brannlaget kan dessuten stamme fra steinkirkens tak.

Fra «Seljumannakapell» i kristningstid til pilegrimskirke ved bispesetet?

Logikken bak Sunnivakirkens og Kristkirkens oppførelser under kong Olav Kyrre gir god mening. Selv om det finnes ingen konkrete kilder om at Kyrre bygde disse kirkene, så ville to kvadersteinskirker på dette nivået

passe godt med kongens etablering av bispesetet på Selja, fra ca.1068–1070.

Bispekirken på sletta var som de to andre bispekirkene i Norge på denne tiden (i Bergen og Nidaros) nettopp en Kristkirke, som begge var påbegynt av Olav Kyrre. Ifølge Nybø viser den basilikale utformingen et treskipet plan av liten skala, nærmest en mini-basilika, med Bergen som mulig forbilde.⁷ Videre argumenterer hun for at den ble påbegynt omkring 1090, og omtrent samtidig skal kirken på terrassen foran helleren blitt bygget. Kvadermurverket indikerer at begge kirkene var tillagt status og betydning. Sammen med terrassen har kirkene utgjort en enhet hvor intensjonen har vært tilknyttet etableringen av St Sunniva innenfor seljemannakulten (Nybø 2000, s. 197–202, 205; Nybø 2001, s. 121).⁸ Hommedal

legger sin datering av Sunnivakirken mer generelt til de siste tiårene av 1000-tallet, eventuelt 1070-tallet (Hommedal 2019, s. 49, 55; Hommedal 2021, s. 77; Hommedal 2023).

Et viktig premiss for tolkningen av kirkenes samtidighet og stedets bygningshistorie, har altså vært kvadersteinene, også omtalt som: «det første eksempel på såkalt storsteinet kvadermurverk på norsk jord.» (Lidén 1997, s. 263) Kvaderne synes å ha fått et stort fokus i forskningen, mens det avvikende steinmateriale i Sunnivakirken omtales ikke. Som unntak nevner Enger kort og enkelt i 1949 at mye tydet på at det var anvendt steinmateriale fra en eldre bygning i ruinen, med henvisning koråpningens sokkelsteiner og et steintrinn. Men dette ble aldri fulgt opp (Enger 1949, s. 12).

Når man tidligere ikke synes å ha kjennskap til, eller tatt hensyn til, materialet som presenteres her, så er det ikke rart at ingen har kunne identifisere en eldre fase i Sunnivakirken før den ble fullt utbygget. Og når vi her argumenterer for at denne

⁷ Nybø argumenterer for at den eldste Albanuskirken (Kristkirken) var en bispekirke som hadde den påbegynte Kristkirken i Bergen som forbilde (Nybø 2001, s. 117–118). På Selja skal det ha vært et bevisst forsøk på å gjenspeile kirken i Bergen med basilikal form, nærmest som en kopi av denne i miniformat. Formen sett i forhold til formatet, tyder på at det symbolske aspektet var av vesentlig betydning. Videre identifiserer Nybø den basilikale kirken på Selja med Kristkirken i Odd Munks oversikt over kirker på Selja i sagaen (Nybø 2000, s. 194, 199, 202; Nybø 2001, s. 117–118; Oddr & Rindal 1977, s. 78).

⁸ I et større perspektiv ser Nybø dette, i likhet med Arne Odd Jonsen, som en forberedelse før translasjonen av Sun-

nivas skrin og flyttingen av bispesetet til Bergen. Forberedelsene skal ha blitt påbegynt allerede i Olav Kyrres tid (Nybø 2000, s. 199). Engers tolkning om at tårnet og Sunnivakirken kan være reist med gjenbruksmateriale fra klosterkirkens ombygging, blir avvist av Nybø med at kvaderen i tårnet er av en annen type samt at: «De utrevne kvadrene må derimot ha vært velegnet til å forhøye langmurene etter kirkens utvidelse østover.» (Enger 1949, s. 14; Nybø 2001, s. 121).

fasen er eldre enn bispesetets opprettelse, så innebærer det en opprinnelse svært langt tilbake i helligstedets historie.

På et så tidlig tidsrom er det viktig å påpeke at dedikasjonen ikke var, som dagens ruinnavn gir inntrykk av, viet til St Sunniva, men til Seljemennene.⁹ Siden Sunniva ikke er nevnt i kildene dette århundre er det vanskelig å se for seg hennes dedikasjon, i motsetning til Seljemennene, som allerede på 1000-tallet hadde sin egen messe ifølge Gulatingslovens kristendomsbolk. Videre er det klart at bygningens interne mål på 4,5 m x 3,5 m antyder et lite kapell heller enn kirke.

Vi vet imidlertid svært lite om helgenene som ble tilbedt i det vi her hypotetisk kan kalle et «Seljumannakapell». At bygningen i likhet med etterfølgeren var omgitt av store steinblokker fra fjellveggen kan tyde på at deres historie har vært tilknyttet hulen og kanskje et steinras tilsvarende det som beskrives i Sunnivalegenden (Hommedal et al. 2021, s. 21). Plasseringen kan således være der bestemte hendelser fant sted i en tenkt legende. Hypotesen om at Seljumennene kan ha sin opprinnelse i irske eremittmunker er fascinerende, men svært uavklart og skal ikke diskuteres her (Hommedal 1997, s. 66–68).

Likedan har Adam av Bremens henvisning til Paul Diaconus beret-

ning, om syv menn som ligger i en hule ved havet hos skridfinnene (samene) i nord, vært forsøkt knyttet til Selja (Adam, Tosterud, Frihagen, Ingstad, & Danielsen 1993, s. 212).¹⁰ Imidlertid forstår vi at når kilden samtidig nevner «...noen av de 11 000 jomfruene kom dit.», så inngår også elementer fra andre helgenlegender, bl.a. St Ursula, i tillegg til flere likhetstrekk med Syvsoverne fra Efesos. Den videre diskusjonen om opprinnelsen til Seljemennene ligger utenfor rammene til denne artikkelen. Man forstår også utfordringen med Diaconus' «Historia Langobardorum», da denne kilden går tilbake til 700-tallet, altså mer enn 200 år før selv Gulatingslovens benevnning av Seljemennene. Likevel kan det virke som om Adam på 1000-tallet forsøker å knytte disse «syv menn» til Selja, ut fra fellestrekk, når han avslutningsvis bemerker at «Her bygget også Olav en kirke» (Adam et al. 1993, s. 212). Adam spesifiserer ikke hvilken Olav dette er. Men ser man til Odd Munks saga og Flatøyboka (1100- og 1300-tallet) så er det Olav

¹⁰ I Scholie (tillegg) 145 står det: «I Historia Langobardorum forteller Paulus at lengst mot nord, hos skridfinnene [samene], ligger syv menn i en hule ved havet og ser ut som om de sover. Det finnes forskjellige teorier om dem, sier han, noen mener at de skal forkynne for folkene der ved verdens undergang. Andre forteller at noen av de 11 000 jomfruene kom dit, og at følget og deres skip ble begravet av fjell som styrtet over dem. Her bygget også Olav en kirke.» (Adam et al. 1993, s. 212).

⁹ Hommedal mener også at steinkirken var opprinnelig dedikert til Seljemenne (Hommedal 2018, s. 82).

Tryggvasson som er den store kirkebyggeren på Selja, der hvor det ble funnet beinlevninger ved nedraste hellere (Oddr & Rindal 1977, s. 76), eventuelt framfor helleren, samt at han fikk reist terrasseanlegget («steinlad») (Mundal 1997b, s. 327–328; Hommedal 2018, s. 74).

Terrassen ved helleren knyttes også til stedet for Olavs kirke i Seljas forskningshistorie. I enkelte tilfeller foreslås faktisk selve ruinen som samme kirke. Allerede i 1817 påpekes det at ruinen virket å være oppsatt på samme sted som Olavs kirke (Klüwer 1823, s. 135; Rindal et al. 1997), og i 1868 at pallen i ruinen hadde vært underlaget for Sunnivas skrin (Krefting 1868, s. 11). I 1885, med henvisning til sagaen og paralleller i Mosterkirken, konkluderte Nicolaysen at: «...dens nuværende bygning er den samme som... blev grundlagt af kong Olaf i 996.» Så legger han til: «Den er saaledes sikkert nok den ældste kirkebygning og overhoved det ældste byggerk her i landet, hvoraf der endnu findes synlige levninger.» (Nicolaysen 1885). Kan denne encellede-bygningen virkelig være identisk med Olavs kirke slik Nicolaysen hevdet? Og den eldste steinkirken eller murbygningen man har spor av i Norge? Eller stammer den fra de senere tiår opp mot etableringen av bispesetet?

Av hvem og hvorfor?

I et forsøk på å komme nærmere forklaringen på denne tidlige fasen

innen konteksten av helligstedet før bispesetet, er det verdt å stille spørsmål om hvem som kan ha stått bak oppførelsen? Tidsperioden fra «Olavs kirke» i 996 til etableringen av bispesetet ca.1068–1070, er innenfor både det som har blitt ansett som en misjonsfase (950–1030) samt kirkelig organisasjonsfase (1030–1153) (Birkeli 1973; Jón Viðar 2003, s. 12, 16–19). Denne svært forenklede inndelingen er selvsagt omdiskutert, men på generelt grunnlag må man kunne påstå at både «misjonering» og «organisering» utgjør viktige baktepper i forståelse av en så tidlig steinkirke eller kapell på et slikt sted. Videre vil det være naturlig å trekke inn kongemakten i oppføringen av denne typen bygning før bispesetet, med tanke på ressurser, maktgrunnlag og tilgjengelighet på spesialisert kompetanse. Til dette følger dessuten de skriftlige kildene som fremhever kongenes deltakelse i utviklingen av helligstedet, noe som også bidrar til favoriseringen av en kongelig byggherre, selv om andre ikke helt kan utelukkes.

Olav Tryggvasson og Olav Haraldsson er åpenbare kandidater om man legger grunn de skriftlige kildene i tillegg til legendematerialet. Begge har for ettertiden blitt ansett som to av tre store misjonsringskonger i Norge og som nevnt med erfaringer fra England hvor begge skiftet side fra danskekongen Sven til den angelsaksiske kongen Ethelred. Tryggvasson omtales i den angelsaksiske krøniken som «Anlaf» og hans lojalitetsskifte til Ethelred

omtales der å ha skjedd i 994 mot en omfattende tributbetaling (Huscroft 2019, s. 197; Tjønn 2012, s. 358). Haraldssons skifte skal ha skjedd i 1013 i Normandie hvor Ethelred hadde flyktet med hoffet. At begge hadde usedvanlige geistlige og kongelige rangpersoner til stedet ved dåpsseremonier som forseglet edsavleggelsene (biskop Ælfheah av Winchester, senere erkebiskop av Canterbury, erkebiskop Robert av Rouen, samt bistått av kong Æthelred selv) (Tjønn 2012, s. 359–361; Titlestad 2013, s. 442; Salvesen & Theodoricus 1969, s. 62), forteller litt om hvilke kristne ritualer og politiske ideologier de ble eksponert for før de vendte tilbake til Norge. I tillegg skal begge ha hatt med seg prester og biskoper til Norge, hvorav flere har blitt forsøkt identifisert innen den engelske kirke (Crawford 1997, s. 175; Titlestad 2013, s. 448; Adam et al. 1993, s. 102), som allerede da hadde en gammel steinkirketradisjon. I legendematerialet fremheves Tryggvasson særskilt gjennom sin oppdagelse av relikvier på Selja og den første kirkebyggingen. Haraldsson får ikke tilsvarende plass i legendene, men skal angivelig ha stiftet Seljumannamesen og ifølge Theodoricus Monachus (fra slutten av 1100-tallet) seglet kongen fra England og la til: «etter guddommelig styrelse ved en øy som på norsk heter Sæla og på latin kalles Felicitas.» (Theodoricus, Theodricus, & Salvesen 1969, s. 102). Når ambisjonen for begge var å ta tronen i landet, blant annet gjennom kristning, må helligstedet ha vært et svært

egnet virkemiddel både religiøst og politisk.

En mer eller mindre samtidig rival med Haraldsson er Knut den Store som var konge over England, Danmark og Norge (1024–1035). Kongehylligen hans i Norge skjedde riktig nok i 1028 i Nidaros da Haraldsson var i eksil i Gardariket og som stedfortredere satte han Ladejarlene Håkon og Svein. Kan Knut ha bygget et steinkapell på Selja for å sette sitt preg og ta del i helligdommen? Det finnes ingen kilder om at han var på øya, men 1028-ferden innebærer at han må ha seilt like ved. En omdiskutert kilde hevder at kongen etablerte Nidarholm kloster ved Nidaros samme år og ifølge Eystein M. Andersen kan et kanontårn der være restene av en rundkirke bygget av Knut (Andersen 2022). Skulle det være tilfelle er spørsmålet om ikke Knut eller en av Ladejarlene hans kunne ha oppført en liten steinkirke på Selja. Knut ville uten tvil kunne trekke inn nødvendig kompetanse fra den angelsaksiske byggetradisjonen og skal som konge etter hvert blitt en dedikert kristen og en kirkens velgjører (Huscroft 2019, s. 265–266; Andersen 2022, s. 25–26).

Etter dette følger Magnus den gode (1024–1047) og Harald Hardråde (1015–1066), men igjen er det ingen kilder som knytter dem til Selja. Et viktig aspekt ved kong Magnus er nettopp fremveksten av hans fars helgenkult, St Olav, som ble kanonisert i 1031. Det er kjent at Magnus fikk laget et skrin til relikviene sammen med en trekirke

og en steinkrypt i Nidaros (Stylegar et al. 2015, s. 610). Innen kort tid må Hellig Olavs popularitet ha overgått Seljemennene, og senere St Sunniva, som helgen med internasjonal anseelse allerede på 1070-tallet (Johnsen 1968, s. 61; Jón Viðar 2003, s. 47).¹¹ Hardråde er mest kjent for sin fortid i det bysantiske imperiet, før han ble Norges konge og døde i slaget ved Stamford bridge i 1066. Som byggherre er det interessant at en av hans to Mariakirker, skal ha vært en steinkirke (Nidaros) (Snorri et al. 1979a, s. 505), og følgelig et eksempel på at et steinkapell på Selja kan ha vært mulig før 1067 med hensyn til håndverk og teknologi, men svært sjeldent.

De små dimensjonene med interne mål 4,5 m x 3,5 m, og en plassering tilknyttet en helgentradisjon kan på mange måter passe med et oratorium, som blant annet finnes ved lignende pilegrimsmål og religiøse sentra. Bygningstypen forekommer ved flere helligsteder på de Britiske øyer, med funksjon som et sted for stille bønn og helgendyrkelse. Vår bygning kan ha hatt en lignende funksjon, ettersom den begrensede plassen ikke har vært egnet for den økende pilegrimstrafikken ved en senere utvikling. Oratorier er særlig

kjent i Irland og Skottland, hvor de har huset relikvier innen bygningskonstruksjoner av samme begrensede dimensjoner. Et av de mest kjente, som er på øya Iona, skal ha hatt relikviene til grunnleggeren St Columba og skal vi tro Snorre Sturlasson så avla nettopp en annen norsk konge, Magnus Berrføtt et besøk her i 1098 (Snorri et al. 1979b, s. 559).

Et oratorium eller et kapell tilknyttet en helgenkult på en øy og ved en hule, stiller spørsmålet om hvor selve idéen eller inspirasjonen til konseptet kan ha kommet fra. At de aktuelle byggherrene kan ha erfart Iona er absolutt mulig tatt i betraktning deres bakgrunnshistorier. Forskeren Barbara Crawford har blant annet trukket frem en rekke paralleller til Selja fra lokaliteter på de britiske øyer, hvor både romerske og keltiske kristne tradisjoner inngår, og med elementer som kan blitt overført til Selja (Crawford 1997, s. 160–181). Å skulle argumenter videre for konkrete inspirasjonskilder til helligstedet Selja vil være å sprengre alle rammer for denne artikkelen. I stedet må det trekkes frem at i dette ligger det et stort potensiale hvor forskningsmulighetene burde være fruktbare ved komparative studier.

Konklusjon: En angelsaksisk steinkirke på opprinnelsesstedet til Norges tidligste helgenkult?

Denne artikkelen har presentert en serie nye oppdagelser i Sunnivakir-

¹¹ Hellig Olavs grav og helbredelse-sunder i Nidaros omtales av Adam av Bremen på 1070-tallet, som påpeker at martyren dyrkes av «...alle folkene ved havet i nord, nordmenn, svear, göter, dansker og slaver». (Adam et al. 1993, s. 104, 212).

keruinen som ikke har blitt dokumentert i tidligere undersøkelser. Gjennom feltarbeid på stedet vært mulig å identifisere bygningsmateriale som er eldre enn kvadersteinene som man tidligere har ment var representativt for hele kirken (skip og kor), og videre identisk med kvadermurverket i Kristkirken nede på sletta. Dette har kommet til syne i bygningsstein med avvikende form, håndverkspor og murkarakter som ikke har blitt funnet noe annet sted på helligstedet Selja (fig.6D). Av det eldste byggematerialet, hvorav noe fremdeles står in-situ mens annet er gjenbrukt ved restaureringene i 1909 og 1967, tolkes det at dagens kor har opprinnelig vært en en-cellet bygning. Denne har vært bygget i fint hugget lys brun\gulbrun olivin, med rettvinklet sokkelkant, profilerte steiner nederst i hjørnene og på disse vertikale pillaraktige hjørnesteiner. Trolig har det også ha inngått et alter eller murt relikvieskrin med samme profilering.

Med tanke på Selja som Norges eldste kjente kristne helligsted så virker det sannsynlig at bygningen har vært tilknyttet øyas og landets eldste dokumenterte helgener, Seljemenene, enten i form av et kapell eller oratorium.

Videre er hovedkonklusjonen er at denne bygningsfasen må være eldre enn skipet og den samtidige Kristkirken på sletta. Ut fra tolkningen om at Kristkirken er bygget som en bispekirke i forbindelse med Olav Kyrres etablering av bispesete

på Selja 1068–70, så følger det også at fasen er eldre enn dette.

Det finnes så langt ikke grunnlag for å komme nærmere en tidfesting som vil plassere bygningen til bestemte år eller tiår før dette, eller innen dateringsspennet som ligger i C14-resultatene.

Det er heller ikke mulig nå å knytte en av foreslåtte byggherrene til kapellet eller oratoriet, fra Olav Tryggvasons grunnleggelse i 996, til bispesetet etableres. Vi ser imidlertid av det foregående at dette er en periode da det norske vestlandet var under stor innflytelse av det angelsaksiske England. Det er dessuten påfallende at man senere finner flere angelsaksiske innslag, hvorpå spørsmålet melder seg om hva som var grunnlaget for dette. Som eksempel er Sunniva et angelsaksisk navn, til tross for hennes angivelige irske opprinnelse (betydning= solgave) (Johnsen 1968, s. 51; Mundal 1997a, s. 91), og 12 km nordøst fra Selja står St Jetmundkirken, viet den anglikanske St Edmund. Benediktinerklosteret som ble grunnlagt omkring 1100 ble viet Albanus, som ansees å være den engelske protomartyren (Hommedal 2019, s. 57; Tavinor 2016, s. 8–9).

Når man i tillegg identifiserer et angelsaksisk arkitektonisk trekk i Sunnivakirkens eldste fase (quoins), virker det sannsynlig at ikke bare geistlig men også håndverksmessig kompetanse har blitt hentet av byggherren fra den andre siden av Nordsjøen.

Takk! Forfatteren ønsker å takke Geir Magnussen (Bakken & Magnussen Restaureringsverkstad) og Bjørn Jensen (Stad kommune) for et svært godt samarbeid. Stor takk går til Alf Tore Hommedal ved Bergen Universitetsmuseum og Alexander O'Hara ved Trinity College Dublin for inspirerende diskusjoner og konstruktive innspill under arbeidet. Takk rettes også til Inger-Marie Aicher Olsrud ved Riksantikvaren for støtten under ruinprosjektet samt hjelp fra gode kollegaer: Lars Jacob Hvinden-Haug, Kjartan Hauglid og Beate Pedersen hos NIKU samt Tom Davies hos Sylvkallen Heritage.

Regin Meyer
Forsker/arkeolog. Bygningsavdelingen
Norsk institutt for kulturminneforskning
(NIKU).
E-post: regin.meyer@niku.no

Kilder

- Adam, B., Tosterud, B., Frihagen, A.-K., Ingstad, H., og Danielsen, B. T., 1993: *Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopens bedrifter og øyrikene i Norden*. Oslo: Aschehoug.
- Andersen, E. M., 2022: Grunnleggelsen av Nidarholm Mariakloster. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter*, Nr.2-2022.
- Birkeli, F., 1973: *Norske steinkors i tidlig middelalder: et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom* (Vol. 10). Oslo: Universitetsforlaget.
- Birkeli, F., og Hauge, K. O., 1995: *Tolv vintrer hadde kristendommen vært i Norge*. Oslo: Verbum.
- Crawford, B. E., 1997: Hellige steder på De britiske øyene. Noen paralleller til Selja. In *Selja: heilag stad i 1000 år*. Rindal, M. (red.) Oslo: Universitetsforlaget.
- Enger, C., 1949: *Helligdommen på Selja*. Fortidsminner XXXI. Utgitt av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Oslo: Grøndahl & Søn.
- Helle, K., 1997: Det første bispedømmet på Vestlandet. In *Selja: heilag stad i 1000 år*. Rindal, M. (red.) Oslo: Universitetsforlaget.
- Hommedal, A. T., 1993: Selja i Nordfjord: Eit forskningsprosjekt rundt eit kyrkjesenter på Vestlandet i tidleg mellomalder. *HIKUIN*, 20. Forlaget Hikuin. Moesgård.
- Hommedal, A. T., 1995: Selja i Nordfjord. Som Moster eit brohovud i kristningsprosessen. Lidén, H.-E. (Red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*: Universitetsforlaget.
- Hommedal, A. T., 1996: Selja: helgenstad i tusen år: eit forkingshistorisk bidrag om minnesmerket på øya Selja i Nordfjord. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1996 (150)*, 17–60.
- Hommedal, A. T., 1997: Bakgrunnen for helgenanlegget på Selja og staden si rolle i den tidlege kristninga av Vest-Noreg. *Selja: heilag stad i 1000 år*. Rindal, M. (red.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Hommedal, A. T., 2018: A holy cave and womb: the sanctuary on the island of Selja and the birth of the first Norwegian saints. *Caves and Ritual in Medieval Europe AD 500–1500* (s. 63–84). Oxbow. Oxford.
- Hommedal, A. T., 2019: St Sunniva, the Seljumenn And St Alban: The Benedictines and The Sanctuary at Selja, Norway. *Monastic Europe: Medieval Communities, Landscape, and Settlement*. Brepols.
- Hommedal, A. T., 2021: Sankta Sunniva, ei regjerande dronning som garantist for kong Magnus Erlingssons arverett? In *St. Sunniva: irsk dronning, norsk vernehelgen = Irish queen, Norwegian patron saint*. Bergen: Alvheim & Eide akademisk forlag.
- Hommedal, A. T., 2023: Sunnivakyrkja. Helgendronninga si kyrkje. www.grind.no.
- Hommedal, A. T., Ommundsen, Å., og O'Hara, A., 2021: *St. Sunniva: irsk dronning, norsk vernehelgen = Irish queen, Norwegian patron saint*. Bergen: Alvheim & Eide akademisk forlag.
- Huscroft, R., 2019: *Making England, 796–1042*. Routledge, London.
- Johnsen, A. O., 1968: Når slo Sunniva-kulten igjennom? *Bjergvin bispestol: frå Selja til Bjergvin*. Juvkam, P. (Red.). Bergen: Universitetsforlaget. s. 40–62.

- Jón Viðar, S., 2003: *Kristninga i Norden 750–1200*. Oslo: Samlaget.
- Klüwer, L. D., 1823: *Norske Mindesmærker, aftegnede paa en Reise igjennem en Deel af det Nordenfjeldske*. Udgivne af det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondhjem. Christiania.
- Krefting, O., 1868: *Selje klosterlevninger: indberetning om antikvariske undersøgelser 1866–1867 i Selje kirke- og klosterruiner*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Kristiania.
- Lidén, H.-E., 1974: *Middelalderen bygger i stein: en innføring i steinhugger- og murerhåndverket i Norge i middelalderen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lidén, H.-E., 1995: *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lidén, H.-E., 1997: Seljaprosjektet. *Selja: heilag stad i 1000 år*. Rindal, M. (red.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Meyer, J., 1920: Bidrag til fæsting av den norske bygningskunsts kronologi. *Byggekunst*, 9, 2 årgang 1920.
- Meyer, R., 2018: Sunnivakirken på Selja: Restaureringshistorikk. Selje kommune, Sogn og Fjordane Fylke. NIKU Oppdragsrapport 124/2018.
- Mundal, E., 1997a: Legendes, helgenkult og misjonsstrategi i kristningstida. *Selja: heilag stad i 1000 år*. Rindal, M. (red.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Mundal, E., 1997b: Soga om Sankta Sunniva. Omsett frå norrøn versjon. *Selja – heilag stad i 1000 år*. Rindal, M. (red.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Nicolaysen, N., 1885: Antikvariske notiser. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Aarsberetning for 1884*. Kristiania.
- Nicolaysen, N., 1892: *Om ruinene paa Selje*. Udgivet af Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. (Supplement 4). Kristiania.
- Nybø, M., 2000: *Albanuskirken på Selja: klosterkirke eller bispekirke?* Avhandling til dr.art. graden. Universitetet i Bergen, Det historisk-filosofisk fakultet, Bergen.
- Nybø, M., 2001: Albanuskirken på Selja: nye resultater – nye perspektiver. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 2001 (155)*, s. 111–124.
- O'Hara, A., 2009: Constructing a Saint: The Legend of St Sunniva in Twelfth-Century Norway. *Viking and Medieval Scandinavia*, 5. Brepols, s. 105–121.
- Oddr, S., & Rindal, M., 1977: *Soga om Olav Tryggvason* (Ny utg. Vol. 46). Oslo: Samlaget.
- Ommundsen, Å., Hommedal, A. T. & O'Hara, A. 2021: Den heilage Sunniva – vår vernehelgen. *St. Sunniva: irsk dronning, norsk vernehelgen = Irish queen, Norwegian patron saint*. Ommundsen, Å., Hommedal, A., & Alexander O'Hara (Red.) Bergen: Alvheim & Eide akademisk forlag.
- Rickman, T., 1848: *Attempt to Discriminate the Styles of Architecture in England from the Conquest to the Reformation* (5th Edition 1848). Published by John Henry Parker, London.
- Rindal, M. 1997 :*Selja: heilag stad i 1000 år*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Salvesen, A., og Theodoricus. 1969: *Norges historie. Historien om de gamle norske kongene / Theodricus munk. Historien om danenes ferd til Jerusalem*. Oslo: Aschehoug.

- Snorri, S., Holtsmark, A., Seip, D. A., Hødnebo, F., & Magerøy, H., 1979a: *Norges kongesagaer: 1–2 1. d.: Kongesagaer / Snorre Sturluson; [oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip]* (Jubileumsutg.) Hødnebo, F. & Magerøy, H. (red.). Oslo: Gyldendal.
- Snorri, S., Holtsmark, A., Seip, D. A., Hødnebo, F., og Magerøy, H., 1979b: *Norges kongesagaer: 1–2 2. d.: Kongesagaer / Snorre Sturluson; [oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip]* (Jubileumsutg.) Hødnebo, F. & Magerøy, H. (red.). Oslo: Gyldendal.
- Skre, D. 1985: Innberetning fra Riksantikvarens bygningsarkeologiske undersøkelser i Bø Gamle Kirke 1985. Riksantikvarens arkiv, Dronningens gate 13, Oslo.
- Stige, M., 2023: Uthavnskirken på Kinn: Arkitektur og bygging. *Kinnakyrkja: lengst vest i havet*. Stige, M., & Hauglid, K. (red.). Nybø, K.N. (Billedred.) Flora historielag 2023 Vol.177. Florø.
- Stylegar, F.-A., Titlestad, T., Hellerud, S. V., Tjønn, H., Bandlien, B., Morten, Ø., & Jón Viðar, S., 2015: *Sagakongene*. Oslo: Spartacus Saga bok.
- Tavinor, M., 2016: *Shrines of the Saints in England and Wales*: Canterbury Press.
- Taylor, H. M., & Taylor, J., 1965: *Anglo-Saxon architecture: 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, H. M., & Taylor, J., 1978: *Anglo-Saxon architecture: 3*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Theodoricus, Theodricus, og Salvesen, A., 1969: *Norges historie. Historien om de gamle norske kongene / Theodricus munk. Historien om danenes ferd til Jerusalem*. Oslo: Aschehoug.
- Titlestad, T., 2013: *Olav den hellige. Sagakongene*. Oslo: Saga bok Spartacus.
- Tjønn, H., 2012: *Olav Tryggvason. Sagakongene*. Oslo: Saga bok Spartacus.
- Tosterud, B., 1997: Legenden om Sunniva [Norwegian translation]. *Selja – heilag stad i 1000 år*. Rindal, M. (red.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Unknown. 1968. 10 000 mennesker samlet til uforglemmelig høytid ved klosterruinene på Selja. *Fjordenes Tidende*, 4 Aug. 1968, s. 1–8.

Spår av förändrande materialitet i en sockenkyrka under senmedeltiden. En fallstudie av Åseda kyrka

Elias Engdahl

Traces of changing materiality of a parish church during the late Middle Ages – A case study of the church of Åseda. Åseda is located in the vicinity of Växjö in Småland, and during a restoration of the church in 1936, various archaeological objects were found. These finds have been dated but never discussed in-depth by anyone. This article aims to further the understanding of this church by analyzing stained window glass, coins and what has been interpreted as the remains of a triumphal wall. The nave and western part of the chancel date back to the end of the 15th century, but there is evidence that an older church is located in the same location. The three categories of materiality are not discussed to contest the dating of the 15th-century church. Instead, this article focuses on the reflection of Medieval society and the perception of the church, which can be interpreted through studying these objects. The three chosen categories of archaeological finds help shed light on the church older than the one dated to the late 15th century. Changes to the church architecture and contacts with other areas are highlighted by studying objects not directly tied to the construction of a church. These changes must have radically changed how the parishioners perceived the church.

Ungefär femtio kilometer nordöst om Växjö i Småland ligger tätorten Åseda. Kyrkan i denna tätort har sitt moderna utseende från ett utbyggnadsprojekt som slutfördes 1803, då

ett västtorn byggdes till och koret förlängdes mot öst (fig. 1). Innan denna utbyggnad var Åseda kyrka utformad som en salkyrka, en kyrktyp där koret har samma bredd som

långhuset och skapar en rektangulär byggnad. Majoriteten av kyrkans inventarium har konsthistoriskt daterats till sent 1400-tal eller tidigt 1500-talet och man vill mena att salkyrkan därför är daterad till slutet av 1400-talet. Sakristian, som är den äldsta delen av kyrkan, tillhörde troligen den äldre kyrkan innan den nuvarande salkyrkan byggdes (Liepe & Ullén 1974, s. 36, 39–41, 225, 227; Liepe 1984, s. 225). 1936 påbörjades en restaurering av Åseda kyrka under ledning av arkitekten Paul Boberg. Under detta arbete gjordes många arkeologiska fynd under kyrkgolvet som exempelvis målat fönsterglas, medeltida mynt från olika platser och diverse murade konstruktioner, såsom gravkammare (Smålands museum, *Bobergsamlingen*). Anita Liepe och Marian Ullén samarbetade genom att granska och datera fynden från Bobergs restaurering, samt datera föremål som tillhört kyrkan i en längre period (Liepe & Ullén 1974).

Liepe och Ullén har genom detta arbete bidragit med relevans och förståelse av de arkeologiska fynd som har gjorts i Åseda kyrka. Där emot har föremålen inte diskuterats i någon vidare grad mer än deras datering. Syftet med denna artikel är därför att undersöka och tolka de bemålade bitarna av fönsterglas, mynten och en specifik murad konstruktion under koret. Hur reflekterar dessa arkeologiska fynd Åseda socken under medeltiden? Bör dateringen av dessa föremål användas som en motpol för dateringen av sal-

Fig. 1: Åseda kyrka, bild tagen från norr.
Foto: Elias Engdahl, december 2022.

kyrkan eller riskerar det att påverka tolkningen av förändringar i kyrkan som skett innan salkyrkan byggdes? Genom att besvara dessa frågor, kan förhoppningsvis denna artikel inte bara öka vår förståelse för Åseda kyrka, utan även hur man kan tolka arkeologiska föremål som inte är relaterade till en stor förändring.

Små föremål med mycket att förtälja

Det fönsterglas som hittades under restaureringen av Åseda kyrka var dekorerat med gotisk konst och delades in i två stilistiska grupper av Liepe och Ullén. Den ena gruppen daterades till den senare halvan av 1300-talet medan den andra gruppen daterades till den första halvan

av 1400-talet (Liepe & Ullén 1974, s. 22). Denna datering är nästan hundra år äldre än salkyrkans föreslagna datering, vilket visar att den föregående kyrkan genomgick förändringar innan den ersattes av salkyrkan. Under senmedeltiden blev det vanligare med större fönster för ökat ljusinsläpp, samt spetsbåge som dekor bland kyrkor (Wienberg 1993, s. 12, 33; Larsen 2018, s. 178). När den senmedeltida salkyrkan i Åseda byggdes försvann de arkitektoniska spåren i murbruket som skulle kunna visat hur fönstren som glasbitarna tillhört kan ha sett ut. Trots att denna kontext inte finns kvar visar dateringen av Liepe och Ullén att fönsterglasat är det tidigaste beviset för gotiseringen av Åseda kyrka som finns bevarat. Vidare kan de större fönstren från salkyrkans föregångare anses tillämpliga för den förändrande liturgin under senmedeltiden där allmogen förväntades att delta i gudstjänsten i högre grad än tidigare (Nilsén 1997). Det ökade ljusinsläppet kan på så vis ha bidragit till en ljusare upplevelse av kyrkan och dess gudstjänster med en ökad vy in till koret.

I Åseda kyrka hittades totalt 904 mynt kring koret och sakristian, vars ursprung och datering bestämdes av Gustaf Hilding Rundquist när restaureringen var färdig. Av dessa mynt daterades 470 stycken till medeltiden och de andra mynten blev daterade till tidigmodern tid. Av de medeltida mynten kommer 297 stycken från platser utanför Sveriges medeltida gränser som exempelvis norra

Tyskland, dagens norra Polen, Finland och Norge (Smålands museum, *Bobergsamlingen*). Det finns inga källor som beskriver Åsedas relevans i ett handelsnätverk, men dess närhet till både Växjö och Kalmar kan möjligen ha tillåtit sockenbor kring Åseda att handla med människor från olika platser. En annan möjlig förklaring för härkomsten av dessa mynt kan vara relaterade till frälsets huvudgårdar i Åseda socken. Under 1300-talet och delvis 1400-talet fanns det tre huvudgårdar i närheten av Åseda och frälsets familjer flyttade mellan olika huvudgårdar som de ägde i andra socknar (Hansson 2001, s. 38–39, 336). Dessa huvudgårdar och frälsets mobilitet skulle kunna ha resulterat i att mynt från en plats fördes vidare till en annan. Möjligen skulle donationer eller betalning av någon skuld kunna leda till att mynt hanteras i kyrkan varpå enstaka mynt kan ha trillat mellan golvspringorna. Variationen av myntens härkomst som har hittats i kyrkan reflekterar den mobilitet som människor hade under medeltiden. Om det inte funnits någon kontakt mellan socknar och andra regioner hade dessa mynt aldrig kunnat hamna under golvet i Åseda kyrka.

Den murade konstruktionen under koret

Boberg skapade en ritning över interiören av Åseda kyrka där han dokumenterade områden som gravkistor och andra arkitektoniska ele-

ment som hittades under kyrkgolvet (fig. 2). I linje med sakristians västgavel och kyrkans norra mur, går en bred murad konstruktion in i kyrkan. Denna detalj har av Boberg tolkats som en grundmur till en triumfmur som någon gång tagits bort (Smålands museum, *Boberg-samlingen*). Dessvärre finns det inga fotografier bevarade av denna grundmur från restaureringen, så man får förlita sig på den dokumentation som finns.

Att döma av ritningen hittades ingen motpart till grundmuren på den södra sidan av kyrkan. Jag vill mena att förklaringen till avsaknaden av en grundmur på motsatt sida är relaterad till salkyrkans byggnation. När vissa medeltida kyrkor byggdes om till salkyrkor anlades långhusets murar kring ytersidorna av den äldre kyrkan och därefter breddades koret till samma bredd. Resultatet blev då att sakristian, som var i linje med koret, stack in lika mycket som koret utvigades (Tuulse 1951, s. 174). Om den föregående kyrkan haft en triumfmur var nordsidan av koret i salkyrkan väl anpassat till både sakristian och grundmuren. Möjligen kan bygget av salkyrkan planerats med tanke på att bygga den nordliga delen av det nya långhuset och koret i linje med det gamla korets nordmur. På så vis kan man tolka den senmedeltida salkyrkan som ett resultat av en förlängning mot söder, istället för att jämnt bredda hela kyrkan både mot norr och söder. Förslagsvis kan syftet med detta ha varit att bibehålla

Fig. 2: Ritning gjord av Boberg över olika murade konstruktioner som exempelvis gravkammare, ursprungligen i skala 1:100. Grundmuren som diskuteras i artikeln har markerats med en ellips av författaren. Källa: Smålands museum, Bobergssamlingen.

en symmetri med sakristian så att den inte skulle sticka in i koret och därmed minska utrymmet i detta. Under uppförandet av salkyrkan kan den södra delen av grundmuren på något sätt varit i vägen och därför tagits bort eller återanvänts till salkyrkan. Salkyrkan verkar därför ha planerats med hänsyn till den gamla kyrkans utformning.

Samtidigt är det inte omöjligt att en triumfmur konstruerades i samband med salkyrkans tillkomst. Exempel från salkyrkor i Uppland visar att triumfmurar kunde byggas till under 1400-talet i takt med att tillgängligheten av tegel ökade (Bonnier 1987, s. 33). Trots detta är det antagligen mer troligt att triumfmur-

ren försvann när salkyrkan byggdes. Antingen lämnades då gränsen mellan långhus och kor öppet, eller så byggdes ett korskrank som en markör mellan dessa två byggnadsdelar. Förvandlingen från en kyrka med en triumfmur och ett smalare kor än långhus till en öppen salkyrka måste ha upplevts som en markant skillnad.

Att datera en kyrka eller ej

De exempel som har tagits upp i denna artikel visar på förändringar som pågått innan salkyrkan byggdes mot slutet av 1400-talet. Vi vet väldigt lite om den föregående kyrkan, men genom att studera de föremål som med viss säkerhet har en äldre datering än salkyrkan kan förståelsen av samhället kring Åseda under medeltiden förbättras. Bitar av bemålat fönsterglas kan i första hand anses som vanligt förekommande i kyrkor och inte återge mycket av sin samtid. Samtidigt, i kontexten av Åseda kyrka, är dessa fragment det tidigaste beviset för en gotisering av kyrkan i detta område och kan ha upplevts som en stor förändring för sockenborna. Hur mynten som hittats i kyrkan kommit till Åseda är svårt att uttala sig om, men de är ett bevis på den kontakt människor hade med varandra från olika platser under medeltiden. På samma sätt som man endast kan spekulera om grundmuren Boberg hittade, kan den säga en hel del om en förändring i Åseda kyrka. Att denna murade konstruktion finns kan visa hur

koret hos den äldre kyrkan kan ha sett ut, samt hur dåtidens människor valde att förhålla sig till dess planform när den skulle ersättas av en ny kyrka. Att en triumfmur en gång i tiden funnits och sedan tagits bort medförde en markant skillnad i hur kyrkorummet upplevdes och användes kring den tid då denna förändring skedde.

Jag har medvetet inte diskuterat dessa arkeologiska fynd med syftet att skapa en antites mot salkyrkans datering eller att fastställa åldern av den äldre kyrkan. Att kunna datera bygget av en kyrka hade självklart varit intressant, eftersom det i sig innebar en stor förändring i en socken. Men samtidigt kan något som nya och större fönster i en kyrka ha inneburit en stor förändring för de människor som levde under den tiden. Hade man endast utgått från att försöka datera ett kyrkobygge i Åseda skulle de exempel som tagits upp i denna artikel inte vara relevanta. Fynden löper då risk att falla i en periferi och glömmas bort då de inte har möjlighet att bidra till en helhetsdatering. När en kyrka som den i Åseda studeras och arkeologiska fynd är begränsade, bör de fynd som gjorts lyftas upp istället för att nonchaleras. På så vis kan man skapa en ny förståelse för både en kyrka och en socken som tidigare inte varit möjlig.

Elias Engdahl
Student på Lunds universitet.
E-post: elias.berndt@hotmail.com

Bibliografi

Arkivkällor

Smålands museum, topografiska arkivet. Paul Bobergs anteckningar, ritningar och fotografier om Åseda kyrka. *Bobergsamligen*.

Tryckta källor

- Bonnier, Ann Catherine 1987. Kyrkorna berättar: Upplands kyrkor 1250–1350. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 51. Stockholms universitet. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Hansson, Martin 2001. *Huvudgårdar och herravälden: En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Historical Archaeology 25. Lunds universitet. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Larsen, Morten 2018. *Danmarks Middelalderlige Tiggerklostre. Franciskanernes og dominikanernes bygningskultur*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 107. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Liepe, Anita & Ullén, Marian 1974. Åseda och Älgshults kyrkor. *Uppvidinge Härad, Småland Band VI:I*, Sveriges kyrkor 157. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Liepe, Anita 1984. *Medeltida lantkyrkobygge i Varend: ett försök till relationsanalys kyrkabygd*. Kronobergsboken 1984/85. Lunds universitet. Växjö, Kronobergs läns hembygdsförbund i samarbete med Smålands museum.
- Nilsén, Anna 1997. Kult och rum i svensk bondbygd. Om gudstjänstens inverkan på kyrkorummet. *Uppland* 1997, 57–78.
- Tuulse, Armin 1951. Träkyrkor med stensakristia. *Fornvännen* 1951, s. 159–181.
- Wienberg, Jes 1993. *Den gotiske labyrint: middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Lunds universitet. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Städer, begrepp och perspektiv – ett ordnat kaos

Jes Wienberg

En stad är en stad är en stad
(Fritt efter Gertrude Stein)

Towns, concepts and perspectives – an orderly chaos. This article is an investigation into towns, concepts and perspectives of towns. The concepts of urbanization, urbanism and urbanity all go back to the Latin word *urbs*, thereby carrying a bias from Antiquity. Both present and past concepts demonstrate a range of expectations to certain settlements and a confusing use of language. Criteria reflect a choice of perspective and accessible sources. Six different perspectives have dominated the urban discourse. However, there can only be common concepts if a specific perspective is applied. The present orderly chaos of criteria, concepts and perspectives are preferable to commonly adopted definitions, concepts, and views.

Vad är en stad?

Catalhöyük i Turkiet, Petra i Jordanien, Lund i Sverige, och Shenzhen i Kina, har alla betecknats som städer, men vad har de gemensamt? Catalhöyük – en neolitisk stad med omkring 3 500–8 000 invånare; Petra – en antik stad med upp till 20 000; Lund – en medeltida stad med 3–4 000, nu omkring 100 000;

och Shenzhen – etablerad 1979, men redan med mer än 14 miljoner.

Städerna är ett faktum, de upplevs dagligen av merparten av jordens befolkning och diskuteras i otaliga sammanhang. Det finns texter om stadsbegrepp och kriterier samt staden sedd ur olika perspektiv. Men åsikterna går isär. Det finns ingen konsensus om vad en stad är, och det hävdas ofta att det är svårt

eller omöjligt att få till en gemensam definition.

Syftet med denna artikel är att klargöra premisserna för en undersökning av städer – hur begreppen urbanisering, urbanism och urbanitet för med sig aspekter från antiken, som påverkar vad en stad anses vara; hur stadsbegrepp speglar förväntningar på vissa bebyggelser och avslöjar en förvirrande användning av språket; hur kriterier speglar disciplinens tillgång till källmaterial och underliggande perspektiv, där sex olika har varit dominerande. Syftet är också att visa att en allmän stadsdefinition förutsätter ett val av ett specifikt perspektiv, som tillägger staden vissa egenskaper.

Urbanisering och det antika arvet

En undersökning av städer, stadsbegrepp och stadsperspektiv kan börja i språket, där urbanisering är det samlande och internationellt gångbara begreppet för att beteckna stadsutvecklingen som en process. Det definieras normalt som en beteckning för att människor flyttar in från landsbygden till städerna. Fenomenet har varit i fokus särskilt inom sociologin som en av de stora samhällsförändringarna.

Urbanisering som process var högaktuell i samband med det processuella tänkandet från 1960-talet med den nya eller processuella arke-

ologin, där sociologi var en förebild och inspiratör. Urbaniseringsbegreppet låg till grund för det stora svenska "Projekt Medeltidsstaden", som fick en avläggare i Finland (Andersson 1990) samt för det danska "Projekt Middelalderbyen" (Olsen 1981).

Urban, urbanisering, urbanism och urbanitet har sitt ursprung i samma latinska ord, *urbs*, dvs. en större stad (NE: urbanisering). Det som är urbant är stadsmässigt. I den antika grekiska *polis* eller romerska *civitas* var den urbana bebyggelsen skild från den rurala eller agrara, men medborgarskapet gick över gränsen och staden omfattade även ett omland (Hansen 2006).

Att den romerska staden blev en förebild för vad en stad kunde vara, och att begreppen urban, urbanisering, senare urbanism och urbanitet, har blivit globalt spridda är inte konstigt. Romarriket täckte stora delar av Europa och imiterades eller tolkades även utanför dess gränser som uttryckt i begreppen *imitatio imperii* och *interpretatio germanica* (Andrén 1998).

Men läses det om den antika världen, känns den medeltida stadsproblematiken igen. Här finns historier, som tar utgångspunkt i dåtidens skriftliga källor, och arkeologer, som vill klassificera utifrån sina fynd. Det finns en debatt om begrepp, om val av kriterier och perspektiv, om kvantitativa skillnader och om exempelvis centralorter med tempel men utan annan bebyggelse.

Begrepp

Förflyttar vi oss till begrepp för staden kontra landsbygden är det antika arvet tydligt, men inte allena-rådande, och intrycket som helhet är förvirrande och inkonsekvent.

Historikern och arkeologen Hans Andersson presenterade och analyserade i sin licentiatavhandling *Urbaniserte Ortschaften und lateinische Terminologie* (1971, Tabell A–I), stadsbegrepp som användes i Danmark, Sverige och Westfalen i Tyskland före 1350: *civitas*, *civitas forensis*, *municipium*, *oppidum*, *portus*, *urbs*, *villa* och *villa forensis*. Beteckningarna är påfallande varierade, och samma stad kunde få olika beteckningar, således betecknades Sigtuna som *civitas*, *villa* eller *villa forensis* och Köpenhamn som antingen *civitas* eller *villa*.

Förvirring uppstår, om vi ser till ordens ursprung: *civitas* kunde beteckna ett distrikt, som i likhet med det engelska *city* går tillbaka på *cives* dvs. latin för borgare, men borgare kunde man vara oavsett var man bodde. *Villa* kommer av den latinska beteckningen för en större gård (NE: villa), och *villa forensis* betyder därmed etymologiskt sett en gård med ett torg.

Skillnaden mellan stad och land markeras i det danska språket med beteckningarna by och landsby, där by har sitt etymologiska ursprung i ordet bo. I svenska språket markeras skillnaden däremot med orden stad kontra by. På danska och norska är en by en stad, på svenska är det där-

emot en bebyggelse på landet. Även på franska blir det förvirrande, där en stad kallas *ville* och en by på landet *village*, samma som i engelskan, dvs. en mindre stad, med ursprung i det latinska ordet *villa*. En mindre engelsk by kallas en *hamlet* med betydelsen hem (OED: village, hamlet).

Det svenska ordet stad kommer av tyskans *Stadt*, där ordet ofta får ett specificerande tillägg som i svenska köpstad, danska och norska købstad. *Stadt* eller *Stedt* betyder plats. Den kombinerade beteckningen står därmed för platser där handel bedrivs. Betydelsen ligger nära det svenska köping eller norska kaupang, en mindre ort med handel (NE: stad, köping, köpingorter). Med begreppet *Stadt* markeras en skillnad i relation till landsbygdens byar, som benämns *Dorf*, besläktad med thaurp/ terp/ thorp/ torp i betydningen en ny gård eller by, kanske av det latinska *turba* dvs mängd/ tumult. Och det engelska *town* kommer av *tun* med betydelsen avgränsad eller inhägnad tomt, dvs ursprunget är detsamma som för gård med betydelsen något inhägnat (OED: thorp, town).

Här ser vi, hur ord för plats, bebyggelse på landet eller gård kom att ingå i konstruktionen av särskilda begrepp för städer på olika språk. Ursprunget kunde i Europa vara latin, germanska eller annat. Men även om beteckningarna ibland är desamma och det finns andra likheter, så strävas det kanske just av den anledningen efter att över tid markera en skillnad mellan bebyggelsen

på landet och i staden (även Schmidt Sabo 2001, s. 51–54).

Kriterier

Både historiker och arkeologer har funnit det angeläget att definiera vad som karaktäriserar städer. De skall kunna avgränsas från landsbygden, vara möjliga att kategorisera, analysera och ytterst förstå. Åtskilliga försök har gjorts att ställa upp ett antal nödvändiga kriterier, men alla är olika, vilket framgår vid en jämförelse av de definitioner som presenteras i denna artikel.

Problematiken blir tydlig i det senaste översiktsverket för de danska medeltidsstäderna. Här redogörs för flera förslag, utan att det resulterar i en tydlig konklusion bortsett från det omöjliga i att ha en generell definition (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016, s. 13–18).

Som ytterligheter presenteras två exempel – en maximal och en minimal definition. Historikern Franz Irsigler definierade den medeltida tyska staden utifrån fyra kriterier: 1) relativt stor bebyggelse med förtätad struktur; 2) näringsmässig specialisering och social stratifiering; 3) självförvaltning och en rättsordning som säkrar fria livs- och arbetsformer; 4) centrala funktioner för en region politiskt-militärt, ekonomiskt och kultiskt-kulturellt (Irsigler 2010, s. 28). Och arkeologen Dagfinn Skre definierade staden utifrån tre kriterier i samband med undersökningen av Kaupang i Vestfold: 1) en relativt

tätt bebodd plats med permanenta tomter; 2) flertalet får sin utkomst från icke-livsmedelsproduktion; 3) klar avgränsning från omgivningarna (Skre 2007, s. 45–46).

Krongaard Kristensen och Poulsen presenterar ytterligare fem forskares synpunkter: historikern och arkeologen Olaf Olsen definierade det tidigaste Ribe på Jylland på ett sätt, som Skre i princip senare kom att tillämpa: 1) en viss täthet i bebyggelsen; 2) ekonomisk specialisering i förhållande till omlandet; 3) rättslig avgränsning från omlandet med egen administration och ekonomiska rättigheter; 4) permanent bebyggelse (Olsen 1975, s. 229–234). De första tre kriterierna är övertagna från historikern Knut Helle (1974, s. 163).

Inspirerad av tyska forskare definierade Hans Andersson medeltidsstaden enligt tre grupper av kriterier: 1) funktionella, dvs. centralort med funktioner i förhållande till ett omland; 2) topografiska, dvs. tätort med exempelvis gatunät, vall eller mur; 3) rättsligt-administrativa, dvs. stad genom exempelvis privilegier, lag, råd, borgmästare eller sigill (Andersson 1973; 2017). Kriterierna kom att prägla Projekt Medeltidsstaden och därmed en hel generation av svenska forskare. Även Helle framhävde förekomsten av flera centrala funktioner, där han annars kombinerade funktionella och strukturella kriterier (Helle 2006).

Den historiska arkeologen Anders Andrén definierade medeltidsstaden som ”fiskalt avgränsade tätorter och centralorter” (Andrén 1985, s. 13).

Slutligen nämns den historiska arkeologen Peter Carelli, som framhävde utvecklingen av en egen och gemensam stadsidentitet genom sätt att bo, äta och tänka, där staden skilde sig från landsbygden (Carelli 2001, s. 99–105).

För det första kan nu konstateras, att kriterier förväntas skilja staden från landsbygden/ omlandet, det är hela poängen. För det andra blir kriterierna luddiga, särskilt när det gäller avgränsning: relativt stor bebyggelse; relativt tät; viss täthet; sätt att bo, äta och tänka. För det tredje tycks kriterierna vara anpassade till valda problemkomplex utifrån tidsperiod och källmaterial, de minimalistiska till den vikingatida handelsplatsen, de maximalistiska till den högmedeltida staden. Kriterierna skulle därmed knappast fungera, ifall de överfördes från en typ av ort eller period till en annan, även om kriterierna öppnar för flexibilitet över tid.

Och det har roat mig att testa stadskriterierna på medeltida kloster. Då havererar de flesta definitionerna. Kloster är också förtätade, specialiserade och stratifierade med självförvaltning, egen rättsordning, centrala funktioner och egen identitet. Men kanske tänker jag fel?

Metropolen eller marginalen

Men vem avgjorde om något var eller uppfattades som en stad i det förflutna? Genom direkta initiativ, lagstiftning, tilldelning av privile-

gier, uppförande av institutioner, eller utmyntning, kunde makthavare som kungen etablera, ta kontroll över eller gynna särskilda platser. De förekom sedan i förteckningar och kunde skattläggas som just städer. Den så kallade köpstadslistan (egentligen utan namn) i ”Kung Valdemars Jordebok” från ca 1240 visar graderad beskattning av städer (KVJ I, s. 83, 163). Maktens städer är just de vi möter i ett rikhaltigt skriftligt källmaterial.

Omvänt kunde kungen grundlägga eller skapa förutsättningar för städer, men det var inte givet att de omedelbart eller överhuvudtaget skulle bli en realitet. Platser som Skibby och Stigs Bjergby på Själland hade knappast varit kända som städer, om de inte hade nämnts i köpstadslistan. Det äldsta Växjö i Småland och Linköping i Östergötland ses som kyrkliga centralorter, men med annars obefintlig urban aktivitet under lång tid. I exempelvis Småland fanns således centralorter som inte var tätorter, och tätorter som inte var centralorter, alltså medeltida platser som bara delvis levde upp till Anderssons tre stadskriterier (Tagesson 2002, s. 234–247; Hansson 2017a; 2017b).

Det kan tänkas, att regionala aktörer i samhället också har försökt få till, kontrollera eller gynna stadsutveckling – biskopar, ledande inom kungasläkt eller aristokrati, även kloster eller kollektiv av köpmän, särskilt om kungamakten var relativt svag. Men dessa städer kanske inte blev långvariga, kämpade i mot-

vind om de inte fick del av kungliga privilegier och institutioner, vilka gjorde att folk kunde försörja sig där, alternativt togs de inom kort över av kungamakten. Det fanns kanske ingen klar gräns till landsbygden, bebyggelsen bestod av gårdar, som liknade de i omlandet, näringen var blandad, det fanns en kyrka, få eller inga institutioner som torg och rådhus, och det skriftliga källmaterialet förblev sparsamt.

Exempel kan vara pretenderande, små eller kortlivade städer som Folklandstingstad i Uppland, Hästholmen i Östergötland, Berga i Småland, Köpingsvik på Öland, Västergarn på Gotland, Rye på Jylland eller den norska "undervegetation" av fiskebyar och strandplatser som Vågar och Stavern (t.ex. Klackenberg 1986; Brendalsmo m.fl. 2009; Hansson 2017b).

Och vem avgör idag vad som kategoriseras som stad? Det kan handla om rivalitet – om storleken på Birka kontra Uppåkra i Skåne, eller om vilken som är den äldsta staden, Birka eller Sigtuna i Uppland. Det kan även bero på, om någon anser att urbaniseringsstudier bör utgå från metropoler, t.ex. Bergen, Lund eller Trondheim, där tendenserna är tydliga, eller uttryckt med Carellis ord finns det "gynnsamma källaget" (Carelli 2001, s. 99). Dessa platser ligger även nära en form av idealföreställning. Alternativt om det arbetas med marginalområden eller tveitydiga spår, blir studiet av gränsfallen viktiga.

Sedan kan diskussionen utvidgas. Den neolitiska platsen Catalhöyük tolkades således av arkeologen James Mellaart som en stad, men inte av Ian Hodder, som efter nya undersökningar istället såg en by, där människor bodde tätt tillsammans, men utan funktionell specialisering eller social differentiering, vilket han förväntade sig av en stad (Mellaart 1967; Hodder 2006, s. 91–108). Nämnas kan en befäst bebyggelse med en ursprungsbefolkning, Strickler i Pennsylvania från mitten av 1600-talet, som var större än flertalet samtida svenska städer (Nordin 2020, s. 168–172). Och Botswana, där bebyggelser benämns *village* i stamområden, men *town* på statens land (Grant 1990, s. 217).

Perspektiv

Stadsforskningen har formats av sex teoretiska perspektiv, som visar hur städerna uppfattas och hur det påverkar valet av kriterier – handel, centralitet, makt, nätverk, identitet och "iscensättning", och där det femte och sjätte kriteriet ligger nära varandra.

Det mest utbredda synsättet sedan tidigt 1900-tal knyter framväxten av städer till handel – eller utväxling för att vara mer abstrakt. När marknader eller handelsplatser blev permanenta uppstod städer – eller etablerades just som köpstäder (Matthiessen 1922; 1927; Pirenne 1925; Schück 1926; Olsen 1975;

Krongaard Kristensen & Poulsen 2016, s. 15).

Centralortsteorin, formulerad av geografen Walter Christaller, där städer hade centrala funktioner i förhållande till ett omland och bildade hierarkiska system, har spritt begreppen centralort och centralplats och särskilt påverkat svensk stadsforskning med Projekt Medeltidsstaden, dock utan systemtänkandet (Christaller 1933 jfr. Wienberg 2020; Andersson 1973; 2017).

Delvis som en kritik av "handelsparadigmet" inom stadsforskningen och det därmed implicita kontinuitetstänkandet, handel då som nu, har medeltidsforskare med ett maktperspektiv istället framhåvt diskontinuitet och förhållandet till utvecklingen av staten (Cinthio 1982; Andrén 1985; Christophersen 1989; Skre 2007, s. 44–45, 452–463).

Handel har återkommit i betoningen av städer som noder i nätverk med flöden av människor och varor, och i de flesta fall ligger fokus på *emporier* som Dorestad, Hedeby, Ribe och Birka, men även på Hansastäder (Hodges 1982; Hohenberg & Hollen Lees 1985; Gustin 2004; Sindbæk 2007; redan Matthiessen 1927, s. 21, 26).

Parallellt med återkomsten för handeln formulerades ett synsätt, som fokuserar på stadens livsformer med användning av begreppen urbanism och urbanitet. Dess materiella och immateriella kultur, föremål, byggnader och traditioner skapade en egen identitet för invånarna

(Carelli 2001, s. 99–209; Christophersen 2001; Larsson 2006).

Ur det sistnämnda har växt fram ett möjligen eget socialt perspektiv, som omfattas av åtskilliga som är verksamma inom dagens stadsarkeologi. Här läggs vikt på människorna, vilka relationer de hade till varandra, hur det agerades i städerna och med bruk av begreppet iscensättning eller "performance" (Roslund 2014, s. 125, 148; 2018; Christophersen 2015; Larsson 2017; Kjellberg 2021, s. 32–39, 251–254).

Perspektiven behöver inte ställas mot varandra, de kan istället överlappa och komplettera varandra. De är kontextberoende, dvs. uttryck för sin tid och plats och för olika discipliners källmaterial. Notera även att enskilda forskare har bytt eller kombinerat synsätt genom åren.

Handel som förklaring till städer har bitit sig fast i Danmark, där köpmanskap är en viktig del av nationens självbild. Med nätverksteori och begreppet noder har tänkandet fått förnyad aktualitet, men med användning av dagens tankefigurer med fokus på rörelse, flöden och bildning av hubbar eller nav.

Centralortsteorin pekar på hierarki, system och planering, som var högaktuella i den politiska samtiden. Även Projekt Medeltidsstaden hade planering i samhället som motivering för genomförandet.

Ett maktperspektiv gynnas av förekomst av skrift och förbiser lätt initiativ från andra än kungen eller staten med dess institutioner och

symboliska uttryck. Perspektivet är också hierarkiskt och har oftast stora kungliga städer som metodisk utgångspunkt. Sedan kan noteras, att just beskattning var, och är, en stor fråga i Sverige.

När arkeologiska spår tolkas som uttryck för något urbant, är det ju för att de har påträffats i en redan definierad urban miljö. Sedan kan det letas efter liknande spår, artefakter och livsformer, identifieras spridda tecken på urbanitet eller urbana processer över tid och i landskapet, inklusive i byarna, och som senare samlades i staden (t.ex. Schmidt Sabo 2001, s. 82–91; Anglert 2006). Här finns alltså en risk för metodisk rundgång, att det redan på förhand har bestämts, vad som är just urbant. Denna kritik drabbar både en stadsarkeologi som fokuserar på identitet och det sociala.

Att arkeologer som konfronteras med sitt källmaterial tänker i termer av stadens materiella och immateriella kultur, är inte förvånande. Att det med tiden uppstår en egen identitet med egen benämning, att staden blir avgränsad, utvecklar en egen kultur, kan dock inte förklara vad en stad är, enbart vad den kan bli. För det skulle innebära acceptans av den högmedeltida staden som en stad, allt annat reduceras då till protostäder, led i en teleologisk process, dvs. med ett givet mål, STADEN. Frågan kvarstår alltså – vad är en stad?

Ordnat kaos

Önskan att skapa ordning har varit stor både då och nu, att kunna klassificera bebyggelser som antingen städer eller landsbygd, och mestadels med män som aktörer. Det skedde och sker med hjälp av begrepp och kriterier utifrån olika perspektiv på, vad en stad förväntas vara. Med definitioner, dvs. avgränsningar, finns en strävan att uppnå klarhet. Vi skall veta, vad vi pratar eller skriver om. Eller så strävas efter att uppnå makt över stadsdiskursen.

Flera har hävdad, att det inte är möjligt att formulera ett allmänt stadsbegrepp (t.ex. Mumford 1961, s. 3; Helle 2006, s. 11; Morley 2010, s. 55–57; Christophersen 2015, s. 113; Krongaard Kristensen & Poulsen 2016, s. 13) med hänvisning till fenomenets komplexitet eller källmaterialens brister. Trots det har åtskilliga försök gjorts.

Ekonomen Werner Sombart skrev således, att staden är en större bebyggelse av människor, som för sitt uppehälle är hänvisade till produkterna av andras jordbruksarbete (Sombart 1907, s. 4). Walter Christaller ansåg att huvudfunktionen för staden, oavsett storlek, var att den var centrum i ett omland (Christaller 1933, s. 23). Medeltidsarkeologen Axel Christophersen fann att städer karaktäriserades av att vara en demografisk och funktionell agglomeration – men också att en stad är

ett befolkningscenter "larger than a village and smaller than a city" (Christophersen 1989, s. 94; 2015, s. 112). Och den historiska arkeologen Mats Roslund hävdar att staden kan definieras som en "Permanent bosättning med en gemenskap som går bortom blodsband och som tydligt skiljer sig från omgivande landsbygd" (Roslund 2014, s. 125, 148).

Förslagen betonar olika aspekter – ekonomi, centralitet, förtätning, kvantitet, identitet och sociala perspektiv. Catalhöyük visar, att det kan funnits agglomerationer av människor som inte är städer, men platserna kanske ändå hade en egen identitet och skiljde sig från landsbygden, om inte annat genom bebyggelsens karaktär. Och antika förhållanden liksom medeltidens Sverige visar, att det kan finnas centralorter som inte är tätorter, och tätorter som inte är centralorter. Men närmast ett allmänt stadsbegrepp är i kombinationen av centralort och tätort, flera funktioner och människor som bor tätt tillsammans.

Ändå kan det vara befogat att citera historikern Adolf Schück, som i klassikern *Det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling* poängterade "att varje tidsålder och ofta varje land eller kulturvärld haft ett eget stadsbegrepp." Omedelbart efter formulerade Schück sina tre kriterier för en svensk stad före 1350 med ett handelsperspektiv: 1) tätare bebyggelse; 2) gemensamma handelsintressen; 3) samhällsenhet i ekonomiskt och/eller rättsligt avseende (Schück 1926, s. 4).

I princip samma konklusion blir det i arkeologen Joakim Kjellbergs avhandling *Den medeltida stadens dynamik*: "Stadsbegreppet är kontextuellt och förändras över tid." (Kjellberg 2021, s. 252).

Med kontextberoende stadsbegrepp är vi tillbaka vid problemfältet med samtidens beteckningar, vem som bestämde och svårigheten att greppa fenomen i skriftlösa samhällen. Krasst kan vi då med Peter Carelli retirera, för "vi vet alla vad vi ungefär menar med en stad" (Carelli 2001, s. 100). Vi använder ord som stad och urbanisering och kan då (tro att vi) förstå(r) varandra, vi kan samtala just för att begreppen är ludiga eller icke-definierade.

Med senare tiders stadsbegrepp tillämpat på förhistoriska bebyggelser finns en risk att vi anakronistiskt påtvingar det förflutna vår egen tids tänkande. Att värdera vikingatida eller tidigmedeltida bebyggelser med den högmedeltida staden som måttstock är inte mycket bättre.

Det kan då förvåna att det läggs så mycket möda på att ställa upp kriterier, definiera och klassificera, då det tycks mycket svårt eller rentav omöjligt. Även i det förflutna var det svårt, då beteckningar, funktioner och uttryck kunde vara desamma för staden som för byn. Men det tycks finnas ett stort socialt behov av att avgränsa den egna gruppen från andra, stadsbor från lantbor, stadsarkeologer från agrara arkeologer, vi från dom.

Så istället för att definiera och precisera, låt varje forskare, disci-

plin eller perspektiv fortsatt ha en egen kontextuell uppfattning med utgångspunkt i en specifik plats och period. Det nuvarande ordnade kaoset av begrepp, kriterier och perspektiv är att föredra, ett kreativt kaos präglad av variation, liksom människor och bebyggelse, och som gynnar studiet av det förflutna.

Tack till Henrik Gerding, Martin Hansson och Mats Roslund (alla Lunds universitet) samt Bodil

Petersson (Linnéuniversitetet) för hjälp, synpunkter och språkgranskning – samt kommentarer från två anonyma granskare och forskarseminariet i Historisk arkeologi i Lund.

Jes Wienberg
 Professor, historisk arkeologi,
 Institutionen för arkeologi och antikens
 historia, Lunds universitet.
 E-post: Jes.Wienberg@ark.lu.se

Referenser

- Andersson, Hans 1971. *Urbaniserade Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350*. Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, Humaniora 6. Göteborg.
- Andersson, Hans 1973. Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien. Einige methodische Probleme. *Kiel Papers '72. Frühe Städte im westlichen Ostseeraum. Symposium des Sonderforschungsbereich 17 "Skandinavien- und Ostseeraumforschung" Christian-Albrechts-Universität Kiel, 8. Bis 10. Mai 1972*. (Hrsg.) Hermann Hinz. Neumünster 1973, s. 23–31. (Översatt: Centralorter, tätorter och städer i Skandinavien – några metodiska problem. *Medeltida urbanisering. Uppsatser 1972–2015*. Lund Studies in Historical Archaeology 19. Lund: Lunds universitet, 2017. S. 13–25.)
- Andersson, Hans 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland*. Medeltidsstaden 73. Stockholm. Riksantikvarieämbetet.
- Andrén, Anders 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr 13. Bonn/ Malmö: Liber.
- Andrén, Anders 1998. *Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. Staden – himmel eller helvete. Tanker om människan i staden*. (Red.) Staffan Thorman & Majbritt Hagdahl. Stockholm: Informationsförlaget, s. 142–184.
- Anglert, Mats 2006. *Landskapets urbanitet. Nya stadshistoriska horisonter*. (Red.) Stefan Larsson. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. S. 229–269.
- Brendalsmo, Jan, Eliassen, Finn-Einar & Ganssø, Terje (red.) 2009. *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingetid, middelalder og tidlig nytid*. Oslo: Novus Forlag.
- Carelli, Peter 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Christaller, Walter 1933. *Die Zentrale Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Jena: Gustav Fischer.
- Christophersen, Axel 1989. Royal authority and early urbanization in Trondheim during the transition to the historical period. *Archaeology and the urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig*. (Ed.) Siri Myrvoll et al. Arkeologiske Skrifter fra Historisk Museum, Universitetet i Bergen, 5. Bergen: Historisk Museum, Universitetet i Bergen. S. 91–135.
- Christophersen, Axel 2001. Bóndi, bájarmaðr, burghere. Om folk, hus og fremveksten av urban identitet i norske byer ca 1000–1700. *Från Stad till Land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. (Red.) Anders Andrén, Lars Ersgård & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. S. 51–62.
- Christophersen, Axel 2015. Performing towns. Steps towards and understanding of medieval communities as social practice. *Archaeological Dialogues* 22: 2, s. 109–132.

- Cinthio, Erik 1982. Den sydiskandinaviska 1200-talsstaden – ett kontinuitets- och omlandsproblem. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3, s. 33–40.
- Grant, Sandy 1990. A past abandoned? Some experiences of a regional museum in Botswana. *The Politics of the Past*. (Eds.) Peter Gathercole & David Lowenthal. One World archaeology 12. London/ New York: Routledge.
- Gustin, Ingrid 2004. *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 34. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hansen, Mogens Herman 2006. *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford: Oxford University Press.
- Hansson, Martin 2017a. Medeltidens Växjö – en arkeologisk berättelse om ursprung och utveckling. *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. (Red.) Mats Anglert & Stefan Larsson. Stockholm: Arkeologerna. S. 49–89.
- Hansson, Martin 2017b. Senmedeltida städer – en diskussion kring orsaker, aktörer och regional urbanitet med utgångspunkt i Småland. *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. (Red.) Mats Anglert & Stefan Larsson. Stockholm: Arkeologerna. S. 117–158.
- Helle, Knut 1974. *Norge blir en stat 1130–1319*. Handbok i Norges historie 2. Bergen / Oslo/ Tromsø: Universitetsforlaget. (1. utg. 1964)
- Helle, Knut 2006. Innledning. Byen som historisk fenomen. *Norsk Byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. (Red.) Knut Helle m.fl. Oslo: Pax Forlag, S. 9–19.
- Hodder, Ian 2006. *Catalhöyük. The Leopard's Tale. Revealing the mysteries of Turkey's ancient 'town'*. London: Thames & Hudson.
- Hodges, Richard 1982. *Dark Age Economics. The origins of towns and trade AD 600–1000*. New Approaches in Archaeology. London: Duckworth.
- Hohenberg, Paul M. & Lees, Lynn Hollen 1985: *The Making of Urban Europe, 1000–1950*. Harvard Studies in Urban History. Cambridge; Harvard University Press. (2 ed. 1995)
- Irsigler, Franz 2010. Annäherungen an den Stadtbegriff. *Europäische Städte im Mittelalter*. (Hrsg.) Ferdinand Oppl & Christoph Sonnlechner. Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 52. Innsbruck /Wien/ Bozen: StudienVerlag, s. 15–30.
- Kjellberg, Joakim 2021. *Den medeltida stadens dynamik – urbanitet, sociala praktiker och materiell kultur i Uppsala 1100–1550*. Aun 51. Uppsala: Uppsala universitet.
- Klackenberg, Henrik 1986. Feodalismen i Finnveden: biskop Henrik och Berga. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. (Red.) Anders Andrén m.fl. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund: Institutionen för arkeologi. S. 339–361.
- Krongaard Kristensen, Hans & Poulsen, Bjørn 2016. *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- KVJ: *Kong Valdemars Jordebog, I–III*. (Utg.) Svend Aakjær. København: Samfundet til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur, 1926–45.
- Larsson, Stefan (red.) 2006. *Nya stadshistoriska horisonter*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

- Larsson, Stefan 2017. Staden som idé. *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. (Red.) Mats Anglert & Stefan Larsson. Stockholm: Arkeologerna. S. 159–388.
- Matthiessen, Hugo 1922. *Torv og Hærstræde. Studier i Danmarks Byer*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Matthiessen, Hugo 1927. *Middelalderlige Byer. Beliggenhed og Baggrund*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Mellaart, James 1967. *Catal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*. New Aspects of Archaeology. London: Thames and Hudson.
- Morley, Neville 2010. *The Roman Empire. Roots of Imperialism*. London/ New York: Pluto Press.
- Mumford, Lewis 1961. *The City in History. Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- NE, Nationalencyklopedin: ne.se.
- Nordin, Jonas Monié 2020. *The Scandinavian Early Modern World. A Global Archaeology*. London/ New York: Routledge.
- Olsen, Olaf 1975. Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder. *Fra Ribe Amt* 1975, s. 225–258.
- Olsen, Olaf 1981. The Medieval Town – A historical-archaeological project initiated by the Danish Research Council for the Humanities. *Danish Medieval History. New Currents*. (Eds.) Niels Skyum-Nielsen & Niels Lund. Copenhagen: Museum Tusculanum Press. S. 137–152.
- OED, Oxford English Dictionary: www.oed.com
- Pirenne, Henri 1925: *Medieval Cities. Their Origins and the Revival of Trade*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Roslund, Mats 2014. De första städerna. *En samtidig världshistoria*. (Red.) Maria Sjöberg. Lund: Studentlitteratur. S. 124–148.
- Roslund, Mats 2018. Stadsbor – urbana aktörer, subjektiv interaktionism och social neurovetenskap i tidigmedeltidens Sigtuna och Nyköping. *META. Historiskarkeologisk tidskrift* 2018, s. 21–46.
- Schmidt Sabo, Katalin 2001. *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 38. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Schück, Adolf 1926. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Stockholm: Hugo Geeters förlag.
- Sindbæk, Søren M. 2007. Network and nodal points: the emergence of towns in early Viking Age Scandinavia. *Antiquity* vol. 81, 311, s. 119–132.
- Skre, Dagfinn (ed.) 2007. *Kaupang in Skiringssal*. Kaupang Excavation Project Publication Series I. Norske Oldfunn XXII. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Sombart Werner 1907. Der Begriff der Stadt und das Wesen der Städtebildung. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 25, s. 1–9.

Tagesson, Göran 2002. *Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund studies in Medieval Archaeology 30. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Wienberg, Jes 2020. Centralitet, centralort och centralplats – diskursens förgreningar. *META, historiskarkeologisk tidskrift* 2020, s. 139–164.

Recensioner

Svein H. Gullbekk, Christoph Kilger, Steinar Kristensen & Håkon Roland (eds.), 2021. Coins in Churches: Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe. London/New York: Routledge. 454 pp. ISBN 978-0-367-55707-2.

Kombinationen kyrkor, arkeologi och myntfynd är långt ifrån ny. Redan på 1830-talet sållades det damm som återfanns under korstolarna i Lunds domkyrka då de flyttades från sin ursprungliga plats i koret, där de stått ända sedan 1300-talet, till kyrkans krypta. Vid sållningen påträffades en rad olika fynd, som alltså tappats och förlorats av kyrkans kaniker i samband med de återkommande mässorna, däribland närmare 500 mynt. Dessa myntfynd sammanställdes i en förteckning, men rönste ingen större uppmärksamhet. Därefter, i synnerhet under 1900-talet, har grävningsarbeten utförts i en rad kyrkor runt om i Skandinavien i samband med om-

och tillbyggnader. Oftast har dessa arbeten följts av antikvarisk personal. Eftersom det inte fanns någon praxis för hur sådana undersökningar skulle göras uppstod stora skillnader från plats till plats, och från kyrka till kyrka. Detta har resulterat i att de tillvaratagna myntfynden inte med lätthet kan jämföras med varandra. Mynten, eller snarare den samlade myntförteckningen, användes främst för att datera den enskilda kyrkans tillkomst samt tidsfästandet av mer avgörande byggnadsförändringar. Det var myntens daterande funktioner som primärt nyttjades. Numismatikerna bestämde mynten, men var i övrigt ointresserade av deras historiska utsagovärde då myntfynden endast utgjorde samlingar av 'hopade fynd', som Brita Malmer benämnde förekomsten av flera lösfynd på samma plats.

Det historiska källmaterial som de kyrkofunna mynten utgjorde låg därför outnyttjat fram till det att medeltidsarkeologen Henrik Klackenberg

inledde sitt avhandlingsarbete i slutet av 1980-talet. Han såg mynten som de materiella bevisen för samhällets monetariseringsprocess, hur bruket av mynt fick fäste och spreds över medeltidens Sverige. Kyrkornas myntfynd sågs således som kronologiska mätare på samhällets monetarisering. Samtidigt visade spridningen av de kyrkfunna mynten på intressanta mönster. Mynten hanterades i hela kyrkan, men det fanns i regel vissa platser med större koncentrationer, tolkade som platser där offerbössor stått. De kyrkfunna mynten kom därför att betecknas som ett 'offer-spill'. Henrik Klackenbergs avhandling, *Moneta nostra: Monetarisering i medeltidens Sverige* (1992), blev omedelbart ett standardverk och målade även upp riktningen för en helt ny numismatisk forskningsriktning som inte bara betraktar mynten *i sig*, utan även ser dem som redskap för tolkningen av medeltidens samhälle.

Numismatiken tog sannerligen till sig av de nya idéerna, och under 1990-talet och 2000-talets början har en rad numismatiska studier publicerats med ett helt annat fokus än tidigare. Denna förskjutning har inneburit att den en gång så introverta numismatiken har tagit plats som en historiskt inriktad samhällskunskap. Det stora forskningsprojektet "Religion and Money: Economy of Salvation in the Middle Ages", som bedrevs 2013–2017, var den naturliga följden av denna utveckling. I detta samarbetade forskare, främst numismatiker, från Norge, Danmark, Sverige och Schweiz. Den

gemensamma utgångspunkten var drygt 100 000 enskilda myntfynd från 840 kyrkor sprida över Skandinavien, ett minst sagt unikt historiskt källmaterial. Inom projektets ramar har flera publikationer utgivits, och *Coins in Churches: Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe* utgör dess slutpublikation.

Bokens första del, "Money and religious devotion", består av två artiklar skrivna av numismatikern Svein H. Gullbekk respektive kyrkohistorikern Martin Wansgaard Jürgensen. Dessa artiklar utgör i mångt och mycket fonden till de övriga bidragen. I artiklarna diskuteras och förklaras myntens närvaro i kyrkorna, och exempel ges på hur den kristna liturgin och samtidens utbredda offervilja speglas i myntfynden. Det fördjupade resonemanget saknades i hög grad i Klackenbergs avhandling och är därför ett välkommet tillskott. Den medeltida hanteringen av mynt i kyrkorna förklaras och exemplifieras, och utifrån resultaten blir de arkeologiska materialen överblickbara och begripliga. De båda artiklarna är särskilt intressanta då de läses tillsammans. Den ena har nämligen fokus på mynten och den arkeologiska fyndspridningen medan den andra har fokus på liturgiska handlingar och ritualer. Tillsammans bildar de en fantastisk enhet som inte bara förklarar medeltidens samhälleliga myntbruk utan även kyrkobyggnadens pekuniära handlingsmönster. De många myn-

ten i kyrkorna blir på så sätt högst förståeliga.

Bokens andra del, "Coin finds in Scandinavian Churches", redovisar resultaten från undersökningar där myntfynden i ett antal skandinaviska kyrkor analyserats och diskuterats utifrån Klackenbergs metod och slutsatser. Syftet har varit att vidga studieområdet till hela Skandinavien och att gå på djupet i ett urval av kyrkor. Avsnittet består av elva artiklar och dominerar därmed boken stort. I en första artikel, skriven av Henriette Rensbro, konstateras att Skandinavien är ovanligt rikt på myntfynd. Detta beror på den utbredda förekomsten av trägolv under medeltiden. Mynten försvann lätt ned mellan golvbrädernas springor. I ytterligare en artikel, skriven av Steinar Kristensen, diskuteras digitaliseringen av myntfynden.

Därefter följer en lång rad av kyrkor med myntfynd. Först ut är Bunge kyrka på Gotland som behandlas av Christoph Kilger. I kyrkan har inte mindre än 3 200 mynt tillvaratagits, vilka spänner över tiden 1150–1550. Den extremt stora myntmassan har möjliggjort en ytterst detaljerad studie, och i stort sett alla tänkbara uppslag har undersökts och prövats. Spridningsbilden visar tydligt var insamlingsbössor stått placerade, platser där myntoffer skett mer frekvent. Den kronologiska bilden är också övertygande. I kyrkan hantearades mynt i begränsad omfattning fram till 1200-talets slut då myntbruket ökade markant. Likaså framgår det tydligt vilka mynt som han-

terades, hur de inhemska gotländska mynten successivt ersattes av tyska brakteater. Som en slutsats konstaterar Kilger i sin ytterst intressanta studie att det sena 1300-talet representerar ett fullt igenom monetariserat samhälle.

Därefter följer flera artiklar som i hög grad utgör variationer på samma tema: en forskare detaljstuderar myntfynden från en eller två kyrkor, och drar slutsatser utifrån den samlade myntmassan. De kyrkor som behandlas är Høre stavkyrka (Jon Anders Risvaag), Eidskog stavkyrka (Håkon Roland), Aggersborgs kyrka (Henriette Rensbro och Jens Christian Moesgaard), Hedensted kyrka (Gitte Tarnow Ingvardson), Gränna och Arby kyrkor (Nanouscka M. Burström), Klåstad kyrka (Henrik Klackenberg) och Jamala kyrka (Eeva Jonsson). De enskilda studierna är intressanta eftersom de tillvaratagna mynten analyseras och diskuteras på ett djuplodande sätt. Men samtidigt är läsningen aningen tröttande eftersom tillvägagångssätt och slutsatser är tämligen snarlika, det uppstår liksom ingen dynamik då resultaten från de enskilda kyrkorna inte jämförs med varandra.

En artikel skiljer ut sig från de övriga, Alf Tore Hommerdals analys av myntfynden från Nonnese-ter klosterkyrka i Bergen. Mynten härrör från ett schakt i långhusets östutvidgning. I artikeln diskuteras dateringen av tillbyggnaden, men också användningen av denna byggnadsdel. Detta är förvisso intressant, men har ett helt annat fokus

än de övriga artiklarna. Detsamma gäller Henriette Rensbros och Jens Christian Moesgaards gemensamma artikel som har ett betydligt bredare anslag än övriga artiklar. I den diskuteras framväxten av en dansk kyrkoarkeologi och den bristfälliga metodik som länge präglat den. Utifrån ett aktuellt exempel, undersökningen i Aggersborgs kyrka, studeras inte bara de tillvaratagna mynten utan även alla andra fynd. Totalt påträffades 341 mynt och 301 icke-numismatiska föremål, exempelvis bokbandsbeslag, fönsterglas, keramikskärvor, smyckesdetaljer och knappnålar. Detta är i sig intressant då det ger ytterligare fördjupar bilden av kyrkorummets utnyttjande, men det ligger långt bortom bokens rubricering, att beskriva kyrkor, mynt och religiös hängivenhet.

Bokens tredje och sista del, "Coin finds in Churches in Central Alpine Europe", är mycket märklig. Tanken är förstås att de ganska homogena och unisona resultaten från de skandinaviska kyrkorna ska jämföras med situationen i andra delar av Europa. Men i detta bokavsnitt finns endast ett bidrag, skrivet av Benedikt Zäch, som behandlar myntfynd i schweiziska kyrkor. Det rör sig om en översiktlig artikel som kan beskrivas som en introduktion i ämnet, men eftersom den saknar samma detaljskärpa som de skandinaviska bidragen kan den inte användas vare sig för jämförelser eller som kontrastering till de skandinaviska resultaten. För övrigt känns det synnerligen märkligt varför de skandinaviska resultaten ska

jämföras just med Schweiz. Det finns flera andra delar av Europa som hade passat betydligt bättre i sammanhanget.

Bokens största svaghet är just avsaknaden av vidare kontextualisering. Det man vill veta är ju huruvida de skandinaviska resultaten är representativa för ett större geografiskt område, för andra områden söder- och västerut, eller rent av hela Europa? Likaså väcks nyfikenhet för om den medeltida mynthanteringen i kyrkorna var densamma i andra delar av Europa och om den allmänna offerviljan kan beläggas genom ett monetärt offerspill också där. Här hade alltså jämförelser med andra delar av Europa varit ytterst intressanta, men endast Schweiz framträder som en minst sagt udda fågel i sammanhanget.

Ett mycket störande inslag i boken är hur kyrkoplanerna har återgivits. I nästan samtliga fall har dessa publicerats "stående", med väderstrecket väster uppåt och öster nedåt. Detta är på inga sätt felaktigt, men enligt gammal praxis brukar kyrkoplaner publiceras med väderstrecket norr uppåt och söder nedåt. Det valda sättet att publicera kyrkoplanerna känns därför både förvånansvärt och överraskande, och signalerar dessvärre okunskap och oförståelse inför en vidare krets av kyrkohistorisk forskning.

Sett sammantaget erbjuder *Coins in Churches* spännande läsning. Det är slående hur kyrkorna runt om i Skandinavien uppenbart hänger ihop, och hur de ingår i samma,

relativt simultana, samhällsprocesser. De kyrkofunna mynten utgör en samling 'hopade fynd' som utgör en fantastisk plattform för frågor om medeltidens myntbruk, offerhandlingar och kyrkorummets användning över tid. De många artiklarna som behandlar enskilda kyrkor bidrar förstas med sina detaljanalyser till den samlade bilden, men ett avslutande och syntetiserande kapitel hade på ett än mer övertygande sätt kunnat binda samman den aningen spretiga empirin till en mer fokuserad och kulturhistoriskt inriktad berättelse. Slutligen måste även sägas att boken, som i hög grad präglas av den nya numismatikens idéer, utgör ett friskt inslag i forskningslitteraturen som behandlar medeltidens samhälle.

Peter Carelli
Arkeologerna, Statens historiska museer
Box 5428
SE-114 84 Stockholm.
E-post: peter.carelli@arkeologerna.com

Landslide Archaeology. Past hazards and disasters in the Göta River Valley and beyond, av Anton Larsson. *Stockholm Studies in Archaeology* 82, Stockholms universitet. 205 sidor, inklusive fem artiklar. Samt 3 sidor Acknowledgement. ISBN (print) 978-91-8014-526-8.

Den 24 november 2023 disputerade Anton Larsson på avhandlingen "Landslide Archaeology. Past hazards

and disasters in the Göta River Valley and beyond" vid Stockholms universitet. Avhandlingen är en sammanläggningsavhandling, bestående av fem artiklar och en kapp, som behandlar naturrisken skred i relation till arkeologi och kulturarv utifrån olika perspektiv.

Under senare år har naturrisker, särskilt klimatrelaterade naturrisker som skyfall, översvämningar och skred, fått en mer framträdande plats i samhällsdebatten. Klimatfrågan har också vunnit stor plats i arkeologiämnet under den senaste tiden, men just skred har inte undersökts närmare. Larssons avhandling utgör därför ett viktigt bidrag till att lyfta fram skred-problematiken inom området. Larsson behandlar framför allt historiska spår, effekter och uppfattningar om skred, men berör också skred som en utmaning för kulturarvsarbetet både erfarenhetsmässigt och för framtiden.

Sammanläggningsavhandlingen består av en kapp och fem artiklar. Kappan inleds med en introduktion som formulerar ämnet för avhandlingen, och presenterar teoretiska och metodologiska perspektiv. Larsson har inte preciserat några specifika frågeställningar för avhandlingen. Den övergripande målsätten har formulerats enligt följande: "In my quest to understand past landslides in the Göta River Valley and beyond...I have taken a holistic approach and have tried to study the impact of landslides on human communities both during and after their time of flourishing; that is, both on

the people themselves and on the material culture they left behind, which is part of the cultural heritage of present-day Sweden". Detta är en mycket vid målsättning, vilket – tillsammans med valet att avstå att formulera distinkta forskningsfrågor – bidrar till att avhandlingen omfamnar för många perspektiv och brister något i precision. Vilket jag ska återkomma till.

Avhandlingens övergripande teoretiska och metodologiska perspektiv utgår från vad som benämns geokulturella perspektiv, alltså att natur och kultur hör samman, samt begreppen risk, sårbarhet (med utgångspunkt från United Nations Office for Disaster Risk Reduction, UNDRR) och disasterscape som rumslig förståelse av ett katastrofförändrat landskap. Larsson går också i klinch med begreppet "naturrisker", eftersom effekten av katastroferna framför allt är samhällsligt betingade. Metodologiskt lutar sig Larsson mot vad han benämner "historisk arkeologi", vilket avser triangulering av olika källmaterial, särskilt arkeologi, skriftliga källor och historiska kartor.

I kapitel 2 redogörs för tidigare och forskning, inklusive metodiska tillnärmelser, medan kapitel 3 går igenom historiska beskrivningar av jordskred, hur de har benämnts och betraktas av sin tid. Bland annat kan man läsa om ett jordskreds avgörande betydelse för Erik Segersälls seger vid slaget vid Fyrisvallarna.

Kapitel 4 och 5 behandlar människors möten med skred. Det teoretiskt viktiga begreppet Disasterscape,

effekter och människors upplevelse av det katastrofomskapade landskapet, är huvudnumret i kapitel 4. Till exempel verkar svindel vara en vanlig effekt. Här beskrivs också en rad negativa effekter av skred för olika näringsfång. Men katastrofer verkar också ha utlöst solidaritet mellan människor, liksom nyfikenhet. Katastrofturism var vanligt också förr. I kapitel 5 redogörs för de mer långsiktiga effekterna av skred, och hur människor anpassat sig och utnyttjat de "nya" förutsättningarna i landskapet.

I det avslutande kapitlet, *Landslides in the Anthropocene*, lyfter Larsson några övergripande synpunkter. Han poängterar, i samklang med några andra historiska riskforskare, att katastrofer ofta har haft stor negativ effekt för människor – men inte påverkat de dåtida samhällena. Larsson har också funnit att återhämtningen efter skred oftast varit snabb i de rurala localsamhällena. Däremot påpekar Larsson att läget är sämre inom kulturarvssektorn, och att det behövs en beredskap för att hantera skred. Särskilt eftersom fler skred är att förvänta i framtiden till följd av klimatförändringarna.

Sammanfattning av de olika artiklarna saknas i kappan.

De fem artiklarna behandlar olika effekter av skred från yngre järnålder fram till vår tid. I den första artikeln (under review) används arkeologiska resultat, och viss omdatering av dessa, från den arkeologiskt delundersökta handelsplatsen Köpingen (i Trollhättans kommun),

för att datera ett omfattande skred. Då handelsplatsen, daterad till Vendel- och Vikingatid, hade anlagts på, och utnyttjade formationen skapad av, ett skred, måste alltså det historiska skredet vara äldre än handelsplatsen. Den andra artikeln (publicerad i *Radiocarbon* 64(5) 2022), skriven som en mindre detektivhistoria, omdaterar det stora medeltida jordskredet vid Jordfallet. Genom kalibrering av existerande C-14 analys och uppgifter i framförallt isländska Skallholtsannalerna, föreslås det stora Jordfallet vid Bohus dateras till år 1249 e.Kr., en slutsats med relevans för skandinavisk geopolitik under medeltiden. Den tredje artikeln (under review) behandlar spåren efter en de största katastroferna i historisk tid, jordskredet vid Intagan 1648. De arkeologiska spåren är få, och utpekade spår visar sig sällan ha koppling till skredet. Däremot utgör traditionerna ett viktigt immateriellt kulturarv. Artikel 4 (publicerad i *Rural Landscapes: Society, Environment, History* 10(1) 2023) behandlar ett annat stort skred i historisk tid, Skrehall 1703. Här hittas arkeologiska spår efter skredet, bland annat en äldre väg. Den femte och sista artikeln (publicerad i *Current Swedish Archaeology* 29(1) 2021) undersöker hur stora jordskred i västra Sverige under 1900- och 2000-talen har påverkat och ibland förstört arkeologiska lokaler, och arkeologiska räddningsinsatser har fått utföras. Larsson efterlyser en bättre beredskapsplanering i regionen eftersom skred är tämligen vanliga.

Genom att behandla naturrisken skred utifrån arkeologiska perspektiv bryter Anton Larsson bryter ny mark. Naturrisker har spelat roll i det förflutna, både som risk att förhålla sig till och som katastrof att hantera. Naturrisker utgör också ett växande hot mot kulturarvet idag. Larssons avhandling sätter strålkastarna på detta förhållande. Han visar också att effekterna av skred kunde vara väldigt disparata, från katastrof-turism till ändrade geopolitiska förutsättningar.

Larsson väljer att skriva en ”bred” avhandling, och han är mycket ambitiös i sin gärning. Men enligt min mening väljer han att behandla för många områden; metodiska tillnärmningar, historiska exempel, perception, och kulturarv – och att behandla flera olika nedslag i dåtid och i nutid. Det ”breda” valet görs också bekostnad av djup, och därmed viss otydlighet i vissa resultat. En skarpare avgränsning hade enligt min mening varit att föredra. Samtidigt saknar jag något i avhandlingen. Det Larsson inte behandlar är ett inom risk-historisk forskning återkommande tema, nämligen hur risker och katastrofer slår olika mot olika grupper av människor. Larsson skriver visserligen att människor drabbades av katastroferna, men att samhällseffekten var liten. Men han tar inte hänsyn till sociala förhållanden. Forskning har visat att oftast drabbas sårbara grupper hårdast, men att det också finns också exempel på hur en katastrof kan utgöra ett ”window-of-opportunity” för utsatta

grupper att förbättra sina förhållanden. Det hade man gärna velat läsa mer om rörande skreddrabbade människor i Göta älvdal.

Sammanfattningsvis, Anton Larssons nyskapande avhandling lyfter in ett nytt fält inom arkeologin, och boken introducerar en rad nya frågor. Men han hade tjänat på, med tanke på att det är fråga om en avhandling, att ha prioriterat djup före bredd för nu går Larsson inte riktigt till botten med flera frågor. Samtidigt kan man

säga att Larsson har öppnat portarna för nya projekt att gräva djupare i dessa frågor. Förhoppningsvis får vi se mer Landslide Archaeology i framtiden.

Eva Svensson
Professor i Risk- och miljöstudier,
Institutionen för samhälls- och
kulturvetenskap, Karlstads universitet.
E-post: eva.svensson@kau.se

Arne Åkerhagen – den sista kritpipsmakaren i Sverige

Robert Bergman Carter

Kvällen den 5 december 2023 nåddes samtliga medlemmar i de internationella forskningssällskapen *Society for Clay Pipe Research* och *Académie Internationale de la Pipe* av den sorgliga nyheten att Arne Åkerhagen gått bort vid 96 års ålder. Vid vår sista träff sommaren 2023 sade han att han hade ”siktet inställt på hundra” och han hade påbörjat ett arbete om japanska *kiseru*-pipor.

Under dryga tre decennier var Arne Åkerhagen Sveriges främsta auktoritet på dateringar och ursprungsbestämningar av kritpipor om vilket en diger korpus av kritpipsrapporter vittnar. Ständigt driven av nyfikenhet kring de fynd som hamnade på hans skrivbord förkovrade han sig i rön om kritpipor från Nederländerna och England. Arnes breda kontaktnät innefattade förutom piforskare i Nederländerna, England och Tyskland även arkeologer, sportdykare och hembygdsföreningar. Detta breda

kontaktnät i kombination med en närmast outtömlig vetgirighet möjliggjorde identifierandet av ett stort antal svenska pipmakare och deras pipor och har lagt grunden för vidare forskning i ämnet.

I egenskap av sportdykare stötte Arne på en mängd arkeologiska fynd och bland dessa var det kritpiporna som mest av allt fängade hans intresse. I vattnen vid Drottningholm, i anslutning till en brygga från 1700-talets slut, hittade Arne dussintalet pipor som inte gick att knyta till tillverkare i vare sig Nederländerna eller England. Här började Arnes fascination för kritpipor i allmänhet och de svenska kritpiporna i synnerhet och från början av 1980-talet började Arne även publicera skrifter och artiklar om de pipor han hittat och hur han gick till väga för att datera dem.

Sedan 1982 var Arne ansluten till dåvarande Tobaks- & Tändsticks-museum, numer Snus- och Tänd-

Arne Åkerhagen i piverkstaden på Snus- & Tändsticksmuseums lokaler vid Skansen i Stockholm. Foto ur Arnes privata arkiv, fotograf okänd.

sticksmuseum, i Gubbyllan på Skansen. Kring mitten av 1990-talet publicerade *Marinarkeologisk tidskrift* en artikelserie skriven av Arne med titeln "Tobakens och kritpipans historia" som ledde till vidare kontakter med sportdykare och amatörarkeologer. Arnes gränsöverskridande kontaktnät möjliggjorde en grundläggande kartläggning och identifiering av ett flertal svenska piptyper vars tillverkare dittills varit okända. Bland dessa kan nämnas ett flertal av de så kallade riksvapenpiporna samt musselmönstrade pipor.

Under 1990-talet och början av 2000-talet publicerade Arne genom Tobaks- och Tändsticksmuseum ett antal anvisningar för olika daterings-

metoder för kritpipor samt sammanställningar av hans egna studier av svenska kritpipor. Bland dessa kan nämnas *Pipmakare i Värmlands-skogarna – De sista kritpipsmakarna i Sverige* från 1994 och *Svenska kritpipor och deras tillverkare*. Nya rön ledde till nya publikationer av sammanställande karaktär. Arnes sista större publikation *Den svenska kritpipan – pipor, tillverkare och fynd* med en medföljande katalog från 2012 är ett enastående exempel på det kunskapsarv han efterlämnat.

Som ansluten till Tobaks- och tändsticksmuseum gjorde Arne ett antal konferensresor och spred därigenom kunskapen om svenska kritpipor även till internationella forum.

Arne var också drivande i införskaffandet av redskap för pipstillverkning till Tobaks- och tändsticksmuseum och var under många år anlitad som dess pipmakare på Skansen. Vid museet bidrog han även genom återupplivandet av en tobakstyp som odlades i Yngsjö i trakterna kring Åhus fram till 1960-talet, den så kallade Mor Alida-tobaken. Här fick Arne även till stånd ett kortlivat forskarrum med en referenssamling bestående av nederländska kritpipor och ett bibliotek med volymer av tobakiana och kritpipslitteratur.

Det är i rollen som entusiasmerande kritpipsspecialist som minnet

av Arne fortlever hos majoriteten av oss arkeologer, och det rapportarbete han genomförde åt uppdragsarkeologin under dryga tre decennier är i det närmaste oöverskådligt. Arne är ihågkommen såväl för spridandet av kunskapen om kritpipor som dateringsunderlag som för hans ständiga nyfikenhet och hans hjälpsamhet. Från vår första kontakt var han en inspirationskälla och en med kunskap generös vägledare. Det är med värme och tacksamhet jag vill minnas min mentor, min handledare och min vän, Arne Åkerhagen.

Publicering i META, Historiskarkeologisk tidskrift

Artikelförslag och intresseanmälningar kan skickas när som helst under året till redaktion@histark.se, med en kort redogörelse för tema, innehåll, uppskattad längd och antal bilder. Redaktionen meddelar därefter om artikelidén är lämplig för publicering i META.

Manusanvisningar

Manuskript (word-fil) skickas i enlighet med tidskriftens författaranvisningar till redaktionen, tidskrift@histark.se eller till <https://publicera.kb.se/meta/about/submissions>, senast 1 februari för publicering i årets utgåva.

Texten ska skrivas på svenska, norska, danska eller engelska, vara korrekturläst, språkligt genomarbetad och tryckfärdig.

Tidskriften trycks i svartvitt. Alla bilder ska därför vara utformade/utvalda med hänsyn till detta för att bli tydliga i tryck. Det är möjligt att ha färgbilder i pdf-utgåvan.

Digitalt korrektur efter layout ges mot begäran. Författarna ansvarar själva för att inhämta publiceringstillstånd i de fall sådant krävs.

Varje artikel ska vara försedd med ett kort abstract, max 200 ord, inklusive titel på engelska.

Bifoga kontaktuppgifter (för att vi ska kunna kontakta dig) samt författaruppgifter (namn, titel/befattning, institution, e-postadress – dessa uppgifter kommer att tryckas i tidskriften).

Utförlig information, inklusive anvisningar för referenser och bildformat hittar du på: <https://publicera.kb.se/meta/instructions>

Granskning

Tidskriften tillämpar single-blind peer-review-förfarande där artikelmanus granskas av minst två granskare. Artiklarna kommenteras anonymt av en eller flera medlemmar ur redaktionskommittén och/eller externa granskare i dialog med artikelförfattaren före eventuell tryckning.

Redaktionskommitténs medlemmar, inklusive eventuellt externa granskare, utses av redaktören inför varje nummer och väljs bland sakkunniga och framstående arkeologer, verksamma inom det område som artiklarna behandlar.

Författarna ansvarar själva för innehållet i sina artiklar. Redaktionen förbehåller sig rätten att göra ett urval bland insända bidrag även efter granskning.

Tryck och publicering

Tidskriften distribueras i samband med föreningens årsmöten vilka normalt infaller under maj-juni. Artikelförfattare erhåller två tryckta exemplar av tidskriften. Tidskriften tillämpar så kallad grön open-access. Artiklarna är under embargo i sex månader, varefter de är fritt tillgängliga online. Länk till ett digitalt särtryck förmedlas till författarna efter publicering. Samtliga artiklar i original arkiveras genom tidskriften och finns digitalt tillgängliga via <http://histark.se> och på <https://publicera.kb.se/meta/arkiv>.

HISTORISKARKEOLOGISK TIDSKRIFT

**META
H
2024**

Sigrid Samset Mygland	Material Culture on Display. Archaeological Accessory or Science-Based Medieval Mediator?
Åsa Berger	Bokningsstenar – betydande spår av de obetydliga
Robert Bergman Carter	Nya rön om kritpipor tillverkade i Alingsås
Malin Nilsson	Spinnkäpp, längdmått eller völvestav?
Joakim Kjellberg, Torbjörn Brorsson & Erik Johansson	Äldre rödgods från Studentholmen i Uppsala – en undersökning av proveniensen genom pXRF- och ICP-analys
Jonas Monié Nordin	Mellan artefakt och geofakt. Glättstenar i samiska kontexter från 1700- och 1800-talen
Vibeke Vandrup Martens & Michael Derrick	Chinese Echoes
Morten Steineke	«Elle, melle, deg fortelle, skipet går ut i år, rygg i rann, to i spann, snipp, snapp, snute, du er ute!» Om København som utskipningshavn for leidangen i det 11. og 12. århundre
Sophie Flensburg	Sprickor i fasaden. Stenbyggnaderna väster om Dalby kyrka och en diskussion om paradigm
Regin Meyer	En angelsaksisk steinkirke på opphavsstedet til Norges tidligste helgenkult? Nye spor funnet på Selja – St Sunnivas og Seljemennenes helligdom
Elias Engdahl	Spår av förändrande materialitet i en sockenkyrka under senmedeltiden. En fallstudie av Åseda kyrka
Jes Wienberg	Städer, begrepp och perspektiv – ett ordnat kaos
Recensioner	
Minnesord	Arne Åkerhagen – den sista kritipismakaren i Sverige